

O

O perníkové chaloupce viz Jeníček a Mařenka

občina [rus.] 1. forma sdružení lidí spravujících společně majetek a půdu v rodové (nebo na způsob rodové) společnosti; v marxistické terminologii základní jednotka prvobytné společenské organizace (matriarchální, později patriarchální o.). Její existence v období feudalismu a počínajícího kapitalismu byla chápána jako doklad přežívání rodových vztahů ve státní a třídní společnosti (selská, vesnická o.). Pojem byl rozpracován ruskými a sovětskými etnografy (M. O. Kosven, 1885–1967) na základě kusých informací o tzv. *miru*, existujícím na ruském venkově ještě ve 2. polovině 19. stol. Kosvenovy práce byly v 60. a 70. letech 20. stol. podrobeny kritice mladší ruskou generací a výrazně byly zpochybněny zejm. z hlediska faktografie; 2. jednotka společenské organizace ruských rolníků na základě místa pobytu. Organizace byla vytvořena v 18. stol. mj. se záměrem zpřísnění a zjednodušení daňové kontroly, po reformě 1861 spočívala v kolektivním spravování státem poskytnuté půdy (pastvin, lesů a polností). Při kolonizaci neobydlených prostor vznikaly obcíny v Rusku až do počátku 20. stol., kdy bylo započato s jejich likvidací. Systém občin získal obdiv slavjanofilů i narodníků. V. t. obec.

Lit.: M. O. Kosven: *Semejnaja obščina i patronymija*. Moskva 1963. [jkt + jt]

obec 1. společenstvo, spolek; skupina lidí integrovaná na základě společných zájmů, idejí nebo výkonu nějakých činností (čtenářská o., náboženská o., akademická o.); název organizace příslušníků této skupiny, např. O. křesťanů (křesťanské společenství formující se ve 20. letech 20. stol. v Německu), O. spisovatelů (česká profesní organizace spisovatelů, založena 1989). V tomto významu je o. blízká pojmu komunita (termín je převzat z anglosaské literatury), kde se však zpravidla předpokládá určité územní ohraničení. Od 12. stol. tvořila společenstva určitých přímých výrobců (např. uhlířů nebo včelařů), kteří měli zvláštní užívací právo k určité oblasti a činnosti, právnícké osoby (korporace) zv. o. Jejich práva a povinnosti byly od 13. stol. zajišťovány psanými privilegii. Mezi nimi bylo i právo na vlastní správu a soudnictví, které zajišťovali volení zástupci, soudci. Tuto organizaci převzala také pozdější řemeslnická společenstva, cechy. V 15. stol. byl pojem o. převzat husity

pro jejich vnitřní organizaci. Ve 2. polovině 19. stol. bylo mnoho z jejich zásad převzato do obecní samosprávy a při rozvoji spolkového života v č. zemích je přijala i většina velkých spolků (baráčníci, Sokol). O. tvořila členská základna v čele s volným výborem a starostou; 2. katastrální celek domů a pozemků; základní územní správní jednotka České republiky, tvořená jedním, popř. několika katastrálními územími. Podle populační velikosti, hustoty zástavby, úrovně infrastruktury a dalších kritérií se obce dělí na vesnice a města. Pojem katastrální o. byl zaveden 1784 reformou Josefa II. O. tvořil soubor domů a pozemků, které byly při vojenském soupisu počítány za jedno číselné oddělení a jako takové byly uvedeny v seznamu (katastru). Jednalo se o první pokus vytvoření obvodů zeměpanské správy, nezávislé na vrchnostenském (patrimonialním) zřízení. Obyvatelé takové o. měli volit své rychtáře a koňshy, kteří byli na vrchnosti nezávislí a byli podřízeni krajským úřadům. Reforma sledovala větší přehlednost v daňové správě. 1790 byly obce soustředěny do 184 berních okresů a ty pak do krajů. Každý kraj tvořilo 8–16 berních okresů. Reforma narazila na odpor zastánců vrchnostenského zřízení a po smrti Josefa II. byly katastrální obce zrušeny. Myšlenka obecního zřízení se obnovila po revolučních událostech, zrušení poddanství a zavedení ústavnosti v rakouské monarchii 1848. Zavedení ústavnosti znamenalo přestavbu politické správy a po zrušení poddanství bylo nutno dosavadní správní pravomoc vrchnostenských úřadů přenést na úřady státní. Bylo rozhodnuto se v podstatě vrátit k josefínskému územnímu dělení země na kraje, okresy a obce. Obce byly obnoveny 17. 3. 1849 vydáním zákona o prozatímním obecním zřízení. Účel jejich vzniku byl ovšem jiný než v josefínské době. V jejich čele měl stát volený výbor se starostou, který měl převzít část pravomocí dřívějších vrchností. Jeho volitelnost naznačovala podstatnou demokratizaci správy, nazvané obecní samospráva. Na druhé straně tím stát zabránil velkému finančnímu zatížení státní pokladny zřizováním dalších správních úřadů s placenými státními úředníky. Pravomoc obecní samosprávy byla záhy po nastoupení Bachova absolutismu značně omezena, územní dělení státu na obce však již zrušeno nebylo. Přetrvalo do r. 1918 a bylo převzato i nově vzniklou republikou. Obecní zřízení bylo v průběhu let různě upravováno i omezováno, ale základní existence obcí zůstala v českém

státě v trvalé platnosti; 3. sídelní útvar menší velikosti; označení o. je v tomto smyslu užíváno jako synonymum pro pojem vesnice (dědina). V. t. město, městys, osada, společenství, vesnice.

Lit.: V. Vojtíšek: *Vývoj správy a samosprávy městské*. In: Výbor rozprav a studií. Praha 1953; J. Janák – Z. Hledíková: *Dějiny správy v českých zemích do roku 1945*. Praha 1989; K. Schelle a kol.: *Československé dějiny státu a práva 1918–1945*. Brno 1991. [aš + jkt]

obecná nota, všeobecně známá melodie spojovaná s novými písňovými texty. Přebírání nápěvů bylo běžnou praxí již ve středověkém zpěvu, kdy většina písní vznikala na starší nápěvy, tzn. metodou kontrafaktury. K mimořádnému rozmachu dospěla tato technika v reformaci, ve 2. polovině 15. a v 16. stol. Pravidla tvorby a používání o. n. popsal J. Blahoslav (1523–1571) v předávku *Muziky z r. 1569 (Naučení, potřebná tēm, kteříž písně skládati chtějí)*. Nejčastěji se jednalo o melodii složenou ze čtyř nápěvných frází o osmi tónech, spojovaných s textovou strofou složenou ze čtyř osmislabičných veršů. V důsledku odkazové praxe vznikalo v pohusitském období podstatně více písňových textů než nápěvů. V některých případech bylo jako o. n. použito světské nebo přímo lidové písně. Tak se na základě odkazu na známou píseň (*zpívá se jako*) podařilo O. Hostinskému rekonstruovat většinu z *36 nápěvů světských písní českého lidu z 16. století* (1892). Podobná, nikoli však vědomá praxe existovala i u lidové písně z Čech, která např. ve sbírce Erbenově z let 1862–64 představuje poměr jedné melodie ke třem textům. Pravidlo o. n. bylo důsledně využíváno u kramářských písní, které odkazují na textový incipit některé známé, většinou duchovní písně nebo na tzv. *známou, novou, obecnou notu* apod. Mechanické používání o. n. nejednou vedlo k deklamačním chybám, k porušování metroritmické vazby textu a nápěvu.

Lit.: J. Blahoslav: *Muzika*. 1569. [lt]

obecní jmění, movitý a nemovitý majetek obce. K movitému jmění patří peněžní příjmy z daní, cenné papíry a dotace. Struktura nemovitého jmění je velmi pestrá, tvoří ji budovy, sady, komunikace, zemědělský i lesní půdní fond, vodní plochy, inženýrské sítě, památné stromy. Obecní zemědělské a lesní půdy byly dlouho označovány tradičním názvem *občiny*. Za feudalismu o ně vesnické obce vedly spor s vrchnostmi, které si nad nimi osobovaly právo vrchního

vlastnictví i společného užívání. Po r. 1848 se obcí staly předmětem těžkých sporů mezi vesnickým obyvatelstvem. V té době již převažovali na české vesnici bezzemci, tj. domkáři a podruzi, kteří však nebyli považováni na plnoprávné členy obce a nenáleželo jim spolužívání občin, jež byly původně užívány majiteli rustikálních usedlostí. 1853 byl vydán zvláštní patent, který rušil spoluúčast bývalých vrchností na obecních pastvinách a umožňoval jejich přeměnu v ornou půdu. Sedláci si tedy přivtělovali část bývalých obecních pastvin ke svým statkům a přeměňovali je v pole, tzv. *příorky*. Při reformě obecního zřízení 1862 se obecní svazek rozšířil na všechny, kteří platili v obci daně, a na tuto rozšířenou obec mělo přejít právo k občinám. Avšak znění zákona bylo nejasné, měl se *zachovávat obyčej dosavadní*. To bylo podnětem četných soudních sporů mezi rolníky a domkáři. Rozsah občin činil v Čechách r. 1887 109 303 ha, z toho přes 61 000 ha lesů. Teprve zákonem z 17. července 1919 byly obcí prohlášeny za kmenové obecní jmění. Napříště byly obecní pozemky pronajímány vždy na 6 let ve veřejné dražbě. Rozsah obecní půdy se za 1. republiky ještě rozšířil o zemědělskou a lesní půdu, kterou získaly obce z 1. pozemkové reformy.

Lit.: K. Krofta: *Dějiny selského stavu*. Praha 1949; J. Sřesková: *Hospodářský a sociální rozvoj obce Chýně*. VPZM 2, 1963, s. 15–106; J. Honcová: *Společenské přeměny ve Vranovicích v 19. a 20. století*. MZK 15, 1979, s. 61–93.

[jhn]

obecní stavby, objekty budované z obecních prostředků za účelem zajištění správních, vzdělávacích, náboženských, hospodářských a sociálních funkcí obce. Jsou součástí společensky prospěšných staveb, mezi něž se zahrnují i stavby jiných investorů se stejnou funkcí. – Význam o. s. se prakticky uplatňoval až od 18. stol. v důsledku tereziánských a josefínských reforem správy obcí. Předtím se obecní péče soustřeďovala většinou jen na hřbitovy, pastoušky, cesty, mosty, výjimečně i na rychty či radnice malých venkovských měst. Vesničané využívali k hospodářským a společenským účelům některé volné plochy, jako např. návěs (slavnosti, zábavy, obchodování, plavení koní v rybníku apod.), obecní pastviny, ale i hřbitov. V důsledku požárových řádů z l. 1751 a 1785 obce stavěly zvonice a sloupové zvoničky, hasičské kůlny či zbrojnice, na popud školního řádu z r. 1774 a zákonů z l. 1867–1869 budovaly školy nebo jen pronajímaly *učírny* v selských domech. Po-

čet o. s. se podstatně rozšířil po polovině 19. stol. o chudobince, četnické, mýtní a celní stanice, poštovní a telegrafní úřady, čekárny na autobus apod. Obce začaly také samostatně podnikat a stavěly výčepy, hospody, zájezdní hospody, kovářny, lomy, cihelny, pily, mlýny, pálenice, jatka, lázně, mlékárny ad. I na kultovních stavbách bývaly obce zainteresovány: kamenné kříže a sloupy se sochou světce, boží muka, kaple, pomníky padlým ve světových válkách aj. – Budovatelé o. s. zpravidla používali stavební materiál a konstrukci běžné v místní stavitelské tradici a jen výjimečně použili reprezentativního architektonického prvku (na věži zvonice, štítu rychty či požární zbrojnice nebo na bráně hřbitova). Uplatňovali však někdy pamětní a datační nápisy. Slohová architektura se ujímala velmi vzácně, častěji v malých venkovských městech. – Do 1. poloviny 18. stol. bývaly hřbitovy převážně jen ve farních obcích, zpravidla kolem kostela na vyvýšeném místě. Jejich kamenné hradby byly obvykle složeny z povrchově sbíraného kamene spojeného hliněnou mazanicí, někdy i skutečnou maltou. Jen ve venkovských městech a zámožnějších obcích použili skutečné, kvalitní zdívlo, v chudších obcích hřbitov vymezoval jen terénní val, popř. velmi nízký taras. Brána jako součást hradeb mívala ve středověku také fortifikační funkci, v některých případech byla spojena se zvonicí (např. Bartošovice, Slavoňov, Veliny). V důsledku rychlejšího nárůstu obyvatelstva a morových epidemií začaly vznikat hřbitovy i ve filiálních obcích a podle nařízení z r. 1783 i tam, kde měli hřbitov kolem kostela mezi obytnou zástavbou, museli založit nový mimo intravilán. Součástí středověkých hřbitovů byla někde i věžovitá kostnice a průjezdná brána s funkcí márnice. Márnice se později stavěla jako samostatný objekt obvykle při zadním okraji hřbitova, od r. 1753 jako jeho povinné příslušenství, a kostnice byly z hygienických důvodů zakázány. Cesta ke hřbitovu za vsí bývala roubena alejí (často lipovou nebo kaštanovou) a dotvářela architekturu prostředí. – Pro obecní pastýře a sluhy se stavěly pastoušky, jednoduché domky často s chlívkem pro kozu a s kůlnou, podobné nejjednodušším obydlím bezzemků. Někdy byla pastouška spojena s chlévem pro obecního býka, kozla apod. Obce využívaly pastoušky i pro jiné účely podle naléhavé potřeby (např. pro ubytování obecních chudých, žebráků, ale také jako obydlí učitele nebo i jako učebnu, popř. se stavebně upravovaly pro tyto účely). – Zřízení školy řešily obce v 18. stol. nejčastěji pronajmem světnice pro učebnu

(učírnu) a komory pro ubytování učitele v soukromých domech. Také samostatné školní budovy byly architektonicky shodné s domy středních vrstev příslušného prostředí; učebnou byla největší světnice a rodina učitele bydlela v komorové části třídlílného domu. V zámožnějších obcích a v městečkách se později stavěly školy se dvěma učebnami kolem síně v přízemí a s bytem a kabinetem pro pomůcky v patře. Mnohé školní budovy měly zvoničku na střeše nebo nad vchodem. K unifikaci došlo v důsledku školských zákonů z l. 1867–1869 státním předpisem o velikosti učírny, oken, bytu učitele a dalších stavebních náležitostí školy. Zděné a většinou patrové školy se na vesnicích stavěly po polovině 19. stol., nejvíce po r. 1870. – Zvonice měla pův. signalizační funkci spojenou s časovým rytmem náboženského života. Ve středověku se stala součástí kostelů připojením k jejich západní stěně a její stavba (i v dřevěné podobě) se přizpůsobovala slohové architektuře. Růstem funkcí obce se stále více využívalo zvonice k signálům spojeným s komunálními zájmy. Již v tereziánském *Ohně hasičím řádu* (1751) se nařizovala stavba zvonice v každém sídle i v izolovaných osadách. Staly se pak místem pro ukládání hasičského nářadí. Proto i tam, kde měly jednoduchou sloupovou konstrukci, se jejich spodní část rozšiřovala nadkrytím do kůlny nebo později větší stavby požární zbrojnice. Josefínský hasičí řád (1785) nařizoval obcím zřídit rybníčky a požární studny a také kůlny (*ouliky*, *úliky*) pro uložení hasičského nářadí. Při nich vznikaly rámy nebo věže k sušení hadic. Ve 20. stol. se tyto objekty rozrostly v garáže pro hasičská auta a přebudovaly se v trvanlivém materiálu. – V polovině 19. stol. po zrušení vrchnostenských špitálů a chudobinců tato sociální péče přešla na obce. Malá města a větší vesnice stavěly pro tyto účely domky nelišící se vzhledem od průměrně vyspělých, běžných obydlí. Často však pro tyto účely využívaly stávajících obecních budov, např. pastoušky nebo pazderny. – Rychty a fojtství byly stavbami více soukromými než obecními, stavěli je dědiční rychtáři. Plnily však i obecní funkce, a proto se rozlohou, výstavností i stavebně lišily od ostatních domů ve vsi. Jejich světnice byla mimořádně velká (někde více než 40 m²) a z titulu šenkovního práva vznikaly v rychtách výčepy nebo obecní hospody. Rychta měla zpravidla patro s obytnými komorami a složitěji rozvinutý půdorys. – Při silnicích stavěných od poloviny 18. stol. a využívaných pro pravidelnou dopravu zboží i pošty, svozu úrody a pohánění do-

bytka na trhy vznikaly zájezdní hospody s ohrazeným dvorem, stáje a kůlnami pro vozy (např. Třebíz). Měly obvykle podkrovní světničky pro přespávání zamožnějších hostů. Před rychtou nebo před radnicí u kostela na návsi se někde dochoval kamenný pranýř (Borovany, Hořice na Šumavě). Byl to sloup či kůl, k němuž byli uvazováni provinilci k veřejné potupě. Stavby výrobního a obchodního podnikání rychtářů nebo obcí se nelišily od ostatních staveb se stejnou funkcí. – Zcela obecní stavbou byly radnice malých venkovských měst (někde už v 16. stol.) s projevy slohové architektury, mladší často s věžičkou a hodinami (Branná, Kašperské Hory). Místy vznikaly i jiné speciální stavby, např. tržnice (v Rokycanech na počátku 19. stol.) nebo stanice mýtní, celní, četnické, poštovní a telegrafní, na nichž se uplatnily rovněž nejjednodušší prvky místní stavitelské tradice. – K o. s. náležela také společná studna, v městečkách popř. i kašna, dále váha, šatlava (malá věznice) ad. Od 2. třetiny 20. stol. mnohé obce budovaly kulturní domy, které však často z architektonického hlediska narušují střed sídla a mnohde ani nejsou využívány.

Lit.: V. Frolec: *Lidová architektura na Moravě a ve Slezsku*. Brno 1974, s. 168–170, 200–208; J. Langer: *Společenské stavby na severovýchodní Moravě*. ZSNM 84 E 31, 1990, s. 90–111; J. Souček – J. Volfová: *K problematice geneze objektů se společenským využitím v zástavbě obcí na území strážnického panství*. ZSNM 84 E 31, 1990, s. 112–119; L. Štěpán – J. Vařeka: *Klíč od domova. Lidové stavby východních Čech*. Hradec Králové 1991, s. 263–285; J. Tausch: *Příbytky nemocných a nejchudších. Venkovské chudobince na Pelhřimovsku a Jihlavsku v letech 1900–1938*. VSV SV 10, 1996 (1997), s. 291–312. [jlg]

obecní zřízení, úřední název pro zákonem upravenou organizaci občanské samosprávy. Po zrušení poddanství a zavedení ústavnosti v rakouské monarchii 1848 bylo nutno upravit organizaci veřejné správy na nižších stupních. Správní organizace byla silně narušena především zrušením pravomocí dosavadních vrchnostenských úřadů nad poddanými. Analogickým rozšířením dosavadní zemské samosprávy až na úroveň vesnice dospěly vídeňské úřady k novému pojetí územní samosprávy v monarchii. Jednotlivé země byly územně rozděleny na menší celky: obce. Několik obcí tvořilo okres, určitý počet okresů kraj a jeho samosprávné orgány podléhaly zemskému. Za základ územního dělení obcí bylo vzato berní dělení katastrálních obcí z r. 1790 s tím, že každé stavení muselo být součástí některé obce. Veřejný život

v obci měla řídit volená obecní zastupitelstva v rámci platných zákonů. Zásady jejich pravomocí byly v podstatě převzaty z návrhu ústavy kroměřížského sněmu z r. 1848, platila rovnost obcí před zákonem, svobodná volba zastupitelstev, přijímání členů do obecního svazku, správa vlastního jmění, zveřejňování výsledků hospodaření a jednání. Pravomoce obcí byly zajištěny § 33 říšské ústavy ze 4. 3. 1849 a následně zákonem č. 170 říšského zákoníku ze 17. 3. 1849, kterým byl vyhlášen prozatímní obecní zákon. Obdobně byla císařským výnosem č. 295 ř. z. z 26. 6. 1849 vyhlášena nová organizace státních (politických) správních úřadů na úrovni krajů a okresů, kde měly být partnery samosprávě. Pro obce v Čechách byl partnerem až okresní úřad (hejtmanství). Čechy byly rozděleny celkem na 7 krajských vlád a 79 okresních hejtmanství. Toto dělení bylo upřesněno v zásadách pro organizaci korunních zemí z 31. 12. 1851 č. 4 ř. z. z r. 1852. Nástup Bachova absolutismu však jejich uskutečnění znemožnil, stejně jako provedení obecního zákona z března 1849. Přestože obecní volby 1851 proběhly, práva zastupitelstev byla prakticky anulována, jejich činnost přestala být veřejnou a byla od r. 1852 podrobena přes okresní úřady dohledu ministerstva vnitra. Částečné uvolnění nastalo teprve vydáním nového obecního zákona z 5. 3. 1862 č. 18 ř. z. Pro Čechy byl rozpracován až zemským zákonem ze 16. 4. 1864 č. 7 ř. z. Pro Moravu byl obecní zákon přijat též 1864, zatímco ve Slezsku již 1863. Zákon opět rozdělil pravomoc obce na pravomoci přenesené státem na obec a pravomoci samostatné. Přenesenou pravomocí se rozuměla spolupráce zastupitelstva se státními orgány při vybírání daní, soupisu a sčítání obyvatelstva, provádění úředních předpisů a jejich zveřejňování, zajišťování péče o zdravotnictví a ve vojenských záležitostech. Samostatnou pravomocí obce se rozumělo samostatné rozhodování zastupitelstva v rámci platných zákonů a nařízení o správě obecního majetku, bezpečnosti obce, stavu obecních silnic a cest, policejním, mravnostním, stavebním a požárním dohledu, zajišťování obecní policie, chudinské péče, správy škol vydržovaných obcí aj. Organizačně veškerou pravomoc obce zajišťovalo volené obecní zastupitelstvo (představenstvo), které ze svého středu volilo obecní výbor a ten opět obecního starostu. Obecní zastupitelstvo bylo v samostatné působnosti zodpovědné členům obce, v přenesené prostřednictvím okresních úřadů vládě. Toho bylo využíváno především k dohledu nad politickým smýšlením obyvatelstva, jehož řízení obec-

ní zastupitelstvo automaticky přejímalo. Obdobně tomu bylo s veškerým kulturním a spolkovým děním v obci. Obecní orgány zde přejímaly funkci ochránců národních zájmů před centrálně řízenými rakouskými úřady. Na druhé straně se svou povinností dodržování zákonů a nařízení i přenesenou působností obecní zastupitelstvo stávalo v obdobích politických krizí v podstatě státním dozorem. Projevilo se to zejm. 1914–1918, kdy byla v důsledku 1. světové války suspendována většina občanských práv a svobod. Obecní zřízení v té době sice zrušeno nebylo, ale obecním zastupitelstvům byla prakticky odebrána možnost svobodného rozhodování úředním jmenováním různých dozorčích komisí a výborů. Zavedení byrokraticko-vojenské diktatury ve veřejném životě vyvolalo odpor i na úrovni samosprávy. Ke konci války vyústil ve větších českých obcích v samovolné přebírání obecní samosprávy vytvářením tzv. národních výborů. Na rozdíl od dosavadní praxe se v nich měla soustředit pravomoc správních politických úřadů i samosprávy. Po ukončení války a vzniku republiky se však národní výbory staly překážkou v obnovování činnosti státní správy v nových politických podmínkách. Již v prvním zákoně z 28. 10. 1918 potvrdili reprezentanti vlády nového státu platnost všech zákonů a nařízení z období monarchie. Existenci obecního zřízení na základě zemského zákona z r. 1864 potvrdila i prozatímní ústava ze 13. 11. 1918 č. 37 Sbírky zákonů. Otázku existence národních výborů vyřešila vláda usnesením z 10. 12. 1918 č. 84 Sb. z., podle něhož byly národní výbory ponechány pouze v národnostně smíšených oblastech, ostatní byly zrušeny. Současně začaly pracovat vládní orgány na novelizaci obecního zákona. 31. 1. 1919 byl zákonem č. 78 Sb. z. vyhlášen nový volební řád v obcích. Přiznal všeobecné, rovné, tajné a přímé hlasovací právo všem osobám (mužům i ženám), které měly v obci alespoň tři měsíce trvalé bydliště, nebyly určitým způsobem diskvalifikovány a dosáhly 21 let věku. K novelizaci zákona o obecním zřízení došlo 7. 2. 1919 zákonem č. 76 Sb. z. Novela opět rozeznávala jako orgány místní samosprávy obecní zastupitelstvo, obecní radu (dříve obecní výbor, představenstvo), starostu a různé speciální komise při zastupitelstvu. Hlavní rozdíl ve srovnání s dřívějším zákonem spočíval ve volbě starosty celým zastupitelstvem a ne jen radou. Další novinkou bylo zrušení hlasů tzv. virilistů (nevolení členové, např. zástupci církve, velkostatku). Závažným článkem zákona pro činnost obce se staly finanční komise, které musely být

zřízeny u každého zastupitelstva. Polovinu jejich členů volilo zastupitelstvo, ale polovina byla jmenována okresním úřadem, tedy státní správou. Tímto ustanovením sice stát zamezil v některých případech propady obecního jmění, na druhé straně však značně omezil samosprávu a umožnil tak státem regulovaný vývoj kulturního a politického života obce. Novela obecního zákona z r. 1919 zůstala v platnosti do r. 1927. Župní zákon z 29. 2. 1920 č. 126 Sb. z. se podstaty obecního zřízení nedotkl, protože byl realizován pouze na Slovensku. Odpor, který proti němu vznikl v č. zemích, byl mj. i důsledkem snahy o postátnění samosprávy a tím o odstranění správního dualismu. S konečnou platností tento spor ve prospěch státní správy vyřešil zákon ze 14. 7. 1927 č. 125 Sb. z., o organizaci politické správy. Z územního hlediska znamenal odklon od župního zákona a návrat k zemskému zřízení. Ze správního hlediska zákon znamenal v podstatě postátnění samosprávy. Zůstaly sice zachovány její orgány v podobě obecních a okresních zastupitelstev, ale všemocným a rozhodujícím činitelem v obcích se stal předseda okresního zastupitelstva. Ze zákona se jím automaticky stal vedoucí okresního úřadu (okresní hejtman), který samozřejmě nebyl zodpovědný zastupitelstvu. Také okresní zastupitelstvo se již neskládalo jen z volených zástupců obcí, ale třetina jeho členů byla jmenována státní správou z tzv. odborníků. Okresnímu zastupitelstvu ovšem náležel dozor nad celou činností obecní samosprávy. K jejímu dalšímu výraznému omezení došlo v únoru 1939 vládním nařízením o obecních tajemnicích, kteří v podstatě měli být jmenováni státní správou jako poradci obecních orgánů. Zákonem č. 51 Sb. z. z r. 1944 pak byla tato funkce změněna na funkci státem jmenovaného vedoucího obecních orgánů, a tím byla obecní samospráva v podstatě likvidována. Proto téhož roku exilový prezident dr. E. Beneš dekretem ze 4. 12. č. 18, potvrzeným po ukončení války zákonem z 27. 10. 1945 č. 121 Sb. z. a nařízením, dal pokyn ke zřizování nových orgánů obecní samosprávy, národních výborů. Národní výbory z r. 1945 znamenaly trvalý odklon od dělení obecní správy na státní správu a samosprávu spojením obou správ do jednoho orgánu. Spojení bylo potvrzeno ústavou z 9. 5. 1948 a následně zákonem č. 280 Sb. z. a n., o krajském zřízení. Bylo převzato i do ústavy České republiky ze 16. 12. 1993 s tím, že byl zrušen název národních výborů a obnoven název výborů obecních. V roce 2000 byl 12. 4. vydán nový zákon o obcích (obecním zřízení) č. 128

Sb. Zákon byl parlamentem ČR upravován v letech 2001 a 2002. Jeho poslední znění vyšlo zákonem č. 313 Sb. z r. 2002 a znamenalo značné zvýšení pravomocí obcí, které převzaly část kompetencí zrušených okresů.

Lit.: *Průvodce po archivních fondech a sbírkách SÚA v Praze*. Praha 1988; J. Janák – Z. Hledíkova: *Dějiny správy v českých zemích do roku 1945*. Praha 1989; *Československé dějiny státu a práva 1918–1945*. Brno 1991; S. Kadečka: *K některým ustanovením zákona o obcích*. Právní rádce 2000, č. 9. [aš]

oběd, pokrmy a nápoje podávané obvykle v poledne, zpravidla jako hlavní jídlo dne, a okolnosti jejich konzumace. Obědy se lišily dobově (v závislosti na surovinové základně, typu topeniště, znalosti přípravy stravy), podle možností různých ekonomicko-sociálních vrstev, podle ročního období, někdy regionálně podle krajových zvyklostí, způsobu stolování i doby, kdy se podávaly. Z dokladů z 18. a 19. stol. (i starších) je zřejmé, že kuchyně zámožných měšťanů byla na vysoké úrovni. Jídla připravovala zaučená kuchařka nebo paní domu za pomoci služky nebo dcery. K dispozici měly široký sortiment potravin, přísad i nádobí a nářadí. Stolování se řídilo určitými soudobými pravidly, některé způsoby byly přejímány ze šlechtických kruhů. O. se podával mezi 14. a 15. hodinou. K o. se vždy jedla polévka, především masová nebo alespoň s přísadou masového vývaru. Ve všední den následovaly nejméně dva chody kromě moučnicku, salátu apod. Na polévku se kladl velký důraz, M. D. Rettigová se vyjádřila, že podle polévky se soudí celý o. Táž autorka seznamuje čtenáře se složením o. při hostinách. Pro menší tabuli uvádí tři pokrmy, přílohy a nápoje, pro střední tabuli kromě polévky osm chodů a moučnicku, ovoce, nápoje atd. Řazení jídel se řídilo soudobou etiketou stolování. – V selských domácnostech vařila hospodyně vždycky sama, pomáhala jí děvečka nebo dcera. Dokud se ještě užívalo otevřeného ohniště v černé kuchyni nebo v jizbě, bylo vaření obtížné a omezovalo se především na tekuté a kašovitě pokrmy. Maso, pokud bylo, se zásadně vařilo, výjimečně je někde pekli na roštu, popř. na rožni. Ve všední dny byly obědy obvykle dvousložkové, kromě polévky přicházel na stůl některý z pokrmů obilných, mléčných, ovocných či luštěninových, podávaný ve formě slané i sladké kaše. Na pánvích (třínožkách) bylo možné připravit pokrm z litého těsta (svítky, lívance). Hospodyně si musela práci rozvrhnout tak, aby jídlo bylo hotové v poledne, kdy ke stolu

zasedali členové rodiny i čeleď. I v této společenské vrstvě mělo stolování svá pravidla. Bylo zvykem jíst k polévkám anebo k omáčkám chléb nebo pečivo, popř. je do nich nalámat. Existence chlebové pece v domě skýtala možnost péci nejen chléb (pekli se přibližně každých 14 dnů), ale také jiné pečivo, z chlebového i nekynutého těsta (placky, někdy tvarované pečivo, jež se lišilo dobově i názvy). Čerstvé trhané placky nebo chléb někde hospodyně spařovaly mlékem, posypaly a podávaly k o. jako příkrm. Jinde byla polévka s chlebem jediným chodem o. V neděli a ve svátek k uvedeným pokrmům přibývalo maso a některý z druhů svátečního pečiva. V letním období se o. připravoval z čerstvých, v zimě i z konzervovaných potravin. Zavedení sporáků po r. 1850 umožnilo rozšířit sortiment pokrmů, což se promítlo především do o. Významný zásah do složení stravy s sebou přineslo pěstování brambor, které do kuchyně lidových vrstev pronikaly zejm. od poslední třetiny 18. stol. Uplatňovaly se v ní však nerovnoměrně a nesterjně v různých regionech i v různých vrstvách obyvatel. Do o. se včleňovaly spíše pokrmy z brambor, samotné brambory se jedly spíše k snídani a k večeři. V nižších vrstvách obyvatel venkova i města se staly každodenním jídlem. V selských rodinách se bramborové pokrmy jen zvolna řadily k tradičním jídlům. V nedělních obědech se zřídka objevily až počátkem 20. stol. a do obědů svátečních vůbec nepronikly. – O. nemusel být vždy hlavním jídlem dne, někde jej dokonce vynechávali, vařila se pouze snídáně a večeře. Důvodem bylo především sociální postavení, pracovní a jiné zaneprázdnění ženy. Některé zaměstnané ženy vařily o. ráno společně se snídání. Aby jej uchovala teplý, stavěla žena nádoby s hotovými pokrmy do pece, trouby, sporáku nebo je dávala do peřin. V poledne, pokud rodina obědvala doma, bylo jídlo ještě vlažné. Při pracích na vzdáleném poli se o. za pracovníky donášel. Po dobu těžkých polních prací bylo jídlo, zejm. obědy, vícesložkové a sytější než v jiné dny, brambory se podávaly zřídka. U drobných zemědělců v zimě někdy o. s večeří splývaly v jedno, doba jídla se posouvala do pozdních odpoledních hodin. Jen v ojedinělých případech byl prvním chodem o. příkrm a polévka následovala až po něm. Mužům (zedníkům, továrním dělníkům), kteří nemohli na o. přijít domů, žena nebo děti o. donášely. Muži obědvali na továrním dvoře, před továrnou, v chodbách domů, jedli lžicemi z přinesených kastrolků. Ti, kteří odcházeli za prací na více dnů (uhlíři, voráři, sekáči), nosili s sebou potraviny

nebo polotovary, které si pak upravovali a jedli bez ohledu na dobu o. Ve 2. polovině 19. stol. se rozšířilo pití obilné kávy s cikorkou, káva se stala spolu s chlebem, popř. s brambory obvyklou snídaní, svačinou i o. Byla nejpodstatnější složkou stravy dělníků. V některých továrnách se přibližně od 70. let 19. stol. zřizovaly jídelny, později kantýny. Dělníci tak měli jiný jídelníček než doma a dobu o. (svačiny) striktně vymezenou. – Typický o. střední měšťanské vrstvy se skládal z polévky, hlavního jídla a moučnicku, který se po 2. světové válce již denně nepodává. Na venkově se o. skládal ze dvou chodů, event. jen z husté polévky s chlebem. V poslední třetině 20. stol. došlo k přiblížení venkovské a městské stravy. V. t. veřejné stravování.

Lit.: F. Skopalík: *Památky obce Záhlnic*. Brno 1844; M. Úlehlová-Tilschová: *Česká strava lidová*. Praha 1945, s. 492–498, 533–535; M. Ludvíková: *Lidová strava na Kloboucku a Žďánicku*. Mikulov 1958, s. 26–27; J. Štika: *Lidová strava na Valašsku*. Ostrava 1980, s. 89–91.

[jš]

obchod 1. hospodářské odvětví, které zajišťuje distribuci užitných statků formou nákupu a prodeje. Směna užitných statků probíhala pův. jako výměnný o. Postupem času některé z těchto statků převzaly funkci platidla (dobytek, plátano, neražený kov, kožešiny). Staly se tak všeobecně uznávaným ekvivalentem a zároveň plnily úlohu měřítka cen a míry bohatství. S rozvojem o. a plateb převzaly úlohu univerzálního směnného ekvivalentu peníze. Obchodování se mohlo stát výdělečnou činností. – O. v počátcích probíhal jednak jako směna produktů

mezi zemědělci a řemeslníky, jednak jako dálkový o. mezi oblastmi a zeměmi. Dálkový o. zprostředkoval přísun surovin, solí, koření, medu atd., které se v určité oblasti nevyskytovaly. Předmětem o. byly i luxusní předměty, dovážené z vyspělejších oblastí, ale také lidé (otroci). Zboží se přepravovalo pomocí soumarů, na lodích, vorech a vozzech. V 19. stol. nahradila formanské vozy a lodní dopravu železnice, ve 20. stol. se rozšířila automobilová i letecká doprava. – Směna mezi zemědělci a řemeslníky na vesnici mohla mít nepeněžní formu, směna s městskými řemeslníky a cizími kupci se uskutečňovala zpravidla peněžní formou na tržištích (tržiště existovala už před

vznikem měst a stala se jejich základem). – Rozvoj o. vedl k zavedení peněžní formy daní a poddanských dávek. Znamenalo to, že převážně autarkně (samozásobitelsky, soběstačně) hospodařící rolníci se částečně stali závislími na trhu a o., protože část své úrody museli prodat, aby si zajistili peněžní prostředky na zaplacení těchto poplatků. Peníze potřebovali také na zakoupení řemeslných výrobků a dováženého zboží. Obchodníci se na vesnici do 18. stol. nevyskytovali. O. se zde věnoval většinou rychtář nebo křemář. Židovští vesničtí obchodníci se objevili až v 18.–19. stol. Proto důležitou roli hrál podomní obchod, který zajišťoval zásobování vesnice některými druhy zboží, např. vápnem či sklem. Obchodní funkce plnili také různí překupníci, kteří skupovali některé komodity, hl. obilí. Důležití byli pro venkov především handlíři, obchodníci s dobytkem. – Obchodní příležitosti byly pro venkovany týdenní trhy v blízkém městě, na nichž prodávali zemědělské produkty. Sami nejčastěji nakupovali na výročních trzích (jarmarcích) a některé zboží si dováželi z poutí. – Až do 18. stol. byl o. omezován zásahy státu. Důležitou roli hrála privilegia, monopoly, cla a mýta, právo nuceného skladu, příkázané cesty, právo míle, chránící městské řemeslníky. – Zásadní změnu do obchodních vztahů na vesnici přineslo kapitalistické tržní hospodářství. Část vesnického obyvatelstva se už v době jeho nástupu stala zčásti závislá na vlastní domácí výrobě, určené k prodeji. Svoje výrobky prodávala prostřednictvím překupníků či v rámci nákladnického systému faktorů. Někteří venkované se věnovali podomnímu o.

Stávalo se, že se určitá obec na některý druh domácí výroby a podomního o. specializovala (vařečkáři z Lopeníka, blatničtí rohožkáři). – Proniknutí tržní výroby a o. na převážně autarkně hospodářící vesnici vedlo k velkým změnám v životě vesničanů a mělo významný dopad v lidové kultuře, zejm. hmotné. Zvýšená poptávka po zemědělských produktech a jejich příznivé ceny vedly od 18. stol. ke zvýšení blahobytu na vesnici, který se odrazil v lidové architektuře, odívání atd. Lidová hmotná kultura se tehdy dotvořila do podoby, kterou lze vnímat jako tradiční. – Druhou stránkou tohoto procesu bylo zvýraznění sociální diferenciace na vesnici. S větší intenzitou se projevil rozdíl mezi oblastmi čistě zemědělskými a regiony s výrazným podílem domácí výroby, které se staly zárodkem pozdějších průmyslových oblastí. – Rozvoj tovární výroby a o. i na vesnici vedl ve 2. polovině 19. stol. k vytvoření obchodní sítě. Na venkově působili židovští obchodníci (vesničtí Židé), vznikaly obchody s koloniálním (zámořským), smíšeným (hokynářství) či strážním zbožím, spotřební spolky (konzumy). Rozvoj obchodní sítě na vesnici vedl k úpadku podomního o.; některé jeho formy přežily až do 50. let 20. stol. – Příznivý vliv o. a dělby práce na tradiční hmotnou lidovou kulturu působil do zavedení strojní tovární velkovýroby, tj. dokud velkovýroba využívala tradiční technologie. Moderní tovární sériová velkovýroba přináší nové materiály, s nimiž se lidoví tvůrci nedokáží vyrovnat,

a podbízí se očekávanému lidovému vkusu. Tím ho zároveň formuje a postupně vytěšňuje tradiční lidovou produkci; 2. místo určené k prodeji, krám, prodejna; 3. uzavření dohody o koupi a prodeji.

Lit.: Z. Winter: *Dějiny řemesel a obchodu v Čechách v XIV. a v XV. století*. Praha 1906; Z. Winter: *Řemeslnictvo a živnost XVI. věku v Čechách*. Praha 1909; J. Šebánek – J. Majer – K. Balbinder: *Listy z dějin brněnského obchodu*. Brno 1928; F. Gabriel: *Obchod se solí v Čechách v období od 17. do počátku 19. století*. Praha 1967; J. Jirásek: *Brněnský trh zemědělských produktů v polovině 19. století*. BMD 9, 1970, s. 91–97; V. Holmka: *Na jantarové stezce*. Praha 1979; J. Pajer: *Obchod a trhy ve Strážnici*. JM 20, 1984, s. 103–110; J. Petráň a kol.: *Dějiny hmotné kultury I*. Praha 1985; P. Popelka: *Trhy a obchod v Uherském Brodě*. In: Venkovské město I. Uherské Hradiště 1986, s. 89–98; F. Zřídka-veselý: *Vývoj brněnského obchodu*. In: Brno – město řemesel a obchodu. Brno 1993, s. 31–40; Z. Martínek: *Řemeslná, domácí a manufakturní výroba a obchod v Čechách v letech 1752–1756*. EAČMS III. [jks + jsn]

obchodní a živnostenská komora, samosprávná organizace k podpoře a hájení zájmů průmyslu, obchodu a živností a k podávání odborných posudků a informací veřejným orgánům v těchto záležitostech. Vznikla podle západoevropských vzorů, kde se vytvářely obecně v důsledku krize cechovního zřízení a s šířením kapitalismu nejdříve ve francouzských přístavech (např. Marseille 1650). Na základě Bruc-

kova zákona z 18. 3. 1850 č. 122 říšského zákoníku byla rakouská monarchie rozdělena na 60 komorních obvodů, z nichž bylo pět v Čechách (Praha, České Budějovice, Plzeň, Cheb a Liberec) a tři na Moravě a ve Slezsku (Brno, Olomouc a Opava). Rozdělení vycházelo z dobové administrativní organizace, do níž se promítaly také zájmy národnostní, skupinové a zájmy vznikajících průmyslových center. Hranice komorních obvodů se několikrát měnily. Tíživě se pocítoval nedostatek o. a ž. k. pro vých. Čechy, proto bylo mezi návrhy česko-německého vyrovnání (1890) přijato zřízení komory v Hradci Králové nebo v Chrudimi (k realizaci nedošlo). Češi byli v obchodních a živnostenských komorách zastoupeni do r. 1918 málo a ani po rozpuštění a opětovném zřízení obchodních a živnostenských komor (1884) na základě opravených volebních řádů nenastalo výraznější zlepšení (s výjimkou pražské, plzeňské a českobudějovické komory). – Podle zákona z r. 1868 o. a ž. k.: a) vedla seznamy svých voličů a protokolovaných firem; b) zapisovala a vedla evidenci ochranných známek a vzorků průmyslových výrobků; c) vydávala různá osvědčení, především o obchodních zvyklostech, o způsobilosti uchazečů pro státní a vojenské dodávky, o domácím původu zboží exportovaného do ciziny; d) spolupůsobila při jmenování burzovních rad a laických soudců při obchodních soudech a senátech; e) rozhodovala na základě stran jako smířčí rada v obchodních věcech; f) vysílala své zástupce do různých rad ve vztahu k průmyslu, obchodu a živnostem včetně příslušného školství. Názor o. a ž. k. musel být slyšen v různých záležitostech vyjmenovaných v živnostenském řádu, před zřízením burz apod. – Do r. 1918 měly tyto komory důležitá práva politická, tj. volit samostatně nebo s městskými voliči do zemských sněmů a na říšskou radu; byly povinny podávat příslušnému ministerstvu statistické zprávy o poměrech v průmyslu, obchodu, živnostech a příslušném školství v komorním obvodě. – Komory působily také kulturně a osvětově. Z jejich podnětu vznikla uměleckoprůmyslová muzea v Praze, Plzni, Liberci, Brně a Opavě a pražské technologické muzeum, jež se stalo základem Národního technického muzea. Podporovaly i shromažďování uměleckoprůmyslových exponátů v muzeích vlastivědných, např. v Českých Budějovicích, Chrudimi, Olomouci, Chebu a Ostravě. Z jejich podnětu byla uspořádána řada výstav (např. *Všeobecná zemská jubilejní výstava* 1891), přednášek, kurzů a vznikly

odborné školy, reálky, průmyslové školy apod. Vydávaly se tři typy publikací: a) statistické přehledy a tabely včetně příloh (do konce 19. stol., chebská do r. 1911, olomoucká do r. 1877, pak společně s brněnskou komorou); b) protokoly o řádných a mimořádných zasedáních; c) příležitostné publikace (zejm. pražská komora). – Obchodní a živnostenské komory byly zrušeny 1950 a opětně obnoveny 1992.

Lit.: O. Nejedlá: *Soupis publikací Obchodních a živnostenských komor v českých zemích pro léta 1850–1947*. In: *Průmyslové oblasti II*. Ostrava 1969, s. 226–267; V. Scheufler: *Význam obchodních a živnostenských komor pro národopisné bádání a heuristiku*. In: *Příspěvky k etnografii národního obrození v Čechách*. ZKSVI 1974, příloha 3, s. 81–98. [vsch]

obchůzka, periodicky se opakující průvod větší či menší skupiny lidí nebo jednotlivců, sledující pravidelnou trasu určenou místní migrací, právem, popř. tradicí a mající zcela lokální náplň, jež se v průběhu generací měnila a přizpůsobovala novým podmínkám. Skutečné obcházení (objížďení) areálu obce nebo její části je spojeno s pravidelnými zastávkami a ustálenými úkony, které byly u některých typů o. příslušným právem předepsány. O. má výchozí bod, k němuž se po vykonání příslušného aktu zpravidla vrací účastníci zpět. Z právně-systematického hlediska lze obchůzky dělit na církevněnáboženské, právněgeodetické, obyčejové, obchodní, sociální, strážní a obecně-společenské. Římskokatolická církev je pořádala ve dnech suchých, prosebných (*Litaniae minores*), 25. dubna (*Litaniae maiores*) a na svátek Božího těla. S církevní liturgií souvisí i *rachání* (řehtání, klapání) od Zeleného čtvrtka do Bílé soboty, jež mělo formu o. Obchůzky právně-geodetické byly většinou jednorázové, nepravidelné a jen někdy měly skutečně obchůzkový ráz. Uplatňovaly se při vyměřování katastrů nově zakládaných obcí, panství, individuálních pozemků a jejich částí i při dalších aktivitách (zakládání rybníků, kanálů, lomů, při důlních pracích atd.), při rekognoscaci a při vyměřování určitého areálu v důsledku různých právních aktivit (prodej, koupě, dědictví, odkazy, odúmrtě, věna apod.) i různých aktivit mimoprávního charakteru (přírodní katastrofy, důsledky důlní činnosti, úmyslná protiprávní měnění hranic přesazováním mezníků, krádeže mezníků aj.). Obchůzkové formy bývaly častými a významnými prvky výročního obyčejového cyklu, neboť patřily k hlavním prostředkům vzájemné

kommunikace mezi členy obecní, zejm. vesnické pospolitosti, u nichž vytvářely a upevňovaly vědomí vzájemné sounáležitosti; v novější době převládly funkce zábavní. Na rozdíl od koledních obchůzek jsou určeny jako prosté obchůzky ty, při nichž jejich vykonavatelé buďto nebyli obdarováni vůbec, nebo dostávali od navštívených osob či rodin pouze dary nekoledního typu (přípítek, malé pohoštění). Prosté obchůzky podle průběhu církevního roku se dělí na 1. adventní: a) o. *ondřejů* (30. 11., Napajedelsko); b) postupná o. souboru mužských maškar, *mikoušů*, kteří v hornáckém Javorníku obcházeli domy v pevně stanoveném pořadí ve dnech od 30. 11. do 13. 12. (byl to *cigán, drátar, opáukar a robožkár, šlajfír, hodinár, vuásenkár, rezník, tovaryši a žid, smrt, čert a nadítý, dragún, kominár, medved' a kozy, mutek, svadba, uca*); c) o. v den sv. Lucie (13. 12.); v Javorníku chodily kromě *uce* i *bosorky*, obyčejně tři ženy v tzv. starobabském kroji, z nichž jedna jezdila na ohřebli (tj. dřevěném náradí k vyhrabování popela z chlebové pece) a dvě další stloukaly v máselnici bez dna sníž; d) o. adventních maškar s dominantní funkcí strašení neposlušných dětí honěním (7. 12. *ambrož*, Roudnicko), rozpáráním, provrtáním nebo vyškábáním břicha nožem, srpem, nebozezem, vidlemi apod. a jeho následným vycpáním hrachovinou, slámou, koudelí či pazdeřím: *perchta* (Podřipsko, kde mívala ruce až k loktům potřísněny krví, Chebsko, sev. Čechy), *perechta* (Milevsko, Haná),

šperechta (Morava), *perychta*, *peruchta* (Bzenecko), *peruta* (Litoměřicko), *berchta* (Českobudějovicko), *paruchta* či *parychta* obcházela domy už v předvečer Barbory (3. 12., Podřipsko), jejími hlavními obchůzkovými dny však byly 5. 12., 23. 12., 24. 12. a 5. 1. Na přelomu 19. a 20. stol. byl zaznamenán výskyt perchty ještě v okolí Prahy, na Rakovnicku, Tábořsku, Českobudějovicku, Domažlicku, Lounsku, Podřipsku, Litoměřicku, Rychnovsku, Přerovsku, Kroměřížsku a Vizovicku; definitivně perchty zanikly po 1. světové válce; *brůna* obyčejně ve formě bílého koně, v některých obcích na Roudnicku též kozy, s dřevěnou hlavou s pohyblivými čelistmi a červeným jazykem, 3. 12. (Roudnicko) a 5. 12. (Podřipsko) kromě strašení též rozdávala dětem dárky, na Kladensku bývala i v Mikulášově družině, chodila také 5. 1., na konci masopustu i v postní době např. při dračkách, třeba na Litoměřicku a Podřipsku; *maticka*, též *smrt* nebo *Boží matka* (Přerovsko) byla ženská postava v bílém se zamoučenou tváří a se srpem v ruce (5. 12.), která hrozila domácím lidem setnutím hlavy; na Podluží obcházela domy 7. 12. *maticka* zahalená do bílé plachty, v ruce držela kopist (dřevěný nástroj na mísení chlebového těsta v dříži), na Litovelsku cep (*maticka s cepem*), dávala dětem políbit křížek a učila je modlit se; v předvečer (Poděbradsko, Valašsko) nebo večer o svátku Lucie (13. 12.) obcházela domy (zejm. tam, kde se předlo) *luca*, *lucka*, *lucina*, *loucka*, *uca*, *žber*; mohutná postava celá obalená koudelí objížďela 13. 12. s vozíkem taženým dvěma koníky nebo oslíky a naloženým pytlí s koudelí domy s nehodnými dětmi, jimž vyhrožovala rozřezáním břicha, vybráním vnitřností a vycpáním koudelí s tím, že si za tyden pro mrtvé neposlušné dítě přijede a odveze s sebou (Kojetínsko); *klempera*, *krempera*, maškara v bílém oděni, obcházela 19. 12. domy s neckami pobitými hřeby, tloukla do nich kladivem a vyhrožovala neposlušným dětem, že jim oková nohy nebo jim do nich zatluče cvočky (Domažlicko); *škrabimoha*, maškara se škraboškou na tváři, opásaná povřísem a s vidlemi v ruce 20. 12. vyhrožovala dětem, že snědí-li marcipánové perníčky, které dostaly od Mikuláše, ještě před Štědrým večerem, vyškábe jim je z břicha vidlemi (Napajedelsko); adventní maškarou s posláním spíše varovně výchovným byl *tomáš* nebo *toma*, který s košíkem pečiva a s vařečkou v ruce obcházel 21. 12. rodiny s dětmi: preclíčky z bílé mouky rozdával v jídle nevybíravým dětem, hnětánky z černé mouky pak dětem mlsným, které navíc pleskl vařečkou po ús-

tech a pokáral slovy: *Praví ti Tomáš, doma jez, co máš, a u lidí, co ti dají* (Domažlicko); podobnou kombinovanou funkci výchovně darovací plnily v adventním období též *barborky* (Fulnecko) a strašidelné *lucky* (Poděbradsko, Roudnicko); e) adventní obchůzky s dominantním motivem hledání, zjišťování, kontroly: *hledání Ječmínka*, termínově nespecifikovaná adventní o. mužských dvojic včetně představených obce po domech s dotazem, zda mají v domě někoho cizího na nocleh; po o. bývala v hospodě pitka na účet obce často až do rána (Kojetínsko, Prostějovsko); *hledání noclehu Panny Marie*, postupná devítidení (před 25. 12.) večerní obchůzka žen po devíti domech se soškou Panny Marie; po umístění sošky v místnosti na čestném místě se uskutečnila pobožnost s modlením devíti otčenášů, růžence a jiných modliteb. Sošku, před níž se po celou dobu jejího pobytu v domě svítilo svíčkami, přenesly ženy s rozžatými svíčkami následující večer do dalšího domu, kde se obřadní pobožnost opakovala a po ní následovalo malé pohoštění obyčejně chlebem nebo buchtou *urtankou*, tzn. z mouky umleté doma na ručních či nožních žernovech, a šípkovým nebo křížalovým čajem; večer před Štědrým dnem vrátily ženy sošku původním majitelům (Frenštátsko); f) adventní o. s dominantní funkcí nadílení, obdarování: o. Mikuláše s družinou v předvečer jeho svátku 5. 12., po Mikulášově nadílce strašil děti v Čechách v 18. stol. *bubák*, na Litoměřicku donedávna přicházela po Mikulášovi do domu *kobyła Lucka*, která se jen několikrát zatočila a odešla. Na Vyškovsku tzv. jezdívali s Mikulášem *koníčci*, mladíci na holi se zvoncem a ježčí kůží, kterou píchali děvčata; štědrovečerní o. *štědroně*, stařecké maskáry podobné Mikuláši, která nosila Ježíškovy dárky (záp. Morava); 2. vánoční (25. 12. – 6. 1.); řadí se k nim pokračující obchůzky mírněji strašících postav: a) o. *bab*, též *štuchavých bab* či *štuchybab*, *kloucových* nebo *klouavých bab* i *urtibab* (pomezí středních a jihových. Čech), které zahaleny bílými prostěradly nebo ve starých rozedraných šatech, s tvářemi začerněnými sazemi nebo pod škraboškou s dlouhým nosem na způsob čapího zobáku a v rukou s pruty nebo peroutkami (na Sedlčansku i s holi s přivázanou vycpanou ježčí kůží) a s hrnky s kolomazí obcházely domy, někde už o Štědrém večeru (Benešovsko), hl. však večer na Silvestra, na Nový rok a v předvečer svátku Tří králů. Strašily a šlehal zejména mládež, kterou vybízely k dobrému chování v nastávajícím roce. V oblasti moravských Kopianic plnily

tuto funkci *dívě baby*, v Pojizeří a Podkrkonoší *štědré* či *vdolkové baby*, které též někde za dveřmi tajně nadlely dárky; *babí* obchůzky konávaly obyčejně mladé nebo i staré ženy, na Sedlčansku se za ně přistrojovali také muži; b) silvestrovská o. *mužů v brachovině*, se škraboškou na tváři a na hlavě s černou papírovou čepicí z obalu cukrové homole, v rukou s košťaty a zvonky, jimiž poštuchovali a strašili přítomné (Táborsko); c) o. *tří mužů* v bílých plachtách a s košťaty v rukou, jeden z nich s holi s přivázanou ježčí kůží v předvečer svátku Tří králů (Sedlčansko); d) o. *sperchtou* v předvečer Tří králů (Táborsko, Českobudějovicko); e) o. *tříkrálových koz*, tj. dvou až tří mládenců pod plachtami nebo jen sešitými pytlí, v rukou s krátkými tyčemi opatřenými divoce pomalovanými dřevěnými kozími hlavami s pohyblivým horním pyskem, červeným jazykem a dlouhými rohy, jimiž za hlasitého mekotu trkali přítomné děti a svobodná děvčata (Sedlčansko); f) novoroční o. *chasníků po načínání koláčů* (Hornácko) či *skrajování buchet* (Vyškovsko), které služebné dívky dostávaly od hospodyň na ukončení služby; 3. masopustní: a) o. dvojic žen nebo i mužů v červených sukních, se škraboškami na tváři a bílými šátky na hlavě, v rukou s holi a papírem, který dávaly přítomným podepsat a nabízely jim přítom šnůpec (Sedlčansko); b) o. *pučálníka*, chasníka v obráceném kožichu a s chlupatou beranicí na hlavě, který v zástěře nosil saze, jimiž otevírající osobu počernil a do síně naházel smetl nebo hrách (Haná); 4. postní: a) o. *majkrábů*, představených obce, kontrolujících dodržování zákazu večerních návštěv chlapců u děvčat v době postní; přistiženým hrozil trest vyhlášením jejich jmen v kostele a pokoutou (Hornácko); b) o. děvčat po domech za účelem vypůjčení mašlí, věnců a jiných ozdob potřebných na slavnost *vynášení smrti* o Smrtné neděli; přesně evidované předměty byly po slavnosti majitelům vráceny (Uničovsko); c) kontrolní o. *polí* a *luk* ráno na Velký pátek spojená s jejich pokropením svěcenou vodou (Kaplicko); 5. velikonoční: a) o. řemeslnických tovaryšů po mistrech svého řemesla s pozváním na různé cechovní a jiné slavnosti (např. pražských ševců na Fidlovačnu v Nuslích); b) o. *polí* na Boží hod velikonoční za účelem zjištění stavu osetých ploch spojená se zasazením křížků z *jidáše* a svěcených kočiček jako ochrany před krupobitím a krtky (Kaplicko, Poděbradsko, Žďársko, luhačovické Zálesí, Valašsko); c) o. hranic obce na den sv. Jiří (24. 4.) s kontrolou mezníků

(Slovácko); d) prosebná o. křížů a božích muk v polích s modlením a prosbami kněze za déšť na den sv. Marka (25. 4.) a ve dnech následujících (např. Kaplicko); obdobné obchůzky konala církev též na tzv. křížové dny, tj. v pondělí, v úterý a ve středu po 5. neděli po Velikonocích (Čechy, Morava); 6. letnicové a letní: a) svatodušní o. *mezí* a *mezníků* (na Hané doložena k r. 1402), při níž starší generace hospodářů kontrolovaly neporušenost mezníků a seznamovaly nástupce s mezelemi, po skončení o. se konávala v hospodě zábava s pitkou zv. *doušky*; *objíždky polí na koních* se zpěvem duchovních písní a prosbami za osení; b) *dívčí* o. *polí s královnou*, pannou připevněnou na hůlce, o svatodušním pondělí (Hornácko); c) o. studní *kráčkami* o letnicové neděli (Moravskokrumlovsko); d) *dožínková* o. obcí s maskou *koně* a *medvěda*; někde bývala ve vozíku se sudem piva zapřažena maskara *berana* a muž na vozíku s putnou vody poléval kolemjdoucí (Hornácko); 7. pohyblivé: a) o. *dívek* a *mládenců* s muzikou při *konopické*; b) *dívčí* o. *studánek* v období suchého počasí; dívky při ní vylézaly ze studánek novou putýnkou vodu; nejdříve směrem k západu, odkud nejčastěji přicházely deště, potom k východu a jihu, k severu nikoliv, tam byl led a kroupy. O. se konávala ráno i večer a v neděli i po požehnání (Táborsko); c) o. *rekrutů* po rodičovských domech odvedenců se slavnostním oznámením rodičům, že jim přivádějí vojáka; bývali za to pohoštění (hradištské Dolňácko).

Lit.: F. J. Čečetka: *Od kolébky do brobu. Lidopisné obrázky z Poděbradska*. Praha 1900; A. Václavík: *Luhačovské Zálesí*. Luhačovice 1930; F. Vančík: *Kalendářní obyčaje z jihočeského Soběnova*. Praha 1969; J. Tomeš: *Masopustní, jarní a letní obyčaje na moravském Valašsku*. Strážnice 1972; H. Bočková: *Obřadní obchůzky*. Uherské Hradiště 1988; V. Frolec a kol.: *Vánoce v české kultuře*. Praha 1988. [zm]

obchůzkové lidové hry, obchůzkové lidové divadlo – divadelní projevy vycházející z výročního zvykoslovného cyklu, které jsou součástí lidového divadla a vyznačují se formou průvodové inscenace či kolední obchůzky. – O. l. h. navazovaly na tradiční obřadnost městské a vesnické společnosti a na tradici žákovských koled. Ve středověku bývaly rozšířeny formou nábožensko-výchovného působení církve jednotlivých farností a zdrojem obživy chudých žáků, vagantů. Převážně naturalní výnos obchůzky tvořil však na mnoha místech součást ročního platu městských a vesnických kantorů. Jim podle místních zvyklostí náležela

např. koleda o svátku sv. Řehoře, Jiřího nebo Havla, ale i vánoční koleda. Na rozdíl od starších obřadních her lidového divadla měly o. l. h. většinou pevně fixovaný a veršovaný text, v rozsahu až 200 veršů, a obsahovaly známé písně, provázené někdy stylizovanou choreografií. V ději vystupovalo až 10 postav, představovaných pův. dospělými i dětmi; v pozdním vývojovém období se o. l. h. stále častěji stávaly příležitostnou formou hospodářské podpory a aktivitou chudých dětí. – Náměty i poetika části o. l. h. nacházely zjevně vzory v žakovských a školských hrách 16.–19. stol. Často byly inspirovány biblickými a legendickými texty, vyznačovaly se knižními vlivy a uplatňováním známých legendárních či kancionálových písní, doprovázených hudbou. Pův. šlo o skladby městských a vesnických kantorů, žáků i písmáků, které souvisely nejen s prestižní prezentací konkrétních nábožensko-výchovných tradic, ale také se sociálním postavením těchto vzdělanců v konkrétní lokální společnosti. – O. l. h. byly nejvíce provozovány v zimě, např. jednoduché tříkrálové hry či hry pastýřské, s biblickým námětem o narození Ježíše. Dále to byly tzv. rajské hry čili chození s hadem podle biblického podání o Adamovi a Evě, mikulášské hry, hry o sv. Barboře či Dorotě, které pronikly na Slovensko i do Slezska. Dějová osnova těchto her byla redukována na dva až tři výstupy a také inscenace nevyžadovaly větší nároky. Dějištěm byla selská světnice nebo náves, školní dvůr nebo hostinec. Herci bývali v nejrozšířenějších vánočních pastýřských hrách zpravidla tři. Vcházel do stavení, na čestné místo postavili jednoduchý přenosný betlém a obřadným pozdravem a úderem holemi zahájili hru. Holdem pastýřů Ježíškovi byl zpěv a tanec, mluvené části byly zpěvně deklamovány. V o. l. h. byly rozváděny komické scény při buzení pastýřů, objevovaly se narážky na známé osoby a události; jindy byl zdůrazňován motiv pastýřských darů. Na rozdíl od pastýřských her, do nichž místy pronikala sociální realita vesnického prostředí či městského života, byly tříkrálové hry více vázány liturgickou předlohou. Někdy byla k hrám pastýřským a tříkrálovým přidávána také hra o Herodesovi, která s předchozími tvořila celistvý útvar vánoční hry. Významnou částí obchůzkových lidových her byly hry o křesťanských mučednících, světcích, z nichž nejrozšířenější byly hry o sv. Dorotě. Lidová divadelní tradice obměňovala legendární vyprávění a vedle konfliktu moci a víry uplatňovala realistické motivy soudobého života, rozvíjela děj komickými výstupy čertů, katů

a drábů i zpěvními a hudebními vložkami. – S tradicí obchůzkových lidových her souvisela také masopustní fraška *Salička*, pojednávající o nevěře mladé ženy starého sedláka, považovaná za originální adaptaci interludia o nevěrné kupcové (*Polapená nevěra*, přídavek k tisku hry *Historie duchovní o Samsonovi* z r. 1604). V podobě obchůzkové lidové hry byla doložena ještě koncem 19. stol. – V závěrečné fázi vývoje v 19. a 20. stol. se o. l. h. sblížovaly s obřadními hrami. Byly jimi ovlivňovány zejm. poté, co nábožensko-výchovné a sociálně prestižní funkce her po úpravě učitelských platů státem v 19. stol. nahradily funkce zábavní a hospodářské. Tradování v lidovém prostředí vedlo ke zlidovění o. l. h. a ke splynutí s obřadními hrami lidového divadla.

Lit.: K. J. Erben: *Prostonárodní české písně a říkadla*. Praha 1864; J. Feifalik: *Volksschauspiele aus Mähren*. Olmütz 1864; F. Bartoš: *Naše děti*. Brno 1888; Č. Zřbr: *Staročeské výroční obyčeje, pověry, slavnosti a zábavy*. Praha 1889; F. Bartoš: *Moravský lid*. Telč 1892; Č. Zřbr: *Veselé chvíle v životě lidu českého I-VIII*. Praha 1909–1911; P. Bogatyrev: *Lidové divadlo české a slovenské*. Praha 1940; J. Kopecký: *České barokní divadlo lidové*. In: *Dějiny českého divadla I*. Praha 1968, s. 298–321. [ls]

obilní jáma, obilnice – v zemi vyhloubená zásobnice na obilí, hruškovitého, popř. jiného tvaru, s vypálenými a slámou obloženými stěnami, různé velikosti (hloubka 0,7 až 3 m). Obilní jámy, archeologicky doložené ze staroslovanského období, se dochovaly na jihových. Moravě a v přílehlé části Slovenska až téměř do poloviny 20. stol. Jejich výskyt potvrzují také archivní prameny, zvl. ze 17. a 18. stol. Zřizovaly se na vyvýšeném místě v dobré, tuhé hlíně, ani jílovité, ani drobné. – Pro zimní uskladňování okopanin se hloubily sklípky zv. *sklepíky*, *doly* či *jámy*.

Lit.: L. Kunz: *Obilní jámy a sýpky v Čekovicích u Hodonína*. ČL 38, 1951, s. 221–226; J. Kudrnáč: *Staroslovanské obilnářství v českých zemích*. PA 49, 1958, s. 478–498; L. Kunz: *Historické zprávy o zemních sílech v zóně mediteránního a eurosibiřského obilnářství*. ČMZM 50, 1965, s. 143–182; M. Beranová: *Zemědělská výroba v 11.–14. století na území Československa*. Praha 1975, s. 23–25. [jv]

obilniny, obilí – kulturní rostliny pěstované pro škrobnaté obilky. K o. se řadí více rodů z čeledi lipnicovitých, především pšenice (na Moravě místy zv. *žito*), žito (na Moravě místy zv. *rež*), ječmen, oves, proso seté, bér, kukuřice, dále rosička, zblochan, širok a rýže, z čeledi rdesnovitých pohanka

obecná a tatarka. Termínem obilovina se označuje většinou zrno (obilky) o., ale místy též rostlina, podobně jako termínem obilí. Chlebové obilí (chleboviny) na rozdíl od krmného obilí byly druhy používané k výrobě mouky na chléb. O. jsou po tisíciletí nejvýznamnější skupinou kulturních rostlin zajišťujících výživu lidí, jadrné krmivo a ve středoevropských geografických podmínkách velkou část objemných krmiv (píce a steliva pro dobytek). K výrobě mouky, krupice, krup a dalších potravinářských výrobků se používala převážně pšenice, žito, ječmen, popř. oves; proso na jáhly, pohanka a tatarka na kaše; ječmen i jiné o. na slad k výrobě piva a oves hl. pro krmení koní. Sláma sloužila též jako surovina na krytinu (došek), izolační materiál k utepování příbytků, chlívů, uskladněných plodin, na úvazky (povřísla, snopy), ke zhotovování pletených nádob (zásobnice, ošatky) a při dalších pracích (čištění zvířat aj.). – Jednotlivé druhy o. se pěstovaly samostatně jako monokultury nebo ve směsi (pšenice se žitem: sourež, ječmen s ovsem: polovník), v 19. a 20. stol. jako luskobilné směsky (s vikvemi, hrachem, peluškou) na zrno, na zeleno, jako jarní nebo ozimé. – O. jako jednoleté byliny se vysévaly na podzim (ozimy) nebo na jaře (jařiny, jaře, jarní obilí). Ozimy dávaly obvykle vyšší hektarové výnosy a jistější sklizně než jaře. Pšenice a žito se pěstovaly převážně jako ozimy, ostatní jako jaře. Příprava půdy pro mělkokořenící o. byla obdobná pro většinu druhů. Tradičně se kladl důraz na osivo dobře vyzrálé, čisté, bez plevelů i dalších příměsí, a zdravé. Obvyklá byla obměna osiva z jiných poloh či oblastí. Vytvořily se krajové odrůdy a od 2. poloviny 19. stol. se začaly zkoušet a šířit odrůdy dovážené a šlechtěné. Selo se ručně na široko a teprve koncem 19. stol. se začalo obecněji uplatňovat řádkové setí potažními stroji. V menších hospodářstvích se ručně selo běžně do poloviny 20. stol. – Ošetřování o. za vegetace a sklizeň měly mnoho společných prvků. Poměrně dlouho se v některých oblastech udržovalo žnutí obilními srpy (do konce 19. stol.) a sečení kosou (do poloviny 20. stol.). Požaté nebo posečené obilí se odebíralo a vázalo do snopů, sušilo v panáčích, mandelích a svázelo na kravských, volských a koňských vozech, skládalo ve stodolách; na podzim a přes zimu se mlátilo cepy a od poloviny 19. stol. byly postupně zaváděny ruční, pak žentourové a posléze motorové mlátičky. Hektarové výnosy o. po celé 19. stol. až do 1. světové války byly poměrně nízké (1871 v Čechách asi 1,0–1,1 t na 1 ha, do l. 1911–1914 vzrostly asi

na 1,8 t na 1 ha). V období 1935–1938 činily hektarové výnosy v č. zemích u pšenice 2,02 t, žita 1,73 t, ječmene 2,2 t a ovsu 1,8 t. Rozdíly v hektarových výnosech v jednotlivých výrobních oblastech, zemědělských závodech, letech i v různých polohách byly značné a vlivem řady činitelů hodně kolísaly. Rozšířením nové zemědělské soustavy hospodaření v 19. stol. a působením řady intenzifikačních faktorů došlo do poloviny 20. stol. asi k dvojnásobnému a v 2. polovině 20. stol. k dalšímu podstatnému zvýšení výnosů o. – Poměr osevních ploch o. v č. zemích od zániku trojhonné soustavy hospodaření k ostatním plodinám na orné půdě mírně klesal, přičemž výnosy a celkové sklizně se zvětšovaly. Značně se změnil i poměr ploch hlavních druhů o.: pšenice, žito, ječmene a ovsu. Ostatní o. se pěstovaly jen v omezené míře (asi 0,05–0,6 % orné půdy). Od 1. poloviny 19. stol. se zvyšovalo zastoupení pšenice a ječmene a trvale ubývalo ploch žita a ovsu. Přitom docházelo k výraznému přízpůsobování přírodním podmínkám pro pěstování jednotlivých druhů i ekonomickým tlakům. Pěstování žita a ovsu získávalo těžiště ve vyšších polohách, pěstování ječmene, zvl. sladovnického, v úrodných rovinách, podobně jako pšenice. Na j. Moravě mělo menší hospodářský význam také pěstování kukuřice na zrno, na Hané prosa a v Karpatech pohanky. – Pš en i c e. V č. zemích se v pravěku pěstovaly převážně dvě pluchaté pšenice: dvouzrnka a jednozrnka, pravděpodobně i ve směsi.

Doklady o jejich hospodářském pěstování od středověku nejsou dostatečně spolehlivé. V pravěku se pěstovala též pšenice obecná, která od poloviny 1. tisíciletí v č. zemích zcela převládala. Ze starých odrůd vynikaly velmi kvalitní české přesívky, pěstované jako ozimy i jaře. Ostatní pšenice (tvrdá, špalda, polská) neměly hospodářský význam. V 2. polovině 19. stol. se omezeně pěstovala pšenice naduřelá s větvenatým klasem. Pšenice se pěstovala v neúrodnějších oblastech pro mouku na koláče a buchtu. Byla podstatně vzácnější než žito. – Ž i t o (v Čechách; *ryž*, *rež* na Moravě) bylo nejvýznamnější chlebovou obilninou v č. zemích od 11.–12. stol. do 2. poloviny 20. stol. Pěstovalo se ve vyšších oblastech, méně v úrodných polohách. Do začátku 20. stol. se v některých horských oblastech a místy na pomezí Moravy a Slovenska a v sev. Karpatech v 50.–70. letech 20. stol. na pasekách pěstovala křibice (jánské či svatojánské, dvouleté, horské, lesní žito), vyznačující se velmi vysokým stéblem (přes 200 cm), řídkým a dlouhým klasem a drobnými obilkami (*Secala cereale* subf. *multicaule* Kcke). Ve vyšších polohách a při dlouho ležícím sněhu žito občas tzv. vyleželo a pak se zaořávalo. Pěstovalo se převážně jako ozim, výjimečně jako jař. Při sklizni se sekalo kosou hrabíci nebo kosou s plachetkou, vázalo do snopů a stavělo do panáků. Při deštivém počasí často porůstalo. Chléb z porostlého žita špatně kynul, byl nízký a měl klišovitý brousek. Dlouhá žitná sláma byla velmi vhodná na povřísla a došky. – J e č m e n

se v č. zemích začal ve větší míře pěstovat od eneolitu. Pěstoval se ječmen pluchatý, víceřadý i dvouřadý. V 19. stol. a začátkem 20. stol. převážovalo pěstování ječmene sladovnického. Individuálními výběry z krajových odrůd ječmene (starohanácké, moravské, staročeské a později opavské) byly v 19. a 20. stol. vyšlechtěny odrůdy, které podstatně ovlivnily světový sortiment sladovnických ječmenů. Pluchatý ječmen se zpracovával na kroupy, krupky, ale též na ječnou mouku. Na kroupy se tloukl v ručních nebo nožních dřevěných stoupách v domácnosti, později zpracovával ve mlýnech. – Na moravsko-slovenském pomezí se až do 2. poloviny 20. stol. uchovaly zbytky pěstování jarního dvouřadého nahého ječmene vzpřímeného, označovaného jako *gengel*, *cenkel*, *tenkel*, pro mouku místo pšenice, na kroupy a ke krmení. Mlel se na žrnech *na hrubú kašu do jelit* nebo na *gengelovou kaši* a krupici. Pokud ve mlýnech brali *gengel* jako pšenici k mletí, jeho pěstování se udržovalo, po zařazení do krmných o. zaniklo. – O v e s se řadí k mladším kulturním plodinám. Jeho pěstování na území sousedního Slovenska je však doloženo archeologickým nálezem již ve starší době železné. Později, zvl. v době hradištní a ve středověkých objektech, jsou jeho nálezy poměrně časté. V č. zemích se pěstoval hl. oves setý latnatý s latou rozkladitou, méně často s latou smetákovou, jako jádro pro krmení koní i dalších hospodářských zvířat nebo pro jiné potřeby (výživa, pivo), často ve směskách pro krmení. V 19. stol. byl oves druhou nejrozšířenější o. za žitem. Od počátku 20. stol. plochy osevu ovsu klesaly, zvl. na Moravě, takže ve 30. l. byl za pšenici na třetím místě a od 50. let 20. stol. až na čtvrtém místě ploch osevu. Změna souvisela se změnou způsobů hospodaření, intenzifikací výroby a změnou energetických zdrojů v zemědělství. – P r o s o e t é je v č. zemích doloženo od neolitu na více lokalitách a poměrně časté nálezy jsou i z mladších období v pravěku. Pěstovalo se v době hradištní i ve středověku a později, avšak nikdy nebylo tak rozšířené jako pšenice, žito, ječmen a oves. Jeho pěstování bylo výhodné především pro vysoký koeficient množení (30–50násobek výsevu) a krátkou vegetační dobu, nevýhodné pro velký podíl tvrdých pluch a plušek (17–22 %), které bylo nutno pro konzum odstranit (jáhly), citlivost na pozdní mrazíky, krátké využívání vegetační doby, nerovnoměrné zrání a značné nároky na ruční práci. Ustupovalo se zaváděním intenzivnější soustavy hospodaření. Pěstovalo se na menších plochách (souvratě, po vyhynulých ozi-

mech, na novíně, letněných rybnících) pro vlastní potřebu a místní trhy. V 19. i ve 20. stol. se pěstovalo mnohem více na Moravě než v Čechách (až dvacetkrát větší plocha), zvl. v teplejších oblastech na Hané a v Dyjskosvrateckém úvalu, popř. Polabí. Z prosa (jáhel) se vařila kaše a krmila se jím mladá drůbež. Prosná sláma jako krmná se cenila více než sláma ostatních jarních o. – Kromě prosa setého se od středověku do 19. stol. pěstovala v Čechách *rosička kravá* (*Digitaria sanguinalis*). Zkulturněna pravděpodobně jižními Slovany se sela na území bývalé Jugoslávie, v Korutanech, Štýrsku, na Zhořelecku a Horní Lužici. V Čechách byla na polabských píscích v okolí Přelouče, Pardubic, na Chlumecku a Královéhradecku, v podhůří Krkonoš ještě v 1. polovině 20. stol. Poslední zprávy o jejím pěstování jsou ze 60. let 20. stol. V minulosti bývala označována jako manna, česká rýže, české proso, rosa a rosička. Z opíchaných obilek se připravovala kaše jahelník a dávala se do polévek. – Teplomilnější *beritalský* či *vlašský* (*Setaria italica* subsp. *italica*), doložený v j. a střední Evropě od doby bronzové, se v č. zemích občas pěstoval od 16. stol. (O. Mattioli – T. Hájek, 1562) a v 19. a 20. stol. jako pícnina. – *Pohanka* oboecná je obilnina pocházející ze střední Asie; ve střední Evropě se začala pěstovat od 13. stol. pro nažky na kaše, krupky, popř. mouku, později jako krmivo, na zelené hnojení i jako medonosná rostlina. Příbuzná pohanka tatarská (tatarka), na pěstitelské podmínky ještě méně náročná, se pěstovala až od 18. stol. Obě rostliny s krátkou vegetační dobou, schopné využívat i velmi chudé půdy ve vyšších polohách, začaly s nástupem střídavého hospodářství již v 19. stol. ustupovat výkonnějším druhům. Nejvíce pohanky se v 70.–90. letech 19. stol. pěstovalo na vých. Moravě (1,2–3,8 % orné půdy). K dalšímu poklesu došlo po 1. světové válce a ve 30.–40. letech 20. stol. se v č. zemích pěstovala už jen na 400–1000 ha. – *Kukurice* pěstovaná na zrno měla hospodářský význam pouze v nejteplejších částech j. Moravy, kde se rozšířila v 1. polovině 19. stol. (asi 3 tisíce ha). V Čechách se kukurice na zrno pěstovala málo. Před 1. světovou válkou došlo v době tzv. řepařské krize k rozšíření kukurice, převážně však na zeleno, a tento trend pokračoval i ve 20. l. Kukurice byla pěstována především jako krmná obilnina, jako potravina byla využívána jen výjimečně. Palice vylamované při sklizni a svázané do dvojic se zavěšovaly k dozrání a vysušení pod střechami domů a kůlen. Od dob jejího zavádění se do poloviny

20. stol. udrželo pojmenování *turkyň, turkyně*, odvozené od starého označení turecká pšenice. Šustí z kukuřičného plodenství sloužilo ke zhotovování drobných hraček a ozdobných předmětů.

Lit.: K. Domin: *Užitkové rostliny. Obilniny*. Praha 1944, s. 554–574; J. Rous: *Příspěvek k starému valašskému zemědělství*. ČL 1 (33), 1946, s. 87–91; J. Vařeka: *Zemědělské techniky na Valašku (druhy obilí a střídání plodin)*. ČL 6 (38), 1951, s. 255–259; Z. Tempír: *Pěstování gengelu na Moravě a na Slovensku*. Agrikultúra 2, 1963, s. 93–97; E. Albert: *Ekonomika moravského zemědělství v druhé polovině 19. století I-II*. Praha 1970; J. Foltýn a kol.: *Pšenice*. Praha 1970; M. Markuš: *Tenkeľ a jeho karpatoeurópske obmeny*. SN 23, 1975, s. 123–139; Z. Tempír: *K rozšíreniu pestovania pšenice dvojzrnej (Triticum dicoccon Schrank) v Západných Karpatoch*. Agrikultúra 14, 1976, s. 21–36; F. Kühn: *Místní polní plodiny v karpatské části ČSSR*. AC 2, 1979, s. 35–40; M. Beranová: *Zemědělství starých Slovanů*. Praha 1980, s. 194–198; J. Krivka: *Výnosy hlavních zemědělských plodin v Čechách v letech 1870–1913*. Praha 1989. [zt]

obkročák, okročák, vokročák – 1. taneční krok; 2. mladší souhrnný název pro párové tance, pro něž bylo charakteristické obkročování dvojice, která se přešlapem z nohy na nohu otáčela kolem společné osy a zároveň postupovala po obvodu kruhu. Tanec o. bývá zapsán ve 2/4 i 3/4 taktu, doprovodné písně jsou proto velmi různorodé. – S názvem tance o. se lze setkat

Tanec obkročák. Slemeno u Rychmova n. Kněžnou, Vycpálek 1921, s. 151

teprve r. 1862 ve sbírce K. J. Erbena. Ranější je zmínka o rozkročáku v *Písních krátkých* (1832) Jana Jeníka z Bratřic. Rozkročák však nelze ztotožňovat s o., jak je znám ze sbírek konce 19. a počátku 20. stol., i když princip základního tanečního motívu je zřejmě shodný. Tyto sbírky zaznamenávají krok o. v kombinaci s řadou dalších kroků, např. polky a valčíku. Svým provedením patřil o. k novějším společenským

tancům 2. poloviny 19. stol. a jen zřídka byl zaznamenán jako samostatný tanec. I tam, kde je tanec ve sbírce pojmenován jako o., např. u V. Vycpálka nebo Č. Holase, nebývá tancován pouze tímto jedním krokem. Tance bývaly nazývány o. převážně tehdy, když tento krok převládal. Podoba o. zřejmě vykrystalizovala hl. v souvislosti s tanci s proměnlivým taktem (např. ve středním Polabí se nazývaly obkročáky). Starší obdobou o. je v lidovém prostředí kromě rozkročáku i vrták, dvoukročák a zřejmě také skočná.

Lit.: K. J. Erben: *Nápěvy prstonárodních písní českých*. Praha 1862, č. 114, 451; Č. Holas: *České národní písně a tance I-VI*. Praha 1908–1910, I, s. 189, V, s. 85, 104; J. Vycpálek: *České tance*. Praha 1921, s. 151, 181. [ds]

obligát viz výuka lidových muzikantů

oborávdlo, oborávač, hrobkovač, kopčidlo – potažní zemědělské nářadí k oborávání, naorávání, kopčení, hrůbkování, popř. k sázení některých plodin (většinou okopanin) v 18.–19. stol. Jako o. se v č. zemích používalo tradiční rádllo, někdy upravované pro novou funkci, nebo zcela nově konstruované oradlo z hlediska potřeb kultivace jednotlivých druhů pěstovaných rostlin. Vznik o. a využívání tradičních rádel k oborávání úzce souvisí s rozšířením pěstování brambor, částečně i řepy krmné, tuřínu a později cukrovky s jejich řádkovou kulturou a se vznikem a rozvojem intenzivnější soustavy hospodaření s pravidelnými osevními postupy (střídavým hospodářstvím). Jako o. se běžně používalo plazové rádllo ještě v 50. a 60. letech 20. stol. Používání bezplazového rádllo (háku) k ošetřování okopanin zaniklo (až na výjimky) v 1. polovině 20. stol. Pro oborávání se některá tradiční rádllo upravovala: velikost i tvar radlice rádllo, háku, percačku; délka a šířka rozhoňů a křidel nebo odhrnovaček; chodáky a kolečka pro rádllo; počet pracovních těles radlic na 2–4. Nejvýznamnější byla konstrukce stavitelných (regulovatelných) odhrnovaček, umožňujících volbu šíře záběru, úprava koleček pro rádllo a v poslední fázi výroba celokovových oborávdel a traktorových hrobkovačů, vycházejících z tradičních pracovních částí českomoravského rádllo, nákolensku a plužice. – Podobná situace byla v počáteční fázi vývoje i v ostatních evropských zemích, kde se šířilo pěstování brambor. V Čechách věnoval mimořádnou pozornost nářadí pro pěstování okopanin od 30. let 19. stol. F. Horský (1801–1877).

1833 zhotovil plečku-radélko na brambory, která měla dvě nastavitelné plechové odhrnovačky za srdčitou radlicí a menší radličky po stranách. Vystavoval ji 1834 na jarní výstavě v Praze. 1838 sestrojil další kultivační rádlo (podrývací kopčidlo), s poměrně velkou a širokou podrývací radlicí před druhou menší radlicí, která měla dvě plechové stavitelné odhrnovačky. Všechna radélka Horského byla opatřena jednoduchým kolečkovým chodákem, umožňujícím regulaci hloubky záběru. 1848–1849 sestrojil F. Horský dvouřádkovou plečku na oborávání brambor se dvěma ořebnými tělesy, později další varianty. Zčástkem 50. l. zhotovil několik jedno- a dvouřádkových hřebenitelů na brambory s ruchadlovými radlicemi a stavitelnými odhrnovačkami, popř. přítlačnými válečky. Stroje vlastní konstrukce vystavoval

F. Horský na zemědělských výstavách v Praze od r. 1833, ale také na několika světových výstavách (Londýn 1851 a 1862, Paříž 1855, Vídeň 1873), v originálním provedení i ve zmenšených modelech, a nepochybně tak ovlivnil vývoj konstrukcí zemědělských strojů a oboráadel v č. zemích i ve světě. – Všeobecně rozšířená oboráadla koncem 19. a v 1. polovině 20. stol. měla nejčastěji dřevěný hřídel s kolečkovým chodákem a dvě kleče s dřevěnými ručkami. Oborávací těleso mělo na slupici symetrickou, nejčastěji srdčitou radlicí, dvě plechové odhrnovačky s regulací šířky záběru, železný plaz a v zadní části sloupek či kleče spojující plaz s hřídelem. Radélka byla většinou velmi lehká a vyráběli je místní kováři. Obyčejně se zapřahalo jedno tažné zvíře a v některých chudých oblastech u drobných pěstitelů 2–3 lidé.

Ve 20. letech 20. stol. se v rovinatějších oblastech č. zemí s lehčí půdou začaly pro kultivaci brambor šířit *všeroby*, tj. dvou- nebo třířádkové nářadí s vyměnitelnými pracovními částmi. K odorávání a přiorávání chmele se od konce 18. stol. používaly západočeské percáky. Koncem 19. stol., ale hl. ve 20. letech 20. stol. se pro ošetřování chmele začaly šířit speciální pluhý zv. *kopačky*.

Lit.: F. Horský: *Rolnická polní kázání*. Praha 1861; K. Mikeš: *Mechanizace plošné a meziřádkové kultivace*. Praha 1959; H. Zödler: *Bestellung und Pflege der Kartoffeln*. In: G. Franz (ed.): *Die Geschichte der Landtechnik im 20. Jahrhundert*. Frankfurt am Main 1969, s. 216–226; Z. Tempír: *Zemědělské nářadí a stroje Františka Horského*. VPZM 18, 1979, s. 163–193; Z. Tempír: *Nářadí a stroje Františka Horského ve sbírkách Zemědělského muzea*. Praha 1992, s. 31–35. [zt]

oboroh [z ukraj.], jednoduchá konstrukce umožňující (zpravidla krátkodobě) kryt střechou sklizené a nevymláčené obilí, slámu a seno. Stč. se nazýval *brah*, *obrah* nář. *bruh*, *kopiněc*. O. sestával ze čtyř rohových kůlů a lehké pohyblivé stanové střechy s doškovou krytinou. Někdy jeho středem procházela silná vysoká tyč. Před skladováním se podlaha o. (mohla být posuvná) pokryla vrstvou suchého materiálu (sláma, roští) podobně jako při zakládání stohu. Spodní část o. byla někdy opatřena pletenými stěnami. Střecha o. se vertikálně posouvala podle množství uskladněného obilí, slámy nebo sena. Tzv. kopiňce v těšínském Slezsku se kryly otýpkou dlouhé slámy (*čopkou*) utáženou lískovým prutem či smrkovým kořenem nebo obručí. – V č. zemích je o. doložen vyobrazením ve *Velislavově bibli* (kolem r. 1340). Ojediněle se v 2. polovině 20. stol. o. vyskytoval ještě na vých. Moravě a v těšínském Slezsku. Poměrně často se oborohy nacházely v sousedství na Slovensku, v Polsku, na Ukrajině a v karpatském oblouku, ale běžně byly též v Nizozemsku i jinde. V novější době (20. stol.) se místy rozšířilo skladování sena v moderních velkých brazích s kovovou konstrukcí o kruhovém půdorysu. Menší, jednoduché oborohy o čtvercovém nebo obdélníkovém půdorysu používají myslivci pro zimní příkrmování spárkaté zvěře senem hl. v horských oblastech.

Lit.: I. Stolařík: *Hrčava*. Ostrava 1958, s. 28–30; M. Beranová: *Zemědělská výroba v 11.–14. století na území Československa*. Praha 1975, s. 23; J. Petráň: *Zemědělská výroba v Čechách v druhé polovině 16. a počátkem 17. století*. AUC 1964 PhH 5, s. 35, 38. [zt]

obr, lidská, zvířecí nebo démonická bytost vyskytující se v mýtech, pohádkách, pověstech a v hrdinském eposu; nejpočetnější skupina s kolektivní individualitou. Není doloženo, že by jméno o. bylo odvozeno od etnonyma Avar. Především je to bytost chtonická neboli zemská. Podle mytických představ byli obři nejstaršími bytostmi. Existovali ještě před lidmi a podíleli se na prvotních kreativních a transformačních procesech. Jsou s nimi spjaty velké stavby a přírodní útvary. Podání o obrech někdy souvisela s reliéfem kraje. Skály a kameny byly považovány za rozmanité části jejich těl nebo nástrojů a náčiní (*obrova mísa*). V pohádkách jsou obři také lidojedy a hrdina se s nimi utkává podobně jako s jinými nadpřirozenými bytostmi (čaroději a lstivými trpaslíky). Skandinávská tradice uchovávala příběhy o obrech, s nimiž bylo možné soupeřit, uzavřít sázku, obelstít je. Později byla diabolizována: stejné příběhy jako o obrech se vyprávěly i o čertech. Boj s o. byl epizodou hrdinského eposu (obra Polyféma z kmene Kyklopů oslepil Odysseus). Hrdinové eposu (Gilgames, králevic Marko) měli někdy rozměry o. Pověsti také sdělovaly, kde všude obři žili. V Čechách podle lidového podání sídlili na Plešivci.

Lit.: H. Máchal: *Nákres slovanského bájesloví*. Praha 1891; M. I. Steblin-Kamenskij: *Mýtus a jeho svět*. Praha 1984. [bš]

obracák, obracací pluh s různými radlicemi či plužními tělesy. Bývá potažní (hl. pro svaň), parní i traktorový, různých konstrukcí a je uspořádán tak, aby umožňoval překlápání skývy k jedné straně pole. Nář. se nazývá též *krucák*, *škobrták*. Změnou polohy nebo zapojením radlic (plužních těles) v páru pluh obracel skývu podle potřeby vpravo nebo vlevo. Jako dřevěné záhonové pluhy byly obracáky výjimečně zhotovovány již v 18. stol.; jejich dvě radlice, krojidla a dřevěné odhrnovačky byly k sobě v pravém úhlu. Pomocí tří klečí a otočením pluhu podle horizontální osy se volila potřebná poloha k orbě. Rovněž tzv. *karpatský pluh* s překladnou dřevěnou odhrnovačkou patří do skupiny obracáků. Natočení rýčovitě radlice slezského (trutnovského, orlického) háku umožňovalo natočení a fixování sloupku do pravé či levé strany a příklánění celého oradla k té či oné straně. Byl to způsob využívající natočení radlice podle svislé osy. Jeho různé modifikace se uplatnily při řešení o. s ruchtavými radlicemi. Plužní tělesa o dvou radlicích se společnou odhrnovačkou nebo společnou radlicí pro dvě odhrnovačky v různých obměnách se vyráběla v 2. po-

lovině 19. a v 1. polovině 20. stol. v mnoha továrnách. Lokální modifikace a různé varianty o. zhotovovali místní řemeslníci (např. valašský *škobrták*, severomoravská *čarodějnice*). Mladší formou škobrtáku je oboustranný pluh zv. *levňák*, zaváděný od 90. let 19. stol. Ojedinele se používal oboustranný pluh s otočnou radlicí zv. *moravák*. – Další skupinou obracáků jsou pluhy překlopné (balanční, antibalanční), v č. zemích rozšířené pouze jako pluhy parní. Orba do roviny americkými pluhy s pravými a levými radlicemi se v č. zemích neujala. Nejrozšířenějšími obracáky se postupně staly hřidelové a rámové potažní pluhy s jedním až třemi pravými a levými plužními tělesy, stojícími proti sobě v úhlu 180°. Tvary plužních těles se volily podle půd, pro něž byly pluhy určeny.

Lit.: J. Černý: *Hospodářské strojíctví*. Praha 1926; J. Štátný: *Tradiční zemědělství na Valašsku*. Praha 1971, s. 47–53. [zt]

obřad, ceremonie, rituál, rítus – slavnostní akt lidské komunikace s nadpřirozenými silami či bytostmi (souhrně *nelidmi*), prováděný přesně určeným způsobem; přeneseně jakýkoli soubor činností slavnostního rázu pevně posloupnosti, např. svatební o., o. přijímání za souseda, pohřební o. V náboženství, zejm. v katolické církvi, znamená o. také typ bohoslužby podle původu (latinský o., byzantský o.). Synonymum *rituál* má i další významy (např. liturgická kniha s pokyny k obřadům; ustálený modul chování v rámci sociální komunity), podobně *ritus* (tradiční, církevní schválená forma liturgie). – Obřady zajišťující komunikaci lidí s nadpřirozenou mocí se dělí na: 1. obřady prováděné specializovanými obřadníky (kněží, šamani, kouzelníci aj.); 2. obřady prováděné náboženskými společnostmi k zajišťování dobra pro komunitu; 3. obřady prováděné všemi členy skupiny, která komunikaci potřebuje. – V českém prostředí jde hl. o obřady rodinného a výročního cyklu, rozlišují se obřady určené rodinné (příbuzenské) skupině, nebo skupině lokální (vesnické, oblastní, státní). Součástí o. bývají slovesné, písňové, hudební, taneční a dramatické útvary, proto jsou obřady vedle etnografů středem zájmu folkloristů. V t. obřadnost; rítus de passage; *hesla věnovaná jednotlivým obřadům*.

Lit.: M. Vaněk: *Úplný popis selské svatby z okolí Domažlic*. Praha 1886; F. X. Bakeš: *Královnický. Staré národní tance obřadní*. Brno 1889; Č. Zíbrt: *Staročeské výroční obyčeje, pověry, slavnosti a zábavy prstonárodní, pokud o nich vypravují písemné památky až po náš věk*. Pra-

ha 1889; J. Košťál: *Před narozením. Den narození. Při narození dítěte. Křest. Úvod. Odstavení*. Jitřenka 9, 1890; F. Bartoš: *Moravská svatba*. Praha 1892; Č. Zíbrt: *Seznam pověr a zvyklostí pohanských z VIII. věku*. Praha 1894; Č. Zíbrt: *Jak se kdy v Čechách tancovalo*. Praha 1895; J. Žipek: *Pověry, obyčeje o nemoci, smrti a pohřbu na Strakonicku*. ČL 4, 1895, s. 533–535; J. Vyhlídal: *Rok v starodávných slavnostech našeho lidu*. Praha 1901; J. Hovorka: *Národní slavnost dožínková*. České Budějovice 1903; F. Janovský: *Dvanáct ročních měsíců dle víry a obyčejů lidových*. Brno 1909; L. Lábek: *Masopust na Plzeňsku*. Plzeň 1913; L. Niederle: *Život starých Slovanů III/1*. Praha 1916; A. Rogers (ed.): *Lidé a kultury*. Praha 1994; A. van Gennepe: *Přechodové rituály*. Praha 1997. [jkt]

obřadní a obyčejové pečivo, pečené a smažené výrobky z těsta, které se vázaly k význačným příležitostem běhu roku a lidského života. V obřadní a obyčejové souvislosti měly zvláštní významy (magicko-prosperitní a ochranné, právní, obětní, význam daru a odměny za službu) a tvary, v nichž se odrážejí dovednosti jejich tvůrců, estetické normy lidového prostředí a společenská reprezentace. Tvarovaly se v ruce a ve formách. K přípravě a konzumování některých druhů o. a o. p. se vázaly určité magické úkony a zákazy, zvláštní písňe a promluvy. Kromě doma zhotovovaného pečiva se uplatňovalo v obřadnictví pečivo řemeslné městské provenience, např. výrobky perníkářů a pekařů. Speciální pečivo se využívalo v léčitelství. – Nejstarší je pečivo zhotovované z nekynutého, *přesného* těsta. Patří sem *přesné placky* (*pagáče, přesňáky*) zv. také *brány* (podle mířížky vyryté ve středu placky a připomínající stejnojmenný zemědělský nástroj); uplatňovaly se místy na j. Moravě jako o. a o. p. o Štědrém dnu, v postě a také při svatbě na Podluží, kdy se k němu vázaly úkony magického charakteru. K zvláštnímu pečivu prosperitního významu patří např. *polaz* s různým kořením na Valašsku nebo *postružně* ze všech druhů obilí a prvních soust ze štedrovečerních jídel na moravských Kopicích; pekly se o Vánocích a dávaly dobytku, aby byl zdravý. Nekvašené placky (*nekysance*) s příměsí koření se dávaly dobytku na Uničovsku a Mnichovohradištsku v den sv. Lucie. – Velmi starým o. a o. p., které navazuje na pečení prvotních placek, jsou vánoční oplatky, podávané místy ještě v 2. polovině 20. stol. jako první chod štedrovečerní večeře. Pekly se na otevřeném ohništi v litinových kleštích-oplatečnicích, jejichž terčovité pláty nesou vyryté figurální a zomorfní motivy a náboženské symboly.

Oplatky lámaly a rozdával hospodář rodině a čeledi, shromážděné u stolu. Pomazávaly se medem, zavínoval se do nich česnek či šípek nebo zapékaly byliny (barvínek, petržel, celerový list), jimž se připisovala posilující a ochranná síla. Oplatky s petrželí nebo zelinou posvěcenou na Boží tělo se dávaly dobytku s vírou, že mu stejně jako lidem dodají sílu a zdraví. Ve městech se jejich výrobou zabývali *oplatečníci*, uvádění už v 15. století. Do lidového prostředí pronikaly oplatky později, až asi v 17. stol. Dříve je pekli a po staveních roznášeli rektor, kostelník, naposledy některá z místních žen. – Z přesného těsta se pův. dělaly *trdelníky*, známé hlavně v jižní polovině Moravy. Byly ceněným pečivem při narozeninových obyčejích (*do kouta, na křtiny*), uplatňovaly se při svatebních hostinách, jako pohoštění a obdarování masopustních koledníků, kteří si je při obchůzkách navlékali na hůlku. Název pochází od rožně (*trdla*), na němž se na otevřeném ohništi dříve pekly. Pruhy těsta se navíjely na dřevěný váleček uchycený ve stojanu, v němž se otáčel. Staré trdelníky mívaly délku 25–50 cm. Později se připravovaly z kynutého těsta a pekly na krátkých dřevěných válečcích či na plechových formách, popř. smažily na sádle. Ojedinele se na Slovácku ovinovaly krajkou, jejíž vzor zůstal vytlačen na těstě. Zůstala jim úloha svátečního pečiva také při obecních slavnostech a výletech. – Typickým pečivem o masopustu a pro šestinedělku byly smažené *boží milosti*, krajově označované názvy, které vycházejí z tvaru či vlastností výrobku (*křehotiny, listy, křupance, paprčky, mrváně*). Nožem nebo později vroubkovaným kolečkem se vyřezávaly z tence vyváleného těsta různé tvary: čtverečky, obdélníky, trojúhelníky, proužky; hrnkem, sklencí a pak různými tvořítky se vyrážela kolečka či hvězdice. Uvnitř se tvary vykrajovaly náprstkem, prořezávaly a vzájemně proplétaly. Z vypichovaných koleček navlékaných na nit se dělaly růžence jako pamlsek dětem nebo výzdoba na svatební koláč. Nejpracnější byly koule splétané z pásků. Pozdější kulovité *pumy (kule, šnekule)* se smažily ve zvláštní dírkované formě. Smaženky se zavěšovaly na jarní májky, svatební stromy, na ratolesti velkých svatebních koláčů apod. Samotné odkorněné větve se ovinuly pruhy vyváleného těsta, smažily a pak dále zdobily. Zastrkovaly se do svatebních koláčů, sestavovaly do malého stromku, s nímž v Podkrkonoší obcházela mládež o dožínkách. Boží milosti byly známy už ve středověké měšťanské kuchyni. – Nejvíce se v obyčejové tradici

uplatnilo pečivo z kynutého těsta. Obřadní význam chleba v souvislosti s kultem zemřelých vystupuje zvláště při úmrtí a pohřbu. Kladl se na stůl hned první večer po úmrtí, neboť panovala víra, že se zesnulý přijde rozloučit, připravoval se pro pohoštění účastníků po nočním bdění a vlastním pohřbu. Všeobecný byl také zvyk podělovat u hřbitova či přímo u hrobu chudobné a žebráky bochníky chleba, aby se modlili za spásu duše zesnulého: snad šlo o relikt obětních pokrmů, přinášných kdysi zemřelým. Někde připravovali pro účastníky pohřbu bochníky z chlebového nebo houskového těsta (*dušičky*) a rozdávali je jako almužnu chudým: malé byly určeny dětem, větší dospělým. – K svátečním a slavnostním příležitostem se připravovalo v široké míře pečivo z bílého těsta. Jeho rozšíření souvisí s dostupností pšeničné mouky a kvasnic a s hospodářským a sociálním vzestupem vesnických vrstev. Uplatňuje se v široké škále tvarů, které vzešly ze základního kruhu (placka) a rovného, pak srpkovitě zahnutého válečku (rohlík) a měly kdysi symbolický význam; je tedy ploché (koláč, vdolek), podlouhlé (šiška, houska) a podkovovité, osobitou skupinu tvoří pečivo pletené a figurální. – Starým, všeobecně rozšířeným velikonočním pečivem byl *mazanec* ve tvaru bochánku (*velikonoční bochánek, svěceník*), v němž hospodyně před pečením vykrojila znamení kříže. Pekl se z bílé mouky a spolu s chuťovými přísadami je pro něj příznačné množství vajec, jak se zdůrazňuje ve velikonočních koledkách. Vejcem se žlutil jeho povrch, což bývá spojováno s magickým úsilím přivolat

sluneční záření. Místy (na Doudlebsku) se po okraji zdobil pletencem, na Kolínsku řetízem mandlí symbolizujícím korunu Kristovu, do středu zapíchnutou větvičkou či křížkem. Ve městech nejméně od 14. stol. pekli mazance specialisté, *mazanečníci*. Charakter chleba si uchovávaly velikonoční bochánky se zapečeným uzeným masem, na vých. Moravě a ve Slezsku *plecovníky, soldry* a *babůvky*. Bochánek se nosil spolu s vejci a uzeným masem svítit do kostela a pak jej doma všichni společně pojídali. – Bílému vánočnímu pečivu, označovanému všeobecně termínem vánočka, se ještě počátkem 20. stol. říkalo a někde dosud říká *houska, štedrovka, štedronice, štedrák, pletenice, štridla, štola, calta, křehtik*. Šlo jednak o pečivo typu pletýnky, jednak o pečivo nepletené, podlouhlé i kulaté, plněnou buchtu, koláč. Kromě velkých vánoček se pekly malé pro všechny členy domácnosti. Později se užívaly keramické formy, což zjednodušilo náročné tvarování do dvou i tří vrstev pletýnek. Zprávy o vánočkách (*caltách*) sahají do 17. stol., je však pravděpodobné, že mají starší historii. Uvádějí se především v souvislosti s vánočními dary vrchnostem, kněžím, učitelům či městským úředníkům. Ve městech bývaly také dárkem pekařů jejich zákazníkům a koledníkům. – Všeobecně byly rozšířeny malé bochánkové buchtičky (*peciválky, peřinky, pupáky, buďáky, papučky*) spářované horkým mlékem, jako součást štedrovecerního jídelníčku. – Starým typem pečiva jsou také masopustní koblihy (*kraple*) s krajovými rozdíly ve velikosti, přísadách a náplních, na Valašsku velké jako menší hrnec. Smažily se mnohdy už na Tučný čtvrtek pro vlastní konzumaci a pro účastníky masopustních průvodů, kteří se ve svých popěvcích dožadují dočervena vysmažených koblih. Sbírali je do koše, napichovali na rožeň, navlékali na šavli. Omastku z koblih se připisovala zvláštní síla, omazávaly se jím na Hořicku roubíky, aby myši nežraly povřísla, v Podkrkonoší hospodyně vyhazovala mastnými rukama lněné semeno, aby vyrostl vysoký len, apod. Masopustní šišky měly být na Poličsku dlouhé jako kužílky lnu. Středověké receptáře pro městské domácnosti obsahují mnoho rozličných nádivek a koření do koblih (s řetichou, šalvějí, kdoul). Výrobou a prodejem koblih se zabývali ve městech *koblížníci*. – Typické slavnostní pečivo z kvalitního těsta jsou koláče, rozmanité velikostí, náplní, tvarem i výzdobou. Na Moravě se tak dříve označovaly jen koláče výslužkové a svatební, ostatní byly vdolky. Patrně to souviselo

se starším významem slova *koláč*, které neoznačovalo pouze pečivo, ale i odměnu, plat, a snad i s tvarem: koláčem se nazývá jak kynuté pečivo ve formě kulaté placky či vdolku, tak i v podobě prstence nebo kola s prázdným středem. Koláče prvního typu se připravovaly k různým příležitostem, k narození i k pohřbu (*rovášky*, *oplakance*, *žalostníky*), k letnicím (*novoletníky*), místy dostávaly zvláštní koláče děti od svých kmotrů za velikonoční pomlázku, např. *svíjanky* na Kravařsku, zejm. však k svatbě a k posvícení. K hostinám a do výslužek byly určeny velké koláče. Pekly se v peci (*lopatáky*, podle chlebové lopaty, kterou se vsazovaly do pece), později na plechu, a tak se ke starému kruhovému tvaru, s nímž souvisí i název koláč, později přidávaly jiné, obdélníkové (v Čechách zv. *německé koláče*). Rozličné názvy koláčů jsou často odvozeny od náplní a způsobu, jímž se tvoří, od skládání vrstev těsta a mazání (*zelníky*, *tvarožňáky*, *bruščáky*, *makovníky*, *skládanky*, *plástováky*), u jiných se těsto překládalo ze čtyř stran do středu přes mazání, takže tvořily čtverec nebo obdélník (*skládanec*, *zavíjanky*). K zdobení koláčů se využívalo rozmanitého mazání (tvarohového, povidlového, makového aj.), kladeného na povrch střídavě v dílech nebo pruzích, kombinací mazání, rozinek a mandlí se vytvářely různé ornamentální variace (chodské *koláče*, valašské *lopatáky*), hojně se ke zdobení používalo pramének tužšího těsta (*plzeňské koláče*), ozdob pomocí vypichování těsta náprstkem aj. Svatební makovníky se pokladly drobnými figurálními tvary (*prstky* či *kohouty*), na Hané vykrajovanými z plátu těsta, podobně se zdobily na Valašsku posvícenské malované calty. Při svatbě měly koláče různé funkce. Malé se roznášely při zvaní, házely se z vozu do davu přihlízejících nesevatebčanů (*metáčky*, *netynky*). K uctění hostů i přihlízejících před domem se často připravují miniaturní koláčky. Koláč zv. *vandreál* se předkládal na konec svatební hostiny a na Hané byl hostům pokynem k rozloučení. Také posvícenských koláčů se peklo značné množství, zvlášť u sedláků, neboť tvořily součást ustanovené naturální odměny, pro kterou si chodili v tento čas lidé v obecních službách, tj. pastýř, ponocný, učitel a kostelník; připravovaly se také pro mládence (*stárky*), kteří zajišťovali hodové zábavy. Jak o tom svědčí středověké zprávy, dostávali koláče ve stanovené dávce také kněží. Význam pozvání měly koláče, s nimiž hospodyně posílala své děti nebo děvečky do okolí k příbuzným a všem, kteří byli zvaní na posvícení (*zvanice*, *zváče*, *předhodí*).

Počet koláčů a jejich uspořádání v koši mělo krajově ustálenou formu a odpovídalo tradiční etiketě. – Ve většině českých krajů jsou typickým posvícenským pokrmem hnětýnky (*nětýnky*, *placky*, *drcny*), krajově se značně různící druhem těsta, tvary i výzdobou. Jde o starý typ pečiva pův. z nekynutého těsta. Hnětýnky měly význam obdarování. Dívky se jimi odvěčovaly o zlaté hodince mládencům, kteří je při tanci nejvíce prováděli, což podněcovalo ke zkvalitnění těsta i zdobnosti. – K podzimnímu svátku sv. Martina se vázaly martinské rohlíky (*martiny*, *martinské podkovy*, *roháče*, *rohy*, *zabýbáky*, *vandrovnice*) ve tvaru zahnutého válečku; plnily se mákem, povidly, ořechy, perníkem i mrkví. Martinské pečivo má spojitost s čeledí, která je dostávala na odchodnou, zejm. však s pasáky dobytka, jehož rohy údajně zpodobňovalo. Martinské rohlíky byly také odměnou koledníkům, *martínkům*, kteří chodili na občůzku. – K svátku Všem svatých a dušiček bylo zvykem péct p. zvláštních tvarů a názvů, které souviselo s kultem mrtvých, *dušičky* a *kosti*. Měly tvar kulaté housky, při úmr-

tí dvou členů rodiny zdvojených housek (*otec a matka*), podobu pletýnky (*štrycle*), anebo připomínaly kost či dvě kosti křížem přeložené přes sebe. Na venkově je pekli v každém domě, ve městech vyráběli toto pečivo pekaři. Připravovalo se hlavně pro účastníky občůzek (*navšesvatý rohlíky*, *po rohlíkách*, *o pletýnky*, *hálinštrycle*), pro žebračky a děti, které si pro ně na Českokrumlovsku a j. Moravě chodily ke kmotrům, chudobné pak po domech. Bývalo zvykem ho rozdávat na den Všem svatých dětem ve škole a nosit žebračkům do chudobince. Podle staré víry se jím vykupovaly duše zemřelých z očiště a děti a žebračí je v lidových představách symbolizovali. Pečení, darování i pojídání dušičkového pečiva bylo spjato také s vírou, že se v určité dny duše mrtvých vrací. – Drobné figurální pečivo (zvíátka, panenky a panáčky, *esíčka*, rohlíky, žemle), zhotovené doma či kupované u pekařů, se uplatňovalo v předvánočních občůzkách maskovaných postav, které jím podělovaly děti (*ambrož*), nebo je naopak dostávaly (*vdolkové báby*). Pečivo z kynutého těsta ve tvaru dlouhých plochých lopatek, na nichž byly přivázány drobné pečené preclíčky, hvězdičky či rohlíčky, dostávaly dívky při občůzce na den sv. Barbory; nazývalo se *fakulky*, na Roudnicku údajně podle podoby s pochodněmi řemeslnických cechů. Doma i u pekařů se zhotovovalo z rohlíkového těsta pečivo pro mikulášskou nadílku. Rozličné tvary (mikulášci a čerti, páni, zvíátka, závitnice) se modelovaly v ruce nebo vyřezávaly z plátu těsta, doplňovaly spletanými prameny těsta, sypaly mákem. Nastřihováním, zavíjením a ve formě se tvarovalo také masopustní koblihové těsto (prsty, hřebeny, suky, růže). Ve velikonočním období se připravovalo drobné pečivo ve tvaru ptáčků. Základem byl pramen těsta svinutý do uzlíku, rýhami se znázornil ocas, hrozkami oči. V j. Čechách se do figurky zapékalo barvené vajíčko a děti si chodily hledat ptáčka s vajíčkem pod keře v sadu. – Velikonoční pečivo zv. všeobecně *jidášky* se vyskytovalo v 19. a 20. stol. v mnoha tvarech: jako placka, která se před pečením zdobila nožem nebo vpichy dřevěným hřebem (asi nejstarší forma), ve formě závitnic, hlemýžďovitě spirály, dvou nebo tří spletených těstových pramenů, které znázorňovaly podle lidové etymologie provaz, na němž se oběsil biblický Jidáš. Na Slovácku a Valašskokloboucku se vyskytovaly figurální jidáše. Jidášské pečivo pokapané medem mělo ochraňovat před uštípnutím. – K různým svátečním příležitostem se pekly bábovky (*bába*, *kugluf*, *babovica*, *babůvka*) v keramických,

později plechových formách. Pronikaly do lidového prostředí asi až s koncem 18. stol. a v mladším období nahrazovaly velké obřadní pečivo svatební a výslužkové. Stejný název se používal i pro formy jiných tvarů (ryba, rak, srdce, dětátko, prasátko). Pečivo tvaru ryby nahrazovalo skutečnou rybu, na Nový rok se peklo prasátko, dětátko zase při svatebních a narozeninových obyčejích; obdobné pečivo zv. *rodeník* se v j. Čechách posílalo otci nemanželského dítěte jako výzva, aby se veřejně přiznal k otcovství. Ve 20. stol. byl všeobecně přijat velikonoční beránek z jemného piškotového, dříve kynutého těsta, pečený ve dvoudílné keramické formě. Nahrazoval starý zvyk pojídat na Boží hod velikonoční skutečného beránka, který symbolizoval Ježíše Krista jako Vykupitele. – Zvláštním druhem pečiva, složením i zpracováním těsta, je preclík. Od středověku byl spojen převážně s městskými řemeslníky, *preclíkáři*. Preclíky se uplatňovaly v obyčejích postního období. O první postní (Liščí) neděli hospodyně navlékaly preclíkové kroužky na vrbové proutky a zavěšovaly dětem na strom, na Berounsku s vysvětlením, že jim je zanechala liška ze své svatby. Podobné si na Vysochomýtsku zavěšovali chlapi na žily při velikonočním *mrskutu*, hráli si s nimi jako s vejci. Střediskem preclíkářské výroby byl Horní Sklenov u Příbora, s vyhraněným sortimentem tvarů (*matičky, mořské panny, kobutek, kolo preclíků* na vrbovém proutku). Preclíky se prodávaly o pouti na sv. Ondřeje, podomní obchodnice je roznášely i do vzdálených míst. – Také drobné vizovické pečivo mělo povahu řemeslné pekařské výroby. Jeho předchůdcem bylo ve 2. polovině 19. stol. velké figurální pečivo, které se prodávalo na vánočních a velikonočních trzích. Později se změnila kvalita těsta a zmenšily tvary, jejichž sortiment se rozšířil. – Široké uplatnění má v lidovém obřadnictví pečivo typu věnce. Obecně se mu přikládala zvláštní moc, uplatňoval se v různých magických praktikách věštícího a ochranného charakteru, což mělo kořeny ve staré víře v magickou sílu kruhu. Zvláštní kruhový koláč se uplatňoval v léčitelství, protahovaly se jím děti nemocné souchotinami. Věvec v jednodušším tvaru pletence sloužil jako vánoční pečivo (*spleták*), kmotrovský dárek dětem při různých příležitostech, např. k Mikulášci, na Štěpána, při svatbě či křtinách (*urtanec, koleneč*), smažený věvec si navlékali na hůl masopustní koledníci. Bohatší věnce zv. také *vrkoče* se připravovaly k obyčejovým příležitostem v zimním období, k zábavám na sv. Kateřinu, v masopustu a zejm. na ukončení přástek (*šplochan, šedívek, dlou-*

há noc, vrkoč), připravovaly je dívky pro mládence k masopustní muzice (*tanec o věnec*), v severových. Čechách a na záp. Moravě figurovaly při mikulášských zábavách školních dětí. Pečivové věnce v nich vystupují jako symbol oslavy, prostředek zábavy či součást pohoštění. Někdy šlo o složitou konstrukci několika pletenců nad sebou, do nichž bylo na zastrčených hůlkách (rybích kostech) zavěšeno drobné pečivo, sušené ovoce, ořechy, cukroví, fábory aj. Takový vrkoč dostávala na Náchodsku při dlouhé noci nejlepší přadlena (královna) od svého mládence. V 16. stol. označoval termín *vrkoč* přástevníkou zábavu a snad byl pův. spjat právě s ní. Věnce (*pletenec, točenec, koutní věvec, kmotrák*) se uplatňovaly také při narozeninových obyčejích. Bylo zvykem, že se do volného středu věnce postavila láhev s rosolkou. – Různé druhy a tvary pečiva se uplatňují v konstrukci a zejm. výzdobě velkých nevěstinských koláčů (*očepák, baštyka, říčice, calta* aj.). Jejich základem je velká buchta, plná anebo tvaru kola, s volným středem, která se na Slovácku a Hané pekla v lubovém síti či ve zvláštních plechových formách (*blatenské říčice*), méně často obdélníkových, např. *hřebeč* na Brněnsku, anebo velký věvec, sestavený z několika vrstev pletenců (*věvec, vrtáň*). V mladší době se místy používala velká, svatební bábovka, která měla naspodu vytlačovaný věncový či kyticový vzor. Svatební koláče byly zdobeny drobnými plastickými tvary ze stejného nebo jiného tuhého těsta (srdíčka, ptáci, věnečky, listy, pletence, esovitě motivy), které se přilepovaly na jeho povrch. Takové okrašlování se nazývalo *malováním* a ozdoby *male*, později po způsobu pekařů *ciráty*. Povrch koláče se potíral vejcem nebo se žlutil se směsí smetany a šafránu. Druhý typ výzdoby spočíval zejm. na Hané a Slovácku v zastrkávání těstem ovinutých a upečených ratolestí (později špejlí) do buchty nebo věnce. Na ně se zavěšovaly rozličné ozdoby, těstové smažené i pečené holubičky, panáčky, věnečky, srdíčka, listy aj., tvarované v ruce i v dřevěných a keramických formách, později perníky, dále pozlacené ořechy, pentličky, růže z pozlaceného papíru, voskové svíčky, papírové vystřihovánky a obrázky, růženec ze smažených kulíček těsta nebo sušeného ovoce, větve zmarýnu atd. Složitá stavba byla zakončena jablkem či těstovými figurkami (panenka, Adam a Eva). Ratolesti jsou ohlasem svatebního stromu, vršku jehličnanu, odkorněné trny aj.; zasazoval se do chleba či buchty a podobně se zdobil různými plodinami a pečivem. Výzdobné tvary měly symbolický význam, měly při-

spět k zajištění štěstí novomanželů a přenést je i na osoby, které si části odnášely domů ve výslužce. Koláč hrál důležitou úlohu při čepení nevěsty, svatebčané do jeho volného středu vkládali peníze pro nevěstu, družba jím vedl případné proslovy, byl symbolem plodnosti, hojnosti a soudržnosti. Měl kdysi právní význam, plnil úlohu platu za nevěstu. – Zvláštní úlohu mělo velké o. a o. p. o svátku sv. Štěpána a na Nový rok, kdy chasa nastupovala a vystupovala ze služby u sedláků. K této příležitosti, jež se zvýraznila hostinou, dostávala zvláštní pečivo, velký koláč, jemuž ve starší době předcházela chléb. Štěpánský a novoroční výslužkový koláč měl rozličné krajové názvy (*koláč, strucka, mládě, panna, výslužek, křehtík, makovník, nové leto, novoletník, hnětanka*) a byl to jak velký pletený věvec nebo pletýnka, tak podlouhlá buchta či buchta v podobě dítěte v peřince, bochník z bílé mouky s náplní aj. Od výslužky dospělé mládeže se místy na Moravě odvinuly dětské občůzky o *koláče* ke kmotrům. Rozvinuly se zvláštní slavnosti služebné chasy a mládeže vůbec (*koláčová slavnost, načínání koláče, skrajování buchty* na Moravě, *křehtík* v Čechách), tradované v posunutém významu stále na Slovácku. V této souvislosti se kladl velký důraz na vzhled koláče. Zdobil se na Slovácku i na Valašsku těstovými tvary podobně jako koláč svatební, či se k ozdobě uplatňovaly ratolesti ovinuté papírem a ověšené papírovými a pečivovými ozdobami. – Obřadní funkci měly perníky, kupované zejm. na trzích nebo připravované doma. Perníkové pečivo tvořilo součást obdarování dětí k mikulášskému svátku, při jarních občůzkách (pomlázkové, novoletní ad.), perníkové srdce bylo závazným dárkem děvčeti o posvěcení. V mladším období se perníkem ozdobovaly svatební koláče. – Různé pečivo z měšťanského prostředí přecházelo v novější době do lidového a stávalo se tam obyčejovým, např. *zázvorky* (ozdoby na vánoční stromek) a zvl. *pégny* (z něm. *Bögen*), pův. mandlové obloučky, které se přinášely šestinedělce do kouta nebo se na jihových. Moravě uplatňovaly ve výzdobě velkých výslužkových a svatebních koláčů.

Lit.: Č. Zíbrt: *Staročeské výroční obyčeje, pověry, slavnosti a zábavy prostonárodní*. Praha 1889, s. 50–52, 70–75, 160, 175–176, 181–182, 255–256; A. Plessingerová: *Vrkoč – příspěvek k studiu zimních obyčejů*. ČL 45, 1958, s. 62–84; A. Václavík: *Výroční obyčeje a lidové umění*. Praha 1889, s. 475–488; V. Procházková: *Chodské koláče*. ČL 56, 1969, s. 315–316; M. Ludvíková: *Pohřební pohoštění a hostiny*. NA 8, 1971, s. 211–220; M. Ludvíková: *Obřadní pokrmy na*

Znojemska. NA 11, 1974, s. 185–198; J. Štika: *Lidová strava na Valašsku*. Ostrava 1980; J. Štátná – L. Prachařová: *Lidové pečivo v Čechách a na Moravě*. Praha 1988; J. Štátná: *Pečivo jako odměna, dar, poplatek a úplatek*. NA 26, 1989, s. 85–98; EĽKS II, s. 28. [ev]

obřadní bití a) šlehání prutem při velikonoční koledě (pomlázka) a součást hospodářských obyčejů novoročního charakteru; magický úkon založený na víře v přenesení obnovené vegetační síly ratolesť na mrskaný objekt. Šlehal se dobytek při prvním vykročení ze stáje, šlehalo se o tzv. kravských hodech, při prvním výhonu na pastvu a o Velikonocích, šlehaly se stromy na Štědrý den (probuzení hojné úrody). Jako součást praktické a obřadní očisty před Velikonocemi se na venkově provádělo šlehání postelí a jiných součástí interiéru (vypuzení hmyzu a veškerých škodlivých sil) a bití země cepem (v rozích pole, v zahradě, na lukách) v pašijovém týdnu, tj. před započítím zemědělských prací; b) výchovný prostředek maskovaných postav při obřadních obchůzkách v adventu. Ženské i mužské masky (*barborky, lucky, matička, perechta, ambrož, čert, mikuláš*) zkoušejí děti z katechismu a modliteb, neznalosti a neposlušnost trestají prutem, metlou, vařečkou, holí, kopistí nebo cepem. Bitím na dveře a okna koledníci ohlašují vstup do domu; c) trestání neprovinilých dětí jako výchovná metoda *na pamětnou*. Je spojeno zvl. s událostmi liturgického roku, na Velký pátek budily matky děti vařečkou: *Dám ti Velkého pátku na památku!* Patrně už v 19. stol. zaniklo bití nevinných od rodičů a učitelů na den Mláďátek (28.12.): *Mláďátek komu dáti = metlou šlehati* (Dobrovský); d) reálný i symbolický akt obyčejového práva: před zavedením katastrálních map dostával vybraný chlapec výprask na pamětnou u mezníků, aby si dobře zapamatoval jejich umístění a průběh mezi sousedících pozemků. Stejný smysl mělo bití výrostka nebo mladého hospodáře (od starších) poprvé zúčastněného obhlídky obecních hranic na sv. Jiří nebo při slavnosti *doušek* (výprask ferulí, tři rány rýčem apod.). V době masopustu a hodů, kdy obecní vládu a právo přebírala chasa (stárkovská organizace), nosil feruli jeden z mládenců (*stárek, rychtář* nebo *dráb, kopař, ferula*). Ferulí se trestali hříšníci při obchůzce nebo na večerní zábavě: na Hané, hostýnském Záhoří a v j. Čechách se vyplácení rozvinulo v zertovný divadelní výstup (variantou je obyčej vyplácení penězi). Trest za stylizovaná provinění byl chápán jako

zábava a parodie. Podle E. Večerkové má obyčej vztahy k dospělostním rituálům; jde o motiv výchovného trestu či zkoušky před vstupem mládence do stavu dospělých (vyplácení mláďenců o hodech, výrostka o svatodušních svátcích); e) veřejné sebemrskání a bičování jako součást pašijových (flagelantských) procesí a pašijových her o Velkém pátku. Provozovali ho zejm. jezuité v klášterních lokalitách v barokní a pobělohorské době za masové účasti diváků.

Lit.: J. Zítek: *Kolední hry jihočeské*. ČL 2, 1893, s. 578–583; F. Kašník: *Hlohovecké hodovní „mláčení“*. MK 4, 1949, s. 91; E. Večerková: *Právní a dospělostní prvky v masopustních a hodových obyčejích na jihovýchodní Moravě*. ČMMZ 56, 1971, s. 139–151. [vf]

obřadní hry, obřadní divadlo – divadelní projevy vycházející z výročního zvykoslovného cyklu tradiční společnosti. Jsou součástí lidového divadla a představují jeho nejstarší a nejrozšířenější vrstvu. Obsahují improvizované scény a výstupy předváděné v průběhu výročních a rodinných obřadů, vyznačují se metaforičností a symbolikou. Pohanské zvyky, spojené se zemědělskými představami, rodovými a rodinnými obřady, byly už ve středověku zčásti modifikovány křesťanstvím, které mnohé z nich včlenilo do kontextu náboženské obřadnosti. O. h., tradované po paměti, mívaly ve zvykoslovném cyklu pevné místo související s jejich magicko-religiózní funkcí. Ve starších hrách, jejichž magická funkce byla postupně potlačena funkcí estetickou, vystupovaly zvířecí, démonické a fantastické bytosti; v mladších hrách se více odrážely životní problémy a realistické situace, příznačné i pro divadelně rozvinutý obřad tradičního lidového svatby. Obřadní lidové hry, z nichž se vyvinula větší část her lidového divadla, mívaly jednoduchou kompozici a malý rozsah děje, v němž se uplatňovala kolektivní souhra herců i herecká a slovní improvizace účinkujících a diváků. Jejich kontakt byl usnadněn prostorovou blízkostí jeviště a hlediště i samotnou variabilitou jevištního prostoru. Lidové o. h., které s oblibou využívaly zpěv a tanec, stylizovaný jazyk, komickou nadsázkou, parodii, gestikulaci, mimiku a symboliku kostýmů, masek i rekvizit, byly předváděny jako průvodové inscenace, ve formě stacionárních představení nebo v kombinaci obou typů. Tradice lidových obřadních her ovlivnila také charakter lidové imaginace. – Jedním z nejstarších pův. kultovních obřadů bylo vynášení smrti, v němž původní zobrazení životadárného ducha v podobě stromu nahradilo tzv. líto

nebo loutka zdobená vegetativními prvky. Podle staršího ceremoniálu byla loutka vynášena za ves k potoku, tam obřadně vhozena do proudu; jinde mládež chodila s loutkou po vesnici, po koledě ji zakopávala nebo věšela na strom. Loutkou byl slamený došek ustrojený jako žena, ovínutý kusy látek či hadrů a nazývaný *morena, mařena, mařina, smrtHolka, smrt* apod. Někdy se tyto loutky vyskytovaly i v mužské podobě jako hasstroši. Loutka nasazená na tyči bývala zdobena vaječnými skořápkami a jinými ozdobami a nošena v průvodu. Po vynesení smrti přinášely děti do vesnice symbolicky zdobenou větvičku nebo stromek, tzv. nové léto. Očistný charakter této obřadní hry, obvykle konané pátou, tzv. černou postní nedělí, tedy přibližně v době, kdy i v předkřesťanské společnosti začínal nový rok, byl vyjádřen také společnou písní. – Kromě symbolizace přírodních jevů se v o. h. nejčastěji vyskytovalo přestrojování: o masopustě při *pochovávání bakusa*, o letnicích při *honění krále* atd. V průvodových hrách se kromě realistických postav rychtáře, drábů, židů, konšelů aj. vyskytovala i baba s nůši, alegorická postava smrti či spravedlnosti, zvířecí masky medvěda, kozy či kozla, *klibny a brůny*; fantastické masky typu *perchty* či *lucěk*, tajuplné a strašidelné postavy, improvizovaly tradiční magické úkony. – Charakter lidových obchůzkových her měly rovněž rodinné obřady, zejm. tradiční svatba. Odehrávala se podle obvyklého scénáře za kolektivní účasti obce, s pomocí postav starosvatky a starosvata, družiček a mládenců, oplývala divadelními prvky, postupy a prostředky. V pozdním období vývoje o. h. začínaly postupně převažovat světské prvky děje; zábavné a reprezentační funkce o. h. v 19. stol. zatlačily do pozadí starší funkce náboženské.

Lit.: K. J. Erben: *Prostonárodní české písně a říkadla*. Praha 1862–1864; J. Feifalik: *Volksschauspiele aus Mähren*. Olmütz 1864; F. Bartoš: *Lid a národ*. Velké Meziříčí 1885; F. Bartoš: *Naše děti*. Brno 1888; Č. Zibr: *Staročeské výroční obyčeje, pověry, slavnosti a zábavy*. Praha 1889; Č. Zibr: *Veselé chvíle v životě lidu českého I–VIII*. Praha 1909–1911; P. Bogatyrev: *Lidové divadlo české a slovenské*. Praha 1940; J. Kopecký: *České barokní divadlo lidové*. In: *Dějiny českého divadla I*. Praha 1968, s. 284–321; V. Frolec – J. Tomeš: *Masopustní tradice*. Brno 1979. [ls]

obřadní oděv, soubor oděvních součástí určených k rodinným a výročním obřadům. Jeho základem byl sváteční oděv doplněný o součástky charakteristické pro jednotlivé

obřady. V tomto druhu lidového oděvu se uchovaly některé archaické oděvní formy jako např. plachetky ve funkci úvodnic. Užití některých oděvních součástí či existence určitých znaků ve výzdobě a způsob nošení měly pův. hlubší smysl spojený s věrskými představami, jenž se postupně vytrácel stejně jako význam barev, které zvýrazňovaly životní stavy, emoce apod. Velká péče byla věnována oblečení nevěsty a ženicha. Sváteční kroj se jim často pořizoval ke svatbě a musel vydržet

do konce života. Důstojnost obřadu dokládaly oděvní součástky, které patřily spíše k oděvu starších lidí, jako různé druhy kabátů a kožichů, na Valašsku a Slovácku kabáty podšité kožešinou. Protože byly nákladné, nemohli si je ve vesnici pořídit všichni: proto si je ke svatbě půjčovali podobně jako drahé vlněné sukně. Na mnoha místech v Čechách, na Moravě na Jihlavsku, Hřebečsku a Kravařsku ještě v 1. polovině 19. stol. oblékaly nevěsty plášť typu renesanční pláštěnky, a to černý, fialový, hnědý, též bělavý a šedavý, který byl převzat z měšťanského prostředí. V rámci jednoho regionálního typu se ke svatbě volily vývojově starší oděvní součástky; na Horňácku patřila ke kroji nevěsty kordulka zv. *kabátek* se dvěma špicemi ve výstřihu vpředu, na Moravském Slovensku se kabát nebo podšitý kožich opásal *sakem* (pásem). Dominantou nevěstina vzhledu byla úprava hlavy, která se lišila v jednotlivých krajích. Základem bylo pečlivé spletení vlasů do pramenů omotaných tkanicemi a stuhami, jejichž množství záviselo na sociálním postavení nevěsty. Stuhy visely dolů na zádech, někdy pokrývaly z větší části hlavu (*pentlení, hlazení*). Vínek nebo ozdobná tkanice (*tkánka*) je v Čechách doložena ještě na počátku 19. stol. Okázalou částí svatební úpravy vlasů byla korunka, vypracovaná na tuhém podkladě, posítá hedvábím či stuhou a přizdobená umělými kvítky, korálky, zrcadélky apod. Její výška se řídila podle krajových zvyklostí, vysoký byl hanácký *pantlík*. V některých vesnicích na Podluží svatební úpravu zastupovala výplň ze stuh na dýnku čepce, jinde ji doplňoval věnec z umělých květin, v Čechách se celá

výzdoba připevňovala na měkký čepec. Bezúhonnost nevěsty dokládal myrtový věneček. Při svatebním obřadu byla nevěsta začepena čepcem, popř. zakryta rouškou či šátkem. Podélné roušky opatřené výšivkou a krajkou, uvázané v týle, jsou pozůstatkem archaického zavítí hlavy, běžného ve středověku. V 18. stol. jsou ještě doloženy na Hané, nejdéle se uchovaly na Moravském Slovensku jako součást svátečního a svatebního oděvu. Složitě úpravy hlavy se většinou od poslední čtvrtiny 19. stol. nahrazovaly věncem z umělých květin. Obecně rozšířené plachty (úvodnice) měly nevěsty ovinuty kolem ramen, boků a paží. Do 20. stol. se zachovaly jen u starších krojových typů. Pentlení si v některých krajích brávala nevěsta do kostela už na druhou a třetí ohlášku, a také po svatbě krátký čas některé součástky od svatebního kroje nosila ke slavnostnímu oděvu. Z obřadního oděvu se kroj nevěsty udržel v době jeho ústupu nejdéle, často i tehdy, když měl ženich už konfekční oděv. V tradičním prostředí byl ženich oblečen do kabátu či kožichu typického pro region, hlavní ozdobu tvořila kytka na klobouku či na klopě, na Moravském Slovensku též *péro*. Na vých. a jihových. Moravě byl ženich opásán *ručníkem*, vyšitým a darovaným nevěstou, na Horňácku se uchoval až do 20. stol., je doložen též z Brněnska. Podle ikonografických dokladů z 1. poloviny 19. stol. měl ženich na Valašsku uvázanou jakousi šerpu od ramene k boku, podobně jako ve středních Čechách ženich i družba. Obdobou je hanácký ženský šátek uvázaný

na koso na ženichově horní polovině těla. Družičky a družbové si mohli dovolit živější barvy, družičky mívaly často rukávce bez kabátů, někde též nosily úvodnice. Věnce a kytky byly menší než u svatebního páru. Úvodnice byla hlavní součástí oděvu ženy, která šla po skončení šestinedělí do kostela k úvodu, kmotry, která v ní nesla zavínuté dítě, popř. všech vdaných žen, které matku doprovázely. Kmotra přikryla dítě křestním šátkem, nověji továrně zhotoveným šátkem vlněným či hedvábným. Křestní soupravu (výbavičku) dítěte pořizovali jen v majetnějších rodinách, obvyklejší byl křestní čepeček nebo vínek. Za smuteční barvu v lidovém prostředí platila bílá: ženy si brávaly přes ramena bílou plátnou plachtu nebo přes hlavu vázaly bílou plachetku, oblékaly bílé zástěry a sukně, na Chodsku muži vyjadřovali smutek bílým tkalounem na klobouku. Černá jako smuteční barva se ujala v lidovém prostředí až ve 2. polovině 19. stol. Původní oblečení nebožtůk do bílých rubášů se v 19. stol. opouštělo, lidé se pohřbívali ve svátečním oblečení, jehož některé součástky pocházely z vlastního svatebního oděvu, u žen to byly čepce a úvodnice. Od konce 19. stol. se ujalo černé oblečení. Výjimku tvořily pohřby svobodných lidí: oblékali je do svatebního oděvu a doprovázeli je dívky a mládenci oblečení jako družičky a družbové. Při jarních obřadech byla figura smrti oblékána do ženského kroje, v němž pův. převládala bílá barva; hlavu měla zavitou nebo pokrytou čapkou ze slámy, charakteristickou pro masopustní masky. Ojedinelé se zachovaly zprávy o figuríně smrti oblečené do svatebních šatů poslední nevěsty ve vsi. V Čechách, na záp. Moravě a ve Slezsku se oblékaly figuríny též do mužských šatů a chlapci nosící na tyčích

lebky z tykví byli přikryti bílými plachtami. Mládež nesoucí *smrt* a přinášející *léto* byla svátečně ustrojena. Chlapci na Valašsku a na Moravském Slovensku, kteří chodili po vesnici s *hrkači* ve velikonočním období, nosili papírové kuželovité čepice polepené různými obrázky, na vrcholu zakončené svazkem stuh či vlněných přáden. Dvě dívky na Hané (*Ježíškovy maticky*), v oblečení připomínajícím ženy k úvodu, vynášely z kostela sošku Spasitele a vracely ji na velikonoční neděli nebo opakovaly tento zvyk každou nedělí až do svátku Nanebevzetí Páně. Mládenci na Moravském Slovensku dostávali od milých pomlázku zabalenu v tibetovém nebo vyšíváném šátku, který pak nosili o svátcích v nohavicovém poklopci či v dírcové vesty. Někdy k nim dostávali vyšívánu košili nebo modrou vyšívánu zástěru. Bílé oblečení patřilo k oděvu královniček o letnicích na Hané. Jednotlivým aktérům her na krále příslušelo charakteristické oblečení, které se při jízdě králů zredukovalo na přestrojení krále do ženského kroje s mohutným pentlením na hlavě. V celoročním cyklu zaujímaly lidové kroje důležité místo o hodech a v souvislosti s nimi se v některých krajích (hl. na Slovácku) udržují i na počátku 21. stol. Mezi svátečně ustrojenými do kostela a polosvátečně k muzice vynikali stárek se stárkou. Jejich sváteční, často nově pořízený kroj zvýrazňoval u stárky věnec a u stárka velká kytka na klobouku, popř. jiné znaky, jako bílá zástěra na vých. Brněnsku a *fedro* neboli právo s tureckým šátkem v oblasti

hanáckoslováckého kroje. Výraznou roli hrál kroj v období adventu a masopustu. Na Chodsku nosili muži figurínu masopustu o masopustním úterý oblečení v krojích, krojem se odlišovali také *fašančáre* chodící ve Strání na Moravském Slovensku po domech o fašanku. Masky byly oblečeny podle role, kterou hrály: využívalo se hojně krojových součástí, např. obráceného kožichu či plachet. Mimořádnou událostí v životě obce byly odvodny. V některých krajích se odvedenci odlišovali krojem, např. na Kyjovsku nosili plátěné *traslavice* (gatě) a bílé vyšívávané nebo červeně tištěné šátky přes břicho. Na klobouk si odvedenci připevňovali velké kytky či paví péro. Na oblečení měl vliv i církevní rok: v postě do kostela brávaly ženy tmavé (černé) šátky, na Boží tělo se dávala přednost bílé barvě (Haná), na Velikonoce byla snaha mít něco nového z oblečení. Na hlavní církevní svátky se oblékal nejlepší oděv včetně kabátů a kožichů; tak byli oblečení také muži, kteří nesli baldachýn o Božím těle.

Lit.: Jízda „králů“ o letnicích v zemích československých. ČL 2, 1893, s. 105–129; A. Václavík: *Geneze obřadních plachet, koutnice a úvodnice*. In: Franku Wollmanovi k sedmdesátinám. Praha 1958, s. 482–529; A. Václavík: *Výroční obyčej a lidové umění*. Praha 1959; A. Jeřábková: *Svatební pláštěnka jako relikv renesančního oděvu*. NR 12, 2002, s. 32–36. [aj]

obřadní stromek, stálezelený jehličnan nebo jeho vršek či jiný zelený stromek, který se upravoval do krajově vztité podoby prořezáváním větví, loupáním kůry a zdobením. Je součástí mnoha obyčejů, v nichž se uplatňuje s různým významem (symbol obřadu přechodu, stromu života). Souvisí s komplexem lidových představ a projevů kultovní úcty ke stromu. – Novoletní o. s. (*májek, líto, léto, letečko, jedlička, krasna, mojík, kyselo* aj.), nejčastěji vršek jehličnanu o výšce 50–100 cm, se všeobecně uplatňoval v obchůzkách děvčat na Smrtnou, Květnou, ojedinelé i Družebnou neděli. Podle něj se obchůzky nazývaly *s novým létem, s letečkem, borkem, majákem, s líttem, lítovat, po máji, po jedličce, po krasně* atd. Nejstarší zprávu o novoletním o. s., zdobeném skořápkami barvených vajec, stuhami a fábory, jako o trofeji nad přemoženou smrtí podává 1710 J. Středovský v *Sacra Moraviae historia*. O. s. se ozdoboval řetězy z nastříhaných stébel slámy a ústřížků z barevných hadříků či papírků (tedy *páteřkami, klebetami, krepírkami*), které byly navlečeny na niti, dále kousky červené a bílé vlny, svatými obrázky, řetězy a květy z barevného papíru, pentlemi,

podle krajových zvyklostí i sušenými švestkami, jablíčky a oříšky, holubičkami z těsta a papíru atd. Starým výzdobným prvkem jsou vyfouknutá vejce (*vejčumky, vědunke, škaroušky, pouchy*), bílá, pozlacená, pomalovaná, polepovaná sítinou, zavěšená samostatně nebo navlečená na niti do řetízku. Na spodek korunky se na střední Moravě připevňovala vystřihovánka z papíru. Ve vých. Čechách, Podkrkonoší a na Příborsku se větvičky jehličnatého vršku ohnuly do výše a nahoře svázaly, takže o. s. získal vejčitý tvar. Kmínek byl obyčejně zbvěn kůry. Z nedostatku vhodného stromoví se o. s. upravoval z hůlky, k níž se na Hané připevnilo nazdobené smrkové větvičky. Omezenější územní rozsah měla narašená a nazdobená jívoť větev s jehnědami, nejlépe se třemi výhony, anebo svazek ratolestí (východní část Slovácka). Význam novoletního o. s. měl praporec, *plapořec*, tj. červený šátek zavěšený na křížové kostře, na níž děvčata na podhostýnském Záhoří a ve Slezsku předtím vynesla smrtku. Do vrcholku o. s. se často upevňovala malá vosková či hadrová loutka, oděná do látkových i papírových, obvykle bílých šatiček, dětského prádélka apod., ojedinelé i porcelánová, kaučuková nebo z papíru vymodelovaná hlavička loutky na dřevěné kostře. Tento typ novoletního o. s., doložený počátkem 19. stol., není regionálně vyhraněn. Nabyl na oblibě a rozšíření zvl. v novější době. Loutka se nazývala *panenka, smrtolka, smrtonoška, smrt, smrtnica, mařena* i jinak. Typově souvisela s podobně nazývanou větší figurínou upravenou do podoby dítěte a používanou ve vývojově pozdní fázi obřadu vynášení smrti. Zelený stromek a figurína dítěte symbolizují zdroj a svěžest jarní vegetace. Toto spojení vychází z koexistence obou obchůzek, dvou částí obřadu založeného na principu odstranění odumřelého a škodlivého, symbolizovaného ve figuríně smrtky (*imago mortis*), a přinesení obnovené přírodní síly, ztělesněné v živé jarní zeleni. Obchůzka s o. s. měla větší životnost, v mnohých krajích v 19. stol. převládala a přejala prvky smrkového obyčeje; roli tu hrálo i zvýšení dekorativnosti. Starý význam je patrný v těch případech, kdy o. s. pod názvem *smrtolka, smrtka* či loutku z něho děti ničí a házejí do vody. Děvčata si o. s. připravovala sama nebo si jej obstarala u zručných žen v místě, malebí děti ho dostávaly od kmotry. Novoletní o. s., s tradicí sahající do 19. stol., se stal na Olomoucku, v okolí Opavy a jinde předmětem domácí výroby. Ještě kolem poloviny 20. stol. prodávaly výrobkyně obřadní stromky po domech nebo na městských trzích. Podle

krajového zvyku chodila děvčata, zv. místy *létařky, stromkařky i smrtolky*, jednotlivě nebo ve skupinách ke známým, příbuzným a kmotrám anebo po celé vesnici, zpívala recitativní popěvek či píseň a vrtěla přitom o. s. v ruce, což uvádělo do pohybu zavěšené ozdoby. Zvyk mohl mít dříve magicko-ochranný význam, např. zapuzování škodlivých sil. O. s. dávala děvčata na Hlínecku, Chrudimsku a Doudlebsku včelaři, který jej zabodl před včelín, aby se mu dařily včely. Celý o. s. nebo části z něj se používaly jako magický prostředek pro ochranu a plodnost rostlin i dobytka a k léčení. Zelený novoletní o. s. představoval obnovující se přírodu a byl její částí. Měl ve smyslu imitativní magie přivolat vzrůst vegetace, zdar a životní sílu, což podněcovala i některá recitativní říkadla koledního typu. V průběhu času se zvýraznila estetická stránka o. s. Podobný typ o. s. se uplatnil při svatodušním obřadu královniček. – Různé formy o. s. zv. *máje, máj, májka* se vztahují ke dni 1. května, k letnicím, na Moravě také jako hodová máje k posvěcení. Stavění o. s. rozšířené v širším evropském prostoru je starobylým kulturním jevem, známým už v antice. V průběhu času se rozrůznilo z hlediska významu, formy a funkce. Umístění o. s. děvčeti před okno, na vrata či na střechu domu v předvečer 1. května znamenalo veřejnou poctu, zejm. však vyjadřovalo mládencovu náklonnost k vyvolené dívce, odrážející se i ve výběru stromku a v jeho výzdobě. Kdysi bylo chápáno jako potvrzení příslibu manželství, jak tomu nasvědčuje archivní doklad k r. 1422. S podobným významem o. s. se lze setkat v západoevropském zvykosloví také v mladším období. Břízku, modřín či jiný stromek chlapci odkornili a větvičkovou korunku zv. *věník* nazdobili podle krajového zvyku pentlemi, barevnými hadříky, kytkou, obrázky, na Chodsku malovanými *výdumky* z vajec, přidali věnec jako znak panenství. Drobné ornamentální výřezy v ponechané kůře pod vrškem, např. iniciály jména, srdíčko, tři prstence neoloupané kůry aj., měly nejen estetickou funkci, ale vyjadřovaly na Doudlebsku upřímnost, lásku a věrnost jako základ navazovaného milostného vztahu. Bylo zvykem zasadit májku do pěkného travnatého drnu. Na Valašsku se ozdobený smrkový vršek přichycoval na vysokou tyč nebo bidlo. Potupný význam měl suchý či křivý a neodkorněný stromek, určený nezachovalým či neoblíbeným dívkám. Vysoké májové stromy, nejčastěji jehličnaté, stavěli mládenci na znamení společenské úcty už ve středověku před radniční dům. 1579 podle Aubana-Bohema zpravuje J. Miro-

tický o velké letnicové máji: o smrkovém nebo borovém stromu hladce oloupaném z kůry, jehož horní větve byly ozdobeny věnci, pozlátkem, zrcadélky, sklenicemi. Okruh osob ve vesnici, k jejichž počtě byly postaveny máje (vrchnostenští úředníci, farář, učitel, radní, stárka), a míst, kam byly umístovány (dvůr statku, sakrální stavby, budova spolku, vyletiště, hostinec), se rozšiřoval. Kolem velké společné máje, kterou mládenci vztyčovali obvykle na počest všech dospělých dívek v obci, se stavěly v některých krajích menší; prostor pod májem či stan byl i středem májových, na Moravě také hodových slavností. – Kromě jehličnatých se podle krajových možností používaly také listnaté stromy, např. dub, jeřáb, lípa a bříza. Vedle vysokého stromu byly častěji na Moravě obvyklé kombinované, tedy nastavované, *nadpatěné* máje, přesahující někdy 30 m výšky; podnětem k tomu mohla být prestižní snaha mláďenců dosáhnout maximální výšky máje. Na odkorněný kmen ze smrku či jiného jehličnanu, který se někdy použil vícekrát, připevňoval kovář zelený vršek borovice, břízy, olše, třešně a jiného stromoví. Někdy byla kůra hadovitě vyřezána. Podobný dekorativní účín mělo spirálovitě ovinování kmene dlouhým pásem z chvojí anebo barvení kmene červenou a bílou barvou v pruzích. Oloupání kůry mělo odhalením bělosti kmene nejen smysl estetický, ale i pověrečný: zamezit působení škodlivých sil skrytých pod kůrou. Zelená stromová koruna se zdobila pentlemi, fábory, šátky, jablky, hrozny, pozlacenými oříšky, láhvemi s kořalkou nebo vínem, praporky, zvonky, věncem z chvojí propleteného stuhami a zavěšeným pod vrškem, porůznu i loutkami, pozdravným nápisem, letopočtem ročníku mláďenců apod. Druhotně se uplatnil na hodové máji dvouramenný kříž, na jehož koncích byla na Brněnsku napíchnuta červená jablíčka, a šátek zavěšený na způsob korouhve. Ozdoby měly také mimoestetické funkce: prosperitní, znakovou. Odvážlivci pro ně šplhali po hladkém kmene, a když se jim podařilo se jich zmocnit, směli si je ponechat, popř. byli i jinak vyznamenáni. Význam trofeje měl šátek od stárky nebo prapor, o nějž při kácení máje mládenci soupeřili. Na vých. Moravě bylo jeho zachycení úkolem prvního stárka. Podřezání a zcizení vršku přespolními mládenci znamenalo pro domácí potupu, a proto si máji hlídali. Znovu vyzdobený vršek ze skácené máje býval odnesen do hospody, zavěšen na trám a tancovalo se pod ním. V Čechách mládenci lakomou dívkou na posměch zavrtávali: do díry vyvrtné v kmene zastrčili králíčí

ocas nebo koňské žíně a vyvolávali dívčino jméno. – O. s. tvořil v 19. stol. v mnoha českých krajích (zejm. na západě) součást májových obchůzek mláďenců *májovníků* s muzikou po domech děvčat. Jeden z nich nesl v průvodu vršek břízky, jedle či smrku, zasazený do otvoru v dřevěném talíři, do hliněné nádoby nebo do stojanu a ozdobený červeným šátkem, zeleným věncem, pentlí, pozlátkem, obrázky, někde i cukrovím. Odkorněný kmínek býval ovínut červenou stužkou. Pod o. s. dívky skládaly své finanční příspěvky na muziku. Podobnou úlohu měl ověšený o. s. rozmarýnu, přinášený místy k hodové nebo masopustní zábavě. Na jihozáp. Moravě bylo zvykem, že dívky ověsily smrkové nebo modřínové (merfánové) vršky drobným pečivem, šátkem, papírovými a jinými ozdobami, pak je v průvodu přinášely k velké máji (zv. často *král*) a zasazovaly kolem ní; vydražovaly se nakonec při zábavě. Stromky břízek zv. *májky* vyzdobovaly oltáře a cesty při slavnosti Božího těla. Lidé si z nich lámali ratolesti na ochranu stavení před bleskem a k jiným pověrečným úkonům. – O. s. zv. *janek*, *král*, *svatojan*, ozdobený věnci, stuhami a kyticemi, se uplatnil v obyčejích mládeže, zvl. pastevců, v předvečer svátku sv. Jana Křtitele. Ve vých. Čechách, na Chebsku a Valašsku jej chlapci zarazili doprostřed hranice a za zpěvu a tance spalovali. Svatojánské pálení stromu, snad ohlas dávného obětního obřadu, má obdoby i jinde ve střední Evropě. – Vánoční o. s. (*krýskyndl*), ve střední Evropě novodobá forma obřadní zeleně zimního slunovratu, se šířil do č. zemí od konce 18. stol. nejdříve do měst, a posléze byl přijat jako symbol Vánoc v širších venkovských vrstvách. Zprvu se zdobil ovocem, zejm. panenskými jablíčky, řetízky ze sušených švestek, jeřabin a šípků navlečených na niti, ořechy, perníkem, kostkami cukru balenými do papíru, řetězy ze slepovaného barevného papíru atd. Vyvinuly se místní formy ozdob z drobného pečiva a plodů, z papíru, oplatků aj. V okruhu měst se uplatnila místní cukrářská produkce. Ve vesnických světnicích se malé stromky často zavěšovaly na trám nad stůl za špičku nebo také špičkou dolů (*chvojka*, *chvůjka*), jindy stávaly na stole, za oknem, zasazovaly se do hmoždíře, do řepy nebo do dřevěného podstavce. Vánoční průmyslová produkce, tj. skleněné ozdoby, pěnové pečivo, prskavky, lamety, čokoládové figurky, elektrické svíčky apod., určila podobu vánočního o. s. ve 20. stol. V posledním období se uplatňuje stavění stromku na hroby. K jeho přijetí do rodinného života přispěly dobročinné, tzv. stromkové slav-

nosti ve školách a v kostelech, které v č. zemích zevšeobecněly během 2. poloviny 19. stol. Křesťanské církve adaptovaly ve vánočním o. s. starou formu a symboliku rajského stromu. Z podnětu spisovatele R. Těsnohlídka se začaly od 20. let 20. stol. stavět velké vánoční s. na náměstích s charitativními cíli. Ke starším lidovým formám vánoční a novoroční zeleně náležejí ozdobené ratolesti, s nimiž se chodilo na koledu a které se dávaly do domu (*štěstí*, *šťastička*, *polaznička*, *palmička*, lnářský, pastýřský prut aj.). – Smrček nebo bříza s papírovými pentlemi a květy se uplatňoval při odvozech mláďenců na vojenskou službu. Mláďenci jej vezli na voze k odvodu, na Třebíčsku s ním při návratu obcházel po obci, po rodinách odvedenců. Výška o. s. činila 3–5 m a jeho výzdoba měla prestižní význam pro skupiny odvedenců, když se setkaly v odvodním místě. O. s. byl atributem odvedenců, označoval důležitou změnu v životě mláďenců a v tomto smyslu byl symbolem obřadu přechodu. – Svatební o. s. (*rajský stromek*, *stromek*, *strom*, *štěstí*, *trn*) se rozvinul do četných regionálních forem. Vyskytoval se jako atribut nevěsty a svatby u mnoha evropských národů. Základním typem, známým v 19. stol. ještě porůznu v Čechách a na Moravě, je zelený jehličnan, smrk nebo borovice, popř. jen jeho vršek, zbavený v kmeni kůry a vysoký až 100 cm, který se zdobil podle krajo- vého zvyku ovocem, pozlacenými oříšky, řetízky z navlečených jeřabin, šípků a rozinek, dále pentlemi, rozmarýnem, řetězy z barevného papíru, smaženým těstem, drobným figurálním pečivem, perníkem a cukrovím, přičemž charakteristické byly tvary ptáčků, dětátek, kolébky aj. Často se na něj upevňovaly svíčky. Podobný o. s. se udržel do 2. poloviny 20. stol. při bohatých svatbách na Břeclavsku. Místo jehličnatého vršku se uplatňovaly i jiné druhy dřevin, např. s trny, na něž se plody a ozdoby napichovaly. Redukcí svatebního o. s. jsou na Strážnicku a Vizovicku ratolesti, např. hlohový či jedlový prut zv. *ratolest*, ověšený ovocem, pečivem, smaženým těstem, hořícími svíčkami, na podhostýnském Záhoří a Valašsku stromeček rozmarýnu. Později se ujaly formy napodobující stromek, např. na Hodonínsku suchá větev s několika výhonky či dřevěná kostra s obručemi na zavěšení ovoce, pečiva a jiných ozdob. Konstrukce z tyček zasazených do silné hůlky a nesoucích zrcadélka, pentličky a množství papírových ozdob je forma, v níž doznával svatební o. s. na Hané; zasazoval se do dřevěného talíře, špalíčku dřeva, do chleba, ponejvíce do bucht. V tomto spojení se o. s. přetvo-

řil v charakteristickou součást svatebního koláče s ozdobenými ratolestmi zv. někdy *strom*; v č. zemích je doložen v 19. stol. a na Moravě přetrval hluboko do 20. stol. Ozdoby na o. s., jablka, jeřabiny, figurální pečivo aj., měly plodnostní význam. Ohlas svatebního o. s. je možno spatřovat ve svatební kytici z větvíček, umělých květů, dřevěných i pečivových ptáčků, se stuhami a věncem, která se na Poličsku a Hlinecku zasazovala do čtyřboké sklenice či láhve s rosolkou, do kužele i do koláče. Byla cenným darem starosvatky, symbolem lásky. Zvláště bohaté kytice, užívané při svatbách v 2. polovině 19. stol., měly jako základ na hůlce připevněnou dřevěnou konstrukci s figurkami svatebčanů a ptáčků, zejm. kohouta. K svatebnímu o. s. se vztahují také malé smrkové vršky, popř. smrkové či vrbové větvíčky zv. *štěstí*, které se ověšovaly smaženými *božími milostmi*, cukrovím, ovocem, pentlemi aj. Novomanželům na středozáp. Moravě je s vínem podávaly vdané ženy při zatahování svatebního průvodu či se prodávaly nebo rozdávaly jako výslužka svatebčanům. O. s. provázel nevěstu v průběhu svatby. Některý z obřadníků jej nesl nebo vezl na voze ve svatebním průvodu, přinášel jej ke stolu svatebčanů před nevěstu. Zelený o. s. ověšený ozdobami ze smaženého těsta přivázely na Jihlavsku ženy na voze nevěstě spolu s výbavou. Svatební o. s. měl více významů. V lidovém podání symbolizoval biblický strom poznání dobrého a zlého, což vyjadřovala zavěšená jablka a bylo to obsahem říkadel a písní, které nad ním pronášel a zpíval družba. Strom měl evokovat štěstí, plodnost a trvalost manželství. Po skončení písně či dohoření svíček se střepaly dětem stromkové ozdoby. O. s. byl znakem svobodného stavu nevěsty a jeho změny, kterou vyjadřoval zánik o. s. rozebráním ozdob při svatebním veselí, a tedy symbolem obřadu přechodu. Vývojově souvisí také se zasazováním stromku-májky oblíbené dívce. – Pentlemi ozdobený o. s., břízka nebo jehličnan, označoval dokončení díla. Byl vezen na poslední fůře při dožínkách či dosečení sena, vztyčoval se po dokončení hrubé stavby domu jako tzv. glajcha.

Lit.: F. Bartoš: *Moravská svatba*. Praha 1892; T. Nováková: *O rozličném nádobí a náradí na Litomyšlsku*. ČL 2, 1893, s. 391–402; K. V. Adámek: *Lid na Hlinecku*. Praha 1900; B. Němcová: *Selská svatba v okolí domažlickém*. In: Studie národopisné. Praha 1929, s. 34–47; Č. Zibr: *Veselé chvíle v životě lidu českého*. Praha 1950; A. Václavík: *Výroční obyčeje a lidové umění*. Praha 1959; F. Sieber: *Deutsch-westslawische Beziehungen in Frühlingsbräuchen*. Tudastragen

und Umgang mit dem „Sommer“. Berlin 1968; J. Komorovský: *Tradiční svadba u Slovanov*. Bratislava 1976; EĽKS II, s. 203–204. [ev]

obřadní tance, souborné označení pro taneční a pohybové projevy, které jsou nositelem obřadní funkce, symbolu nebo motivu. V lidových obřadech a obyčejích se vyskytují tance a) obřadní svým původem, b) do obřadu přenesené, které obřadní funkci postupně získaly, a c) interpretované při obyčejích, ale bez obřadní vazby. O. t. lze rozdělit na tance výročního cyklu a cyklu rodinného (převážně svatební). Nejvíce archaických prvků se dochovalo v původních o. t. Jsou to např. chorovody, jež se uplatnily ve svatebním ceremoniálu, kdy tancem přijímaly ženy mezi sebe nevěstu (bjoly z těšínského Slezska), dále konopice, skákání na len. Někdy nešlo o samostatný tanec, nýbrž o vyskakování či válení se po zemi během zábavy. V jarních obyčejích se chorovody spojovaly s vynášením smrti apod. Skupina tanců, které získaly obřadní funkci až druhotně, je rozsáhlá a málo přehledná. Lze do ní zařadit např. mečové tance, které se staly stavovskými tanci cechů, ale v důsledku předvádění hl. v době masopustu přešly do tradice jako znak obřadní příležitosti. V hodových tancích na j. Moravě dostalo obřadní význam zavádění do tance (*zavádka*); tance nebo taneční hry s milostnými náměty (šátečkový, holubička) se uplatňovaly o svatbách. Při svatbách v česko-německém prostředí Jihlavska se tančil obřadní Brautstückel, Smuckeraudel a Hatshao (galop), z nichž každý měl své přesné místo v jednotlivých fázích svatebního obřadu. Tanec byl doprovodným znakem mnoha obřadních funkcí, které jej ovlivňovaly v obsahu, formě a v charakteru interpretace (slavíček, tj. svatební vrtěná z Podluží). Poslední velkou skupinu tanců při obřadech a obyčejích tvoří taneční projevy, které neměly žádný vztah k jejich obsahu: konání určitého obřadu či obyčeje bylo pouhou příležitostí, kdy mohly být interpretovány.

Lit.: H. Laudová: *Lidový oděv, tanec a hudba na Moravě podle archivního materiálu z roku 1836*. ČL 45, 1958, s. 159–162; J. Tomeš: *Funkce tanců v lidových obyčejích. Příspěvek ke klasifikaci podle obsahové analýzy*. NA 11, 1974, s. 253–270; H. Podešvová: *Lidové tance na Těšínsku*. Ostrava 1987, s. 14–17. [mp]

obřadní umývání, rituální forma očisty a obnovy života založená na víře v přenesení očištné, léčivé a regenerující moci vody na člověka, obydlí, dobytek a hospodářské nářadí. Praktický hygienický úkon nabývá

v určitých formách a termínech dimenzi víry. V souladu s přírodním cyklem znamená každoroční vitální obnovu zejm. v období nástupu jara, tj. *nového léta*; podle A. Václavíka se odtud přeneslo na vánoční a novoroční dny zimní. Koná se většinou pod širým nebem a má podobu umývání, ponožování, koupání nebo zprostředkovaného házení do vody, polévání, kropení. O. u. nelze vyvodit z jednoho genetického základu, ale je spojeno s vývojem více lidových obyčejů a s více mezníky kalendáře. Středověké zprávy vypovídají o kultu vody léčivé, uzdravující, o pohanském obětování pramenům o letnicích. Koncem 14. stol. církev naléhá, aby lidé používali k *zapuzení zlých duchů* kropením a umýváním jen vodu svěcenou. Kněží Konrád Waldhauser a Václav z Jemnice na Moravě (14. stol.) zanechali svědectví o obyčeji házení mláďenců do vody ráno o Velikonočním pondělí. Zpráva z r. 1697 líčí polévání nahé dívky (nebo její ponožování do vody) jako součást letnicových obřadů za deště, známé z církevních zákazů ve středověku. Jako staročeský byl zaznamenán také obyčej dívek a žen umývat si tvář v březnové vodě, ale též březovou a vinnou mizou, a to za krásu a zdraví. V pramenech 19. a 20. stol. je o. u. součástí rozvinutého systému hospodářských obyčejů spojených s počátkem nového pracovního roku rolníka a pastýře: hospodyně polévala oráče i dobytek před první jarní orbou, pastýře polévali před prvním výhonem na pastvu, pasáci polévali děvečky při jejich první cestě na trávu apod. Stejnou funkci *posvěcení* prvního úkonu nebo počátku mělo o. u. dobytka a zemědělského nářadí. V kalendářním cyklu svátků je doloženo nerovnoměrně od zimy do léta. Jen několik zpráv vypovídá o o. u. na Vánoce (na jihových. Moravě např. umývání dívek pod širým nebem a pak kropení domácích přinesenou vodou *jordánkou* s vínem). Na Hané a luhačovickém Zálesí se umývali sněhem (polévali vodou) chlapci a děvčata navzájem ráno na sv. Štěpána, opláceli si na Nový rok. Na Horňácku a moravských Kopicích je o. u. doloženo na konci masopustu: na Škaredou středu chodily ženy po potoce a ohřebly stahovaly muže do vody (též vzájemné shazování do vody, polévání, event. tanec ve vodě). Všeobecného rozšíření a velké intenzity nabylo o. u. o Velikonocích, resp. ve Svatém týdnu před velikonoční slavností Zmrtvýchvstání Páně. Soustředilo se především na Velký pátek, ale je doloženo také na Zelený čtvrtek a na Bílou sobotu. O. u. v těchto dnech je zvláštní, spojené s pozorováním východu

slunce, s mlčením nebo modlením, s kontaktem se zemí a první vegetací (vkleče u pramene, na trávě, prvním osení, pod stromem); významné jsou zprávy o líbání země jako součásti rituálu velikonočního umývání. Přednostně se užívalo vody pramenité (tekoucí) a rosy; zvláště účinná byla její moc před východem slunce (voda neposkvrněná ani ptačím pohledem). Podle lidové víry byla smyslem o. u. prosba za uchování nebo přivolání zdraví (o. u. chránilo proti svrabu a dalším nemocím kožním, očním, proti zimnici, žlutence), za svěžest a *jadrmost*, za krásu, za lásku milence nebo manžela a také za očištění duše od hříchů. Ojedinelé jsou neosobní výklady o. u. motivované křesťanstvím (památká vedení Ježíše Židy přes potok Cedron, kde se čistily Kristovy rány). Účinek o. u. posilovali lidé více způsoby. Závažná byla doba jeho konání. Největší moc měla velkopáteční voda před východem slunce, nejlépe na soutoku více pramenů (*trojschodnica, šťastná voda*); v některých lokalitách záp. Čech věřili v moc pramenité vody v čase velikonoční vigilie. Rituál posilovalo mlčení (*tichá voda, mlčavá voda*), modlitba třikrát opakovaná, nahota nebo alespoň bosé nohy, zákaz ohlednutí, trojí omytí nebo trojí ponožení těla. Starým a nemocným lidem se velkopáteční voda přinášela domů: místy do ní házeli peníz, aby v domě byla po celý rok hojnost. Na Plzeňsku se umývala celá rodina časně ráno ve světnici vodou ze studně, přinesenou na Zelený čtvrtek večer (*zlatá voda*). V záp. Čechách byly zaznamenány i názvy *nová voda* a *voda balzámová*, které znamenaly velikonoční

vodu posvěcenou chvílí prvního zvonění při vigílii Vzkříšení (tj. přelomovým okamžikem obřadu, kdy se v kostele oznamuje Kristovo zmrtvýchvstání). – Vedle o. u. lidí se o Velikonocích uplatnilo také kropení příbytků, hospodářských prostor, dvora a dobytka, v nichž se účinek vody posiloval (ratolestí, odvarem bylin, prutů, vejcem), nebo se užívalo bělosobotní vody svěcené. – Další skupinu představuje velikonoční obyčej polévání dívek a žen chlápci (muži) na Velikonoční pondělí. V pramenech 19. a 20. stol. je doložen v regionech Slezska, Lašska, moravského Valašska, ojediněle Horácka. Je znám ve spojení se šleháním pruty nebo jako samostatné polévání vodou, event. házení do potoka (*polevačka, kupačka*). Na rozdíl od některých forem o. u. ve Svatém týdnu nemá obyčej polévání na Velikonoční pondělí žádné vztahy ke křesťanským Velikonocům, je součástí koledy a má stejný smysl jako pomlázka. – Málo objasněné je koupání letnicového krále, jež je součástí hry na krále o svatodušních svátcích, doložené zvl. v j. Čechách (též fiktivní topení, koupání posledního pasáčka, *lenocha*). Pro mládež znamenalo zahájení povoleného koupání, podle J. Kramaříka náleželo k obyčejům očištným a iniciacním. V několika termínech je doloženo také noční koupání dívek jako magie za lásku (svatojanské, vánoční, velikonoční). – Zatímco o. u. nastupuje v kalendářním cyklu v periodických návratech, v cyklu lidského života má povahu iniciace v přelomových situacích (např. první koupel novorozence).

Lit.: T. Planský: *Koupání krále o letnicích v Rousíně na Krumlovsku*. ČL 2, 1893, s. 127; J. Kramařík: *Pikšvonec, letnicový zvyk na Chodsku*. ČL 34, 1947, s. 94–95; A. Václavík: *Výroční obyčej a lidové umění*. Praha 1959; R. Jeřábek: *K otázce vzniku poutních míst a jejich vlivu na život a kulturu venkovského lidu*. ČL 48, 1961, s. 145–152; A. Kramolišová: *Výroční obchůzky na Frenštátsku*. In: Obřadní obchůzky. Uherské Hradiště 1988, s. 205; V. Frolcová: *Voda v české velikonoční tradici*. In: Kult a živly. Uherské Hradiště 1999, s. 137–149. [vř]

obřadnost, soubor vzorů chování spojených s výkonem rodinných a výročních obřadů. Jedná se hl. o lidovou o., chápanou především ve vztahu k vnější podobě činností, méně k jejich vnitřní (symbolické, magické) náplni. Tento metodický přístup má své kořeny v popisném charakteru české etnografie 19. stol. a v tehdejší představě o pradávných kořenech o. Výsledkem byly diskuse o dávném významu lidových obřadů, aniž by se zkoumal je-

jich dobový význam. V průběhu 20. stol. prošla o. hlubokými změnami, a pokud nezaujala, pozměnila svou funkci na zábavní. Ještě na sklonku 19. stol. se dalo v terénu zjistit leccos z vnitřní náplně české lidové o.; na přelomu 20. a 21. stol. už to není pravděpodobné. V. t. obřad, obřadní a obyčejové pečivo, obřadní bití, obřadní hry, obřadní oděv, obřadní strojek, obřadní tance, obřadní umývání, rites de passage; *hesla věnovaná jednotlivým obřadům*.

Lit.: J. Košťál: *Před narozením. Den narození. Při narození dítěte. Křest. Úvod. Odstavení*. Jitřenka 9, 1890; F. V. Vykoukal: *Česká svatba*. Praha 1892; F. Domorázek: *Lidové zvyky, pověry a báje při úmrtí a pohřbu*. ČL 4, 1895, s. 241–244; J. Vyhliďal: *Rok ve starodávných slavnostech našeho lidu*. Praha 1901; K. Procházka: *Lid český s hlediska prstonárodně náboženského*. Praha 1910; Č. Zibr: *Staročeská svatba*. Praha 1930; A. Rogers (ed.): *Lidé a kultury*. Praha 1994; A. van Genep: *Přechodové rituály*. Praha 1997. [jkt]

obuv, součást oblečení chránící nohu. V lidové prostředí se udržely archaické formy o. vyráběné z přírodních materiálů tradičními postupy nezávisle na módních vlivech. *Postoly, lapty, opánky*, pletené z lipového lýka, lehké a málo trvanlivé, jsou doloženy v č. zemích jen ve středověkých pramenech. Do přelomu 19. a 20. stol. se udržely u východoslovanických národů. *Krpce* sešité z jednoho kusu kůže, přidržované k noze řemínky nebo šňůrkami, se nosily v několika variantách v oblasti severových. Moravy. Typologicky sem zřejmě patřily i staročeské *škrpály*. *Dřeváky* dlabané z jednoho kusu dřeva byly typické pro západní část č. zemí a užívaly se pouze jako všední pracovní o. *Polodřeváky* s dřevěnou podrážkou a koženým nebo textilním svrškem se obouvaly často na jinou o. a sloužily také jen k práci. *Papuče, kopyce, kopytce* či *pančuchy* byly textilní o. sešívány z několika dílů plsti, sukna nebo hrubého plátna, popř. pletená z přírodní neodmaštěné vlny (pro ženy). Používaly se buď do krpce jako ponožky, nebo samostatně. – Řemeslně vyráběná o. měnila formu podle módy a byla zpravidla první krojovou součástí podléhající nivelizaci. Přesto vznikly zajímavé, celek kroje vhodně doplňující formy, odvozené z jednotlivých historických stylů. Starší sváteční o., nošená v 18. a v 1. polovině 19. stol., nesla v sobě ještě prvky barokní módy. Byly to kožené *střevíce* velmi podobné v mužské i ženské variantě, šité z tmavé telecí, hovězí, vepřové event. jiné kůže, spočívající na masivnějším podpatku a vybíhající na nártu

do širokého jazyka (*lošny*) někdy stojaté, někdy přehnutého. Tyto střevíce měly po stranách ouška, do kterých se provlékala šňůrka nebo stuha a zavázala přes nárt, jindy byla zdobená přezka. Nápadnou úvazanou mašlí se vyznačovala ženská *střívjata* na vých. Moravě. Přezka byla typická i pro mladší střevíc rokokového typu, s menším profilovaným podpatkem (u ženských bot často červeným), posazeným hluboko pod patu. Ohlasem rokokové módy byly i různé varianty kožených, popř. textilních nebo kombinovaných *pantoflíčků*, které sloužily jako ženská sváteční o. některých českých oblastí. Působením empírové módy pantoflíčky ztrácejí podpatek. Vliv empíru na lidovou o. 1. poloviny 19. stol. byl v tomto směru velmi silný, podpatek ztrácely i střevíce, někdy i některé holínkové boty. U ženské sváteční o. se lidová invence projevila především po stránce výzdobné, nikoli tvarové. Kůže se kombinovala s textilem, vystřihávala a podkládala kousky jinak zbarveného materiálu, plochy byly vyšívány hedvábím, dracounem, pošívány nejrůznějšími aplikacemi, nárt zdobily skládanky, přezky, mašle ze svázaných stuh. Ve spojení s punčochami různé barvy vznikaly výrazné barevné kombinace. Mužské sváteční střevíce, méně barevné a zdobené, zanikly v hospodářsky rozvinutějších oblastech počátkem 19. stol. Obliba vysokých holínkových bot, v lidovém prostředí prakticky nepřerušovaná od středověké *škorňe*, se vrací do svátečního kroje. Funkční vysoké boty měly v 17. a 18. stol. měkkou širokou holeň. Počátkem 19. stol. byly v oblíbě měkké *šbrnovačky* s holení užší, pod kolenem několikrát přeloženou.

Součástí svátečních krojů se stávaly boty s pevnější holení. V moravských oblastech to byly *čížmy* s ozdobně tvarovaným okrajem holeně, s barevným střapcem, někdy okované podkůvkami, v Čechách *holínky* s různě ukončenou holení, někdy nahoře rozšířenou a chránící koleno. Nejmladší holínky na jihových. Moravě, které jsou také součástí ženského kroje, mají tvrdší holeň a skládanky v partii kotníku. Poslední druh o., kombinovaný ještě s posledními stadii mužského kroje v Čechách, byly šněrovací kotníčkové boty (pracovní *bufy*, *bakančata*, *bagančata*), v lepším provedení nošené i ve svátek. Jejich ženskou formou jsou kožené i textilní kotníčkové *botky*, *parýsky* na menším podpatku, šněrovací nebo zapínané na háčky.

Lit.: Č. Zíbrt: *Dějiny kroje v zemích českých od dob nejstarších až po války husitské*. Praha 1892; Z. Winter: *Dějiny kroje v zemích českých od počátku století XV. až po dobu bělohorské bitvy*. Praha 1893; D. Stránská: *Lidové kroje v Československu I. Čechy*. Praha b. r. [1949]; V. Sedlářová: *Krpce. Příspěvek k výzkumu nejstarších oděvních součástí u nás*. ČMM 36, 1951, s. 199–208; V. Sedlářová: *Některé druhy lidové obuvi*. In: Tvořivost českého lidu v tradiční umělecké výrobě. Praha 1953, s. 150–153; L. Baran: *Staré formy lidové dřevěné obuvi v Čechách a na Moravě*. ČL 42, 1955, s. 242–252; L. Baran: *Nejstarší formy lidové obuvi v karpatské oblasti Československa*. ČE 3, 1955, s. 125–161; L. Petráňová: *Obuv*. In: DHK I, s. 888–894. [iš]

obuvnictví, ševcovství – řemeslo zabývající se zhotovováním a opravami obuvi. Jako odvětví kožedělné výroby je podchyceno v písemných pramenech od 14. stol. (ševcovský cech v Praze 1391); v této době se obuvníci dělili na výrobce nové obuvi (*noviníky*) a na opraváře (*vetšníky*, *leflře*, *prtky*). Toto rozdělení však nebylo nepřekročitelné a mnozí řemeslníci se zabývali obojí prací, což vyvolávalo ve středověkém systému úzce specializovaných řemesel stálé spory. Smírčí komise ustanovila v 16. stol. možnost spojení obou činností, dělení však bylo nadále časté, neboť vyplývalo z možností, dovedností a zkušeností řemeslníků. Zejm. v menších místech zbývaly na ševce jen opravy. V pramenech z 19. stol. jsou označováni často jako *přístipkáři*. Ve větších dílnách byla výroba často rozdělena mezi jednotlivé pracovníky: mistr připravoval svršky, starší tovaryš zhotovoval podešve a sešival obuv dohromady, mladší tovaryš se zabýval správkami. – Ruční výroba obuvi byla namáhavá a odborná práce. Obuvníci kupovali vydláhanou kůži několika kvalit od koželuhů. Kůže musela být dokonale zpracovaná, aby

minimálně propouštěla vodu, a to jak silná podešve, tak tenčí kůže stélková a svršková. Ve vlastním zájmu musel obuvník umět ohodnotit kvalitu kůže, aby se mu s ní dobře pracovalo. Nakoupenou kůži obuvníci ještě sami upravovali, tj. černili, mastili a voskovali. Přibližně do 15. stol. měla obuv jen jednoduchou podešev, která byla poměrně měkká. Od tohoto století se začala vyztužovat a zdvojevat. Podpatky se na botách objevovaly od 17. stol. V 19. stol. se obuv sestavovala z několika součástí: a) podešev; b) stélka (vyztužení podešve); c) okolek (tvarovaný proužek kůže sloužící k dokonalejšímu spojení svršku s podešví); d) svršek (často lepený a šitý z několika částí); e) podpatek. – Zhotovení obuvi vyžadovalo několik úkonů: a) měření chodidla; b) příprava kopyta podle dané míry a přípravu stříhů; c) krájení podešve, stélky, okolku a svršků; d) šití, lepení a popř. valchování svršků podle vzoru; e) příprava podešví (podešve i stélka se namočily a vyklepávaly kladívkem); f) přetahování svršků na kopyto; g) spojení svršků s podešví; h) dokončovací práce. Svršek se tvaroval stříhem a natahováním na kopyto, na kterém se také provizorně spojil cvočky s podešvovou částí. Obě části se na pevně sešivaly dratví, tj. přízí stočenou ze tří či čtyř konopných, lněných nebo hedvábných nití. Dratev byla silně nasmolená a natřená lojem, aby nevlhla a byla vláčná. Voskovala se, aby se hladce protahovala. Od 30. let 19. stol. se také svršek s podešví spojoval dřevěnými kolíčky (*floky*). Druhy spojení: a) na šev (okraje svršku i podešvové části směřují ven a společně se prošívají nebo lepí a kolíčkují); b) na steh s následným obrácením (u měkčí obuvi, okraje se skrývají uvnitř boty); c) na okolek (od 2. poloviny 19. stol. nejčastější způsob; svršek se přišije švem

dovnitř k vnitřnímu okraji okolku a okolek se teprve spojí se stélkou a podešví na vnější hraně boty). Pata se zesiluje vloženou kůží a z vnitřní strany vyhladí. Nakonec se připevňuje podpatek, pův. lepený a sbíjený z několika plátků podešvice, později i dřevěný, potahovaný kůží nebo kovový. Pro každý steh dratví nebo pro každý kolíček musel obuvník nejdříve udělat díрку sídlem, bodcem různého zahnutí (*přišivačka*, *ošivačka*, *sešivačka*), dírkou protáhl dratev nebo probil kolíček. Další potřebné nástroje byly kladívko se širokou hlavou a zahnutou špičkou, nože zv. krajáky, knejpy na krájení kůže, vnitřní a vnější strouhák na kůži, rašple, kus skla na strouhání kůže, kleště štípací a přetahovací (na natahování svršků na kopyta), fidlovačka (zaoblené dřevo na hlazení vnitřních částí obuvi), hladítka, potěh (řemen sešitý do smyčky k přidržování kopyta při práci). Od konce 19. stol. se ve větších obuvnických dílnách začaly používat šicí stroje. – Obuvníci již od středověku zhotovovali dva základní typy obuvi (tzv. dílo dlouhé a krátké): vysoké boty a střevíce. Tvar a vypracování se lišily podle účelu a také podle módy. Ve venkovském prostředí byly boty vzácným oděvním doplňkem, který bylo nutno šetřit. Ještě v 19. stol. se v létě nejčastěji chodilo bez bot, v zimě ve dřevácích. Boty se nosily jen ke svátečnímu oblečení nebo v pracovních situacích, kdy musela být noha pevná. Řemeslné o., které se věnovalo výrobě nové obuvi, v č. zemích postupně (až na malé výjimky) zanikalo v průběhu prvních desetiletí 20. stol., kdy bylo potlačeno levnější tovární velkovýrobou. Přežili jen obuvníci opraváři, kteří své znalosti a pracovní techniky museli přizpůsobit možnostem oprav továrně vyráběné obuvi. Starší technologie obvykle neovládají. – O. bylo řemeslem četně zastoupeným i na venkově. Švec jako výrazná postava vesnické komunity se objevuje v masopustních průvodech, ve folklorních projevech (píseň, vyprávění) a v taneční kultuře (ševcovská). Významná i z národního hlediska byla jarní slavnost pražských ševců zv. Fidlovačka.

Lit.: J. Matějček: *Základové obuvnictví*. Praha 1885; J. Scheuflerová: *Slamník a fidlovačka v dobových zprávách periodického tisku druhé poloviny 19. století*. Etnografie dělnictva 7. Praha 1976, s. 118–271; M. Janotka – K. Linhart: *Zapomenutá řemesla*. Praha 1984, s. 92. [hš]

obvěnění, protivěno ženichovo, nadlepšení – majetkový vklad ženichův určený nevěstě. Instrukce o. byla běžná v minulosti v českém zemském a městském právu, ale vyskytovala se i v právu poddanském, *co naproti věnu od ženy muži přinesenému*

dává muž ženě své. Za věno, které při sňatku přinášela žena muži a které se stalo jeho vlastnictvím, byl muž povinen zřídít manželce o., které ji zajišťovalo v případě vdovství. Výše o. byla v českém právu určována násobkem věna, dávalo se zpravidla o třetinu vyšší. Na rozdíl od povinnosti rodičů nevěsty vyplatit věno však ženich ani jeho rodiče nemuseli o. poskytnout. Z hlediska obyčejového práva je zajímavé, že při sjednávání věna a o. smluvčími obou stran byli smluvčí nevěsty tzv. mocnější než ženichovi. Jím se věřilo, zapřel-li ženich, čím obvěnil nevěstu. S třetinovým o. bylo možno se setkat v poddanském právu na Litoměřicku a Třeboňsku. Mezi českými poddanými byla rozšířena instituce o. jako nadlepení manželčina zákonného dědickeho podílu (praktikovala se na bohatších statcích). Zvláštní význam o. tkvěl v tom, že zlepšovalo postavení vdovy, kterou česká soustava rovných dílů, pokud jde o dědicke nároky, stavěla na roveň s ostatními dětmi, takže při velkém počtu dětí byl její vdovský podíl malý. Mezi německým etnikem v sev. a záp. Čechách se o. nazývá *jitřní dar* (*Morgengabe*). Jde o významnou instituci poddanského práva německého a rakouského; žena ho obdržela první ráno po svatební noci. Záleželo však opět na dobré vůli muže, jestli jí jitřní dar poskytl. Instituci o. stejně jako věna a výbavy upravoval občanský zákoník (1811), prakticky platný vlastně až do r. 1950.

Lit.: Z. Winter: *Ze starodávneho života*. Praha b. r.; J. Klabouch: *Manželství a rodina v minulosti*. Praha 1962; V. Procházka: *Česká poddanská nemovitost v pozemkových knihách 16. a 17. stol.* Praha 1963. [ih]

obyčeje při stavbě domu – úkony, zvyky, obřady a oslavy, ale i obětiny a apotropajní předměty, které měly zabezpečit ochranu domu a všech, kdo v něm bydlí nebo žijí; směřovaly k zdárnému započítí a dokončení stavby a k následnému zajištění prosperity rolnické usedlosti a zdraví, štěstí a blahobytu jejich obyvatel. Na počátku 21. stol. se tyto obyčeje už vesměs neudržují, většinou zanikly v prvních desetiletích 20. stol. Mají však prastaré kořeny a existence některých z nich, jako např. obětín vkládaných do základů, sahají až do pravěku. – Už při výběru stavebního místa se kromě majetkových a právních zřetelů přihlíželo k praktickým hlediskům (dostupnost vody, svažitost terénu, orientace k světovým stranám), ale i k řadě zvyklostí, které se respektovaly (např. právo okapu). – Volba stavebního materiálu vycházela z daných možností a praktických znalostí a zkušeností, byla však limitována

i pověřenými představami a obyčejovými praktikami v té době a v té oblasti obvyklými. Výběr kmenů na stavbu se prováděl velmi pečlivě. Nikdy se neužilo dřevo stromu zasaženého bleskem nebo stromu, na němž se někdo oběsil či se u něho událo nějaké neštěstí. Za nevhodné se považovalo dřevo břízy, na níž podle tradice zakončil svůj život Jidáš. Existovala pravidla, kdy se stromy na stavbu domu měly, nebo naopak nesměly kácet. Často se řídila fází měsíce, ale i roční dobou, počasím, dny v týdnu. Kromě nedělí a svátků se nesměly porážet stromy určené ke stavbě v pátek, v sudé dny apod. a např. na vých. Moravě platil zákaz kácení od svátku sv. Lucie do památky Mláďátek. Kmeny zbavené větví se pokud možno nechávaly delší dobu proschnout. Se stavebními pracemi se obvykle začínalo na jaře, v mimořádných případech, jako např. po vyhoření, se stavělo kdykoliv. Stavba se nikdy nezakládala v neděli nebo ve svátek a také ne v pátek, ale zpravidla v pondělí. Někde vázali započítí stavby k době, kdy je měsíc v novu nebo dorůstá. Obvykle ji zahajoval stavebník trojím poklepem na základový nárožní kámen, popř. jej následovali členové rodiny, někdy i stavební dělníci. Často se základní kámen žehnal. Zbožný stavebník nevykopal parcelu a domové základy sám, ale požádal o tuto službu kněze. Poté zednický nebo tesařský mistr popřál hospodáři štěstí a sobě zdárné provedení a dokončení stavby. Stavebník se za přání dělníkům odvděčil a pohostil je jídlem (uzenkami, gulášem, koláči) a pitím (kořalkou, pivem). – Příležitost k žertům a k získání spropitného *na pivo* bylo i *zatahování*, *zalikování* apod. stavebníka a členů rodiny, kteří prvně navštívili staveniště. Dělníci jim svažovali nohy a nepustili je dřív, než se vykouplili. – Při kladení základů domu měly významné místo obětiny, jejichž stopy lze nalézt už od neolitu, ve větším množství pak v době železné a především v období římském. Při výzkumech středověkých lokalit v Čechách a na Moravě se prozatím našlo poměrně malé množství obětín v základech domů; nejčastěji se kladly pod práh, pod nároží diagonálně proti topeništi (tam býval v interiéru tzv. svatý kout), pod pec či do vazby prvního trámu, v němž se vyhloubil důlek. Obětiny z té doby i z novověku až po konec 19. stol. se nacházejí i jinde v základech domu, např. pod místem, kde stával stůl nebo lože. Nekladly se jen do základů, ale i do krovu stavby (za trámy, za krokve, za komín). Za nejstarší obětiny spojené s manismem lze považovat část lebky či jiné kosti zemřelých předků potají vyhrabané na hřbitově a uložené pod prahem nebo

pod pecí. Pohanské uctívání předků, které v českém prostředí zmiňuje *Opatovický homiliář* z přelomu 11. a 12. stol., však přežívalo ve formě domové obětiny hluboko do novověku (nálezy z 1. poloviny 20. stol. v několika valašských vsích). Častěji se nacházejí pozůstatky dokládající obět živých i mrtvých zvířat či ptáků nebo lidských či zvířecích symbolů, dále to bývají neolitické a eneolitické sekery a sekeromlaty, tzv. hromové klíny, hromové kameny, ale i podkovy, mince, prsteny, nádoby a střepy, svčená voda v nádobce, škapulír, křížek, růženec, různé svčené předměty, poutní medailonky, obrázky svatých či zápis s náboženským obsahem nebo modlitbami, léčivé rostliny, vaječné skořápky, potraviny jako chléb, obilné zrno aj. (např. při záchranném archeologickém výzkumu byl na dvoře bývalé jezuitské koleje v Litoměřicích 1994 odkryt relikt srubového stavení z 2. poloviny 12. stol., v jehož rohu se nacházela malá hrncovitá nádoba obsahující skořápky z vajec a rybí kosti; plné vejce nebo živá rybka se v záp. Karpatech kladly do prahového trámu až do 20. stol.). Na luhačovickém Zálesí bylo zvykem pod místo, kde má stát manželská postel, zapřít do země vrbovou větvíčku s tolika jehnědami, kolik si mladí manželé přejí mít dětí, a doprostřed jízby zahrabat dvě zkřížené cibulové dužiny a hlávku česneku, aby do stavení nevníkla cholera. Česnek, máta peprná a balšánek, zakopané pod práh chléva, údajně chránily dobytek. Při budování základů domu se pamatovalo i na hada hospodářčika, o něhož je hospodář povinen se starat, aby neškodil. Had dostával pod práh misku s mlékem a jeho symbol se leckde zachoval vyrytý na starých zámčích, na ostění vstupních dveří apod. Z dosavadních výzkumů vyplývá, že bylo užíváno zhruba na 70 druhů apotropajních předmětů, jež se jako obětiny ukládaly nejen do základů obytného domu, ale i hospodářských stavení (sýpky, chléva, stodoly); byly uloženy volně, v důlku prahového trámu, ve schráně nebo svázány v šátku. – Naopak se lze setkat i s případy, kdy pod práh domu byly potají vpraveny předměty, které měly přivolávat nezdar a způsobit neštěstí nebo škodu lidem i dobytku (touto magickou silou se vyznačovaly např. kosti ze psa či kočky, vlasy mrtvého, zem ze hřbitova, hrnek s vejcem obtočený vlasy). – Radostnou událostí bylo dokončení hrubé stavby. U novostaveb se slaví zednická *glajcha* při docílení rovnosti zdí, zatímco tesaři zapíjejí *zdvižnou* po dokončení krovu (na luhačovickém Zálesí *víchovné*, odvozeno od *vichy* ozdobené stuhami). Glajcha a zdvižná obvykle splývají v jednu oslavu,

kteřá se oznamuje vztyčením opentleného májíčku, smrčku nebo břízky, v rohu stavby nebo na vrcholu krovu. Ověšený stromek a zeleň vůbec jsou symbolem štěstí, zdraví a života. V jihových. Čechách i jinde se místo stromku vztyčuje tyč s kytkou, popř. se kytice květů připevní přímo ke zdi. K oslavě glajchy se dostaví stavební mistr i majitel stavby s rodinou a příbuznými (event. i se sousedy), kteří mu při stavbě pomáhali, a všichni dělníci, někdy i harmonikář nebo jiný muzikant, a při pohoštění, které je starostí stavebníka, se společně veselí. Už při dokončování se stavebník i stavitel snažili zabezpečit novostavbu především tím, že symbolicky vyjadřovali její předání pod boží ochranu i pod ochranu oblíbených světců (sv. Florián, Vendelín, Jan Nepomucký, Panna Maria ad.), ale nevyhýbali se ani pověrečným praktikám. Mezi ty např. náležela ochrana proti blesku (na Valašsku, ale i jinde se z tohoto důvodu krokve krovu spojovaly klíny z lískového dřeva, na hřeben doškové střechy se vsadil trs netřesku). Boží požehnání si stavebník vyprošoval viditelnými křesťanskými symboly (kříž, kalich, monstrance, boží oko, holubice, hořící srdce Páně, IHS, monogram Marie), citáty z Písma a náboženskými i světskými průpovídkami, ozdobně psanými na záklopu kabřince či na okřídlení nebo ve štuce na zděný štít. Některé z těchto symbolů spolu s datací a někdy též iniciálami stavebníka vrývali tesaři na průvlak či stropnici, probíhající středem světnice. Do dřevěné soustruhované makovice na vrcholu štítu zatloukali tesaři při zakončení práce tři hřebíky *ve jménu Otce i Syna i Duchu svatého*, aby dům chránili a aby do něj neuhodilo. O usedlost měl pečovat také patron, jehož obraz či soška se umísťovaly na průčelí nebo ve výklenku brány. – Při stavbě stodoly nejstarší z pomocníků vybízel hospodáře a jeho ženu, aby se modlili k sv. Floriánovi a Vendelínovi za odvrácení ohně a za ochranu dobytka; po jejím dokončení měli někde ve zvyku na stodolová vrata malovat láhev, kalíšek a tesařské náčiní (luhačovické Zálesí). – Také vstup do nového domu byl spojen s určitými prosperitními obyčejí a pověrami. Majitel neměl spát první noc v novostavbě. Proto se tam uzavřelo nějaké zvíře (kočka, kohout, pes), na které měly zástupně přejít zlé síly usazené v neobydleném domě. Až do konce 19. stol. bývalo zvykem novostavbu vysvětit buď od majitele (hospodyně nebo hospodář vykropili stavení svěcenou vodou, popř. vykoupili jalovcem a všichni se pomodlili), nebo přizvaného kněze. Ze starého obydlení si majitelé do nového příbytku přinášeli nej-

prve kříž, obrázky svatých a svěcenou vodu a křídou, pak přišel na řadu stůl a čerstvě upečený chléb a až potom ostatní zařízení. Práh se měl překročit (na ten se ostatně nikdy nemělo šlapat), vstupovalo se pravou nohou apod. Někdy byla uspořádána hostina. Pozvaní hosté přinášeli dárek, a to i při první návštěvě městského domu (nebo bytu) ještě v 1. polovině 20. stol. – Z dříve četných obyčejů a pověr na ochranu domu se na venkově i ve městě udržuje glajcha, vzácněji bylo zaznamenáno vkládání láhve nebo schránky se zápisem o datu započetí, o průběhu a nákladech stavby (popř. s ukázkou denního tisku a jinými dobovými doklady) do základů, ale i do krovu novostavby; často se tyto doklady nalézají v kovových makovicích na věžích kostelů a kaplí, řidčeji u lidových staveb v prostoru kabřince.

Lit.: K. Procházka: *Lid český s hlediska prstonárodně-náboženského*. Praha 1910, s. 137–144; A. Václavík: *Luhačovské Zálesí*. Luhačovice 1930, s. 98–100; P. Bogatyrev: *Příspěvky k studiu lidových obřadů a pověr při stavbě domu na východním Slovensku a Podkarpatské Rusi*. NVČ 27/28, 1936, č. 3–4, s. 83–96; V. Černocký: *Jak se na Valašsku stavívalo*. NVal 6, 1940, s. 172–182; A. Václavík: *K článku „Jak se na Valašsku stavívalo“*. NVal 7, 1941, s. 44; A. Šrott: *Jak Karlované stavěli chalupu*. DU 1, 1946/47, s. 14–16; J. E. Blomkvist: *Křesťanskije postrojki ruskich, ukrajincev i bělorusov*. In: *Vostočnoslavjanskij etnografičeskij sbornik*. Moskva 1956, s. 131–134; A. Plessingerová: *Zvyklosti a pověry při stavbě obydlení a obyčeje spojené se životem v domě na slovenských svazích Javorníků*. ČL 56, 1969, s. 15–34; L. Štěpánek: *Mince jako stavební obětiny*. NA 14, 1977, s. 79; A. Plessingerová – J. Vařeka: *Obyčeje a obřady spojené se stavbou domu v českých zemích*. NR 1, 1991, s. 15–20; P. Vařeka: *Stavební obětiny z české a moravské středověké vesnice v archeologických pramenech*. ČL 78, 1991, s. 117–119; O. Kotyza – J. Smetana – J. Tomas a kol.: *Dějiny města Litoměřic*. Litoměřice 1997, s. 96. [ap + jv]

obyčeje spojené s domem, soubor zvyklostí, obřadů, pověrečných představ a úkonů vztahujících se ke stavbě obydlení, k obřadnímu vstupu do novostavby nebo nového domova, k jednotlivým částem domu a jeho interiéru, k rodinnému a společenskému životu i k pracovnímu provozu v domě za účelem ochrany stavení a jeho obyvatel před neštěstím (způsobeným zejm. přírodními živly) a k zabezpečení zdraví členů rodiny i dobytka a prosperity v hospodaření. Mnohé z těchto obyčejů lze zařadit právě tak dobře mezi obyčeje rodinné, popř. výroční a hospodářské, nebo je nahlížet jako

obyčejové právo. Některé z nich v podstatě tvoří ustálená pravidla, jež si vynutilo soužití členů početné rodiny, někdy i čeledi, ve světnici a v domě, jiné jsou nepsanými zákony vztahů k rodičům (výměnkářům), k rozšířené rodině i k rodině nepokrevní, dále k sousedům a konečně i k cizím lidem, kteří přicházejí do domu. Tyto zvyklosti obvykle měly v životě lidu podstatnější úlohu než typicky pověrečné obyčeje. Ostatní je znali, popř. je ze zvyku dodržovali nebo o nich věděli, ale nepřikládali jim váhu a důležitost. Konečně některým sloužily jako určitý druh hry či zábavy. – Také obyčeje spojené s domem a životem v něm se vyvíjely podle změn v intenzitě náboženského citění, na základě měnící se ekonomické a sociální situace, z typu i rozlohy domu a jeho vybavení, z měnící se struktury rodinného a společenského života i vesnického soužití, ze vzrůstající kvalifikace a vzdělání, z poznání bydlení v jiných krajích apod. O. s. s. d. a bydením se v různých regionech do určité míry obměňují, stejně jako se liší podle sociální a generační příslušnosti. Obyvatelé průmyslových oblastí dodržovali mnohem méně zvyků než lidé zabývající se zemědělstvím (dělníci méně než rolníci). Je zajímavé, že existují obyčeje, které si venkované s sebou přinesli do novostaveb nebo do činžovních bytů ve městě, kde přezívají i ve zcela odlišném prostředí. – O. s. s. d. se především týkají krovu, hřebene, střechy, štítu, žudra, vstupních dveří, prahu, okna, jizby, světnice, ohniště, stolu, svatého koutu, studny, chlévu apod. I ve 21. stol. se u novostaveb udržuje zvyk slavit glajchu, tj. dovršení stavby s krovem. V. t. obyčeje spojené se stavbou domu.

Lit.: R. Bednárik: *Duchovné základy ľudového staviteľstva*. Turčiansky Svätý Martin 1944; A. Plessingerová: *Zvyklosti a pověry při stavbě obydlení a obyčeje spojené se životem v domě na slovenských svazích Javorníků*. ČL 56, 1969, s. 15–34; M. Ludvíková: *Pohostinnost jako normující základ sociálního kontaktu*. NA 14, 1977, s. 1–10; J. Vařeka: *Lidová architektura, interiér a domové zvyky Čech v epoše národního obrození*. ČL 68, 1981, s. 131–144; J. Vařeka: *Obyčeje spojené s obydlení a rolnickou usedlostí v západních Čechách*. NVČ 4 (46), 1987, s. 3–12; P. Vařeka: *Stavební obětiny z české a moravské středověké vesnice*. ČL 78, 1991, s. 117–119. [ap + jv]

obyčejové právo, jazykové právo – původně nepsané právo, které se formuje spontánním zachováváním tradičních zvyklostí, a není tedy výsledkem cílevědomé legislativní činnosti. Právní obyčej se utvářel již v předstátních společnostech a představuje nejstarší pramen práva. V průběhu doby

bylo o. p. sepisováno. K významným právním knihám (soukromé sepsání práva), obsahujícím zejm. majetkověprávní, trestněprávní a procesněprávní obyčejy, náleží v zemích Koruny české dílo V. Kornela ze Všehrd (asi 1460–1520) *O práviech, o súdiech i o dskách země české knihy devatery* z přelomu 15. a 16. stol. O. p. bylo zpravidla začleňováno i do oficiálních kodifikací práva. – Obyčejové pravidlo chování se stává právním obyčejem, obyčejovou právní normou, pokud splňuje dvě podmínky: 1. *usus longaevis*, tzn. jeho dlouhodobé zachovávání a používání (od nepaměti), a 2. *opinio necessitatis*, což je společenské vědomí závaznosti, skutečnost, že se pravidlo obecně považuje za závazné, a tedy vynutitelné. – O. p. má primární charakter, platí tedy ze své vlastní právní síly, nedodává mu ji až zákon. Ten však může stanovit, kdy lze o. p. aplikovat podpůrně, sekundárně. Z hlediska *de lege lata* může být obyčejová právní norma v souladu se zákonem, anebo může naopak být protizákonná, tedy *contra legem*. – O. p. hrálo v historii významnou úlohu, doposud se aplikuje např. v Anglii, kde existuje vedle zákonů jako právo primární, které se používá, aniž by na ně zákon odkazoval. V mnohých zemích působí sekundárně. V některých státech Afriky a Asie se uplatňuje tzv. právo tradiční, které se svojí podstatou podobá o. p. Charakteristické zejm. pro africká tradiční a náboženská práva je, že jsou nepsaná a skupinově značně odlišná. Nemají ani společný historický původ, ani základní jednotící koncepci. Šíří se ústní formou a uplatňují se v rámci menších společenství, hl. kmenů, takže v jednom státě může působit zároveň několik rozdílných právních systémů. – Způsob užívání obyčejového pravidla odlišuje právní obyčej od místních, etických, náboženských a jiných zvyklostí. Na rozdíl od nich se dodržování pravidel o. p. zajišťuje soudním nebo správním donucením. V t. zvykové právo.

Lit.: V. Vaněček: *Počátky práva a státu v Československu*. Praha 1946; R. David: *Les grands systèmes de droit contemporaine*. Paris 1964; V. Knapp: *Teorie práva*. Praha 1995; V. Knapp: *Velké právní systémy*. Praha 1996; J. Boguszak – J. Čapek: *Teorie práva*. Praha 1997; A. Gerloch: *Teorie práva*. Dobrá voda 2000; M. Holubová – L. Petráňová – L. Tarcalová (ed.): *Obyčejové právo*. Praha 2002. [kad]

obzínky viz dožínky

ocaska viz kanadská pila

očista viz koupel

očistec, purgatorium – místo, kam podle křesťanské věrouky dočasně odchází po smrti duše, ne zcela očistěná od hříchů. Evangelické oblasti motiv o. ve shodě s věroukou postrádají. V lidových pověstech duše z o. táhnou společně s mraky a způsobují průtrž mračen a krupobití. Ukazují se pozůstalým v podobě bludných duší, které na důkaz setkání zanechají vypálené znamení (na ruce, na listině), zjeví se příbuzným ve snu a žádají o zádušní mši k dosažení pokoje. V pohádkách se tento fenomén vyskytuje jen výjimečně.

Lit.: katalogy lidové prózy (viz): AaTh 1516x, 1516Bx; L. Pertoldt: *Einführung in die Sagenforschung*. Konstanz 2001, s. 164–166 (*Fegfeuer*). [dk]

odborny, masové organizace sdružující pracující, dělníky i zaměstnance, podle jednotlivých druhů zaměstnání za účelem jednotného hájení společných sociálních zájmů. Nejstarší odborové organizace, mající převážně charakter svépomocných spolků, vznikaly již koncem 18. stol. v záp. Evropě a ve Spojených státech, a to v průběhu zápasu námezdních pracovních sil s vlastníky továren o vyšší mzdy a lepší pracovní podmínky. Vzhledem ke svým značně bojovným postojům vůči zaměstnavatelům byly zpočátku nuceny působit v ilegalitě. Zvl. v poslední třetině 19. stol. rostla odborová organizovanost dělnictva i význam a síla odborového hnutí, organizujícího řadu rozsáhlých stávkových bojů. Vznikaly národní odborové ústředny i mezinárodní federace o. téhož výrobního odvětví. Současně se uvnitř odborového hnutí vyhraňovaly různé proudy, od radikálních směrů, vystupujících proti ideologii tradeunionismu, usilujících o přeměnu odborů v základní centra třídního boje a třídního uvědomění proletariátu a směřujících k sociální revoluci a nastolení sociálně spravedlivého řádu, až po reformistické organizace, zachovávající neutralitu o. v politickém zápase. Koncem 19. stol. začaly vznikat i křesťanské o. a podnikateli kontrolované tzv. žluté o., snažící se odvést proletariát od úsilí o revoluční proměny společnosti. V č. zemích vznikaly první odborové spolky živelně již v 60. letech 19. stol., avšak až v 90. l. se ustavily masové odborové organizace, úzce spjaté se sociálně demokratickou stranou. Po rozpadu celorakouské odborové ústředny v důsledku národnostního rozkolu v rakouské sociální demokracii došlo 1897 k vytvoření samostatné české odborové ústředny, *Odborového sdružení československého*. 1902 se ustavily též národně sociální a křesťansko-sociální odborové centrály. Během 19. stol. se úloha

o. vykrystalizovala v činnost podpůrnou a v hájení společných zájmů pracujících, sjednávání mezd apod., takže ve 20. stol. jsou to již vesměs legální sdružení, s nimiž se ve veřejném životě společnosti stále více počítá. Značný rozvoj o. nastal zejm. v meziválečném období, kdy po vzniku Československé republiky došlo k novému velkému přílivu členstva. V důsledku ostrých politických sporů z l. 1918–1920 však dále pokračovalo tříštění o., a nakonec měla téměř každá politická strana svou vlastní odborovou organizaci, sdružující její členy a příznivce (1935 existovalo v republice 17 odborových ústředí). Vedle těchto skupin však byly i o. přísně apolitické. Zástupci odborových organizací, zpravidla jejich tajemníci, byli pověřováni sjednávat se zaměstnavatelskými svazy kolektivní smlouvy o úpravě služebního poměru zaměstnanců a vyjednávat s nimi v době propouštění zaměstnanců z práce, v době, kdy hrozilo snížení mezd, zhoršení pracovních podmínek apod. K vynucení svých požadavků hrozily často o. dělníkům i jiným zaměstnancům stávkou a vynucovaly si mnohdy jejím provedením různé úlevy a výhody. Ne každá stávka však vedla k vítězství stávkujících a neúčinná vystoupení je mohla naopak poškodit. V meziválečném období vyplácely odborové organizace svým členům, kteří ztratili práci, podporu v nezaměstnanosti, na což jim finančně přispíval stát (tzv. gentský systém). V jednotlivých o. byla mimo to upravena i výplata podpor v nemoci a při úrazu a výplata pohřebního, popř. i podpora po dobu stávky. Každá odborová organizace měla zřízenou právní poradnu a poskytovala svým členům právní ochranu. V období nacistické okupace č. zemí (1939–1945) působily o. jako nástroj politiky okupantů. Teprve v průběhu národně osvobozovacího zápasu na konci 2. světové války se začaly vytvářet podmínky pro další činnost. Ustavila se ilegální *Ústřední rada odborů* (ÚRO), která 1. 5. 1945 vyhlásila program jednotného *Revolučního odborového hnutí* (ROH). To se zvl. v období po únoru 1948 stalo oporou totalitního režimu, proklamujícího budování sociálně spravedlivé společnosti, a to při řízení hospodářského, sociálního a kulturního života společnosti, kdy ROH převzalo do vlastní správy podstatnou část národního pojištění a vybuďovalo rozsáhlou síť sociálních a kulturních zařízení. V letech po listopadu 1989 byl nastoupen proces odpolitizování o.; opět plní funkce, jaké zabezpečovaly v letech první Československé republiky.

Lit.: *Odbory bojující*. Praha 1970. [ka]

oddavky, odatve, odatby, kopulace – uzavření manželství před příslušnou církevní institucí formou posvěcení sňatku a žehnání; liturgický úkon konaný v kostele za účasti duchovního a dvou svědků. – Římskokatolický duchovní uděluje snoubencům svátost (svátostní povaha manželství: sedmá svátost). Při jejím přijímání se vyžaduje, aby byli snoubenci dostatečně poučení o hlavních pravdách víry a o příslušné svátosti, proto před o. *chodí na katechismus*. Při o. si navzájem navlékají snubní prsteny (původ už ve starořímském zvyku). Jsou to prosté hladké kroužky, které kněz při o. světí a které si manželé dávají zpravidla na prsteník levé ruky jako symbol manželské věrnosti. Duchovní váže pravé ruce snoubenců štolou a žehná jim. – Průběh o. (mše, hudba, zpěv, hořící svíce atd.) je výsledkem dlouhého vývoje. Svatební (votivní) mše je sloužena v den svatby na přání snoubenců podle příslušných liturgických pravidel. Má zvláštní mešní formulář, pokud není nutno podle liturgických předpisů použít formulář platný pro příslušný den. Průběh o. upravovalo církevní právo celou řadou ustanovení, která po staletí ovlivňovala i výběr partnerů. Požehnání nemohlo být uděleno u smíšených sňatků nebo když je nevěsta už jednou přijala, mše se nesměla sloužit v zapovězený čas. Svobodná nevěsta měla jít k o. jako panna. Vyjádřením panenské čistoty byl zelený věnec na hlavě (ve formě uzavřeného kruhu), v opačném případě měla mít na hlavě čepce, později šátek (přišla-li přesto ve věnci, mohl jí ho kdokoli strhnout). O. se neměly odbývat v určitém období, především v adventu a předvelikonočním postu, pokud k tomu nebylo uděleno zvláštní povolení biskupa. – O. v kostelích reformovaných církví zdůrazňovaly spiritualitu aktu při menší okázalosti obřadů. V Československé republice byly o. součástí svatby věřících, po r. 1950 přestaly mít právní význam uzavření sňatku a staly se jen příznáním víry a velmi často i projevem nesouhlasu s režimem. V prvních letech po ustanovení obligatorního občanského sňatku se stávalo, že ho snoubenci uzavřeli o několik dní dříve než o., ve všedních šatech, jen se dvěma svědky, často i bez rodičů či svatebních hostů, a po jeho uzavření žili nadále jako snoubenci. Prává svatba s o., hosty a svatební hostinou se konala až za nějaký čas (např. občanský sňatek ve všední den, o. se svatbou v sobotu) a tzv. úřední novomanželé při ní vystupovali jako ženich a nevěsta se všemi atributy snoubenců. Během let také občanský sňatek nabyl u věřících na důstojnosti a konal se ve stejný den s o. a se svatbou. V některých případech se

však nevěsta převlékala: na národní výbor si oblékla slavnostní šaty, na o. dlouhé svatební a věneček se závojem. – Po r. 1989 lze uzavřít sňatek jak před příslušným orgánem státu, tak u 21 registrovaných církví a náboženských společností. Církevní o. jsou platné pod podmínkou, že si snoubenci obstarají na matričním úřadě osvědčení o splnění všech podmínek nutných pro uzavření manželství.

Lit.: A. Podlaha: *Katolická liturgie*. Praha 1925; J. Merell: *Malý bohovědný slovník*. Praha 1936.

[ih]

oděv viz atributy světců a světic, hagiografická kostymologie, kroj, lidový oděv, obřadní oděv, oděvní doplňky; *hesla věnovaná jednotlivým krojům a světcům*.

oděvní doplňky, součásti oděvu, které doplňovaly jeho základní funkci, tj. chránit a zakrývat tělo. V lidovém oděvu byly o. d. velmi důležité, protože mu dodávaly místní a regionální charakter. Náležely k nim pokrývky hlavy, obuv, punčochy, opasky, šátky, stuhy, kabely, hole, deštníky, dýmky a osobní galanterie. O. d. vytvářejí soubor velmi různorodých předmětů, zhotovovaných podomácku i profesionálně. Řada z nich měla charakter obecně dobový, jiné byly vlastní jen danému regionálnímu typu kroje. Mezi nejdůležitější o. d. patří: 1. klobouk, pokrývka mužské hlavy. V řadě krajů se klobouk stal typickým doplňkem mužského kroje, vázaným na dobu svého vzniku, někde si udržel starší módní tvar nebo krajový typ. Podle místních tradic se klobouk různě upravoval a často téměř stejný typ získal výzdobou zcela odlišnou podobu; 2. čepice. Vyznačovala se větším sepětím s regionálním typem kroje než klobouk. Nejčastěji byla z kožešiny a s textilním dýnkem. Výrazné vysoké čepice nosili sedláci z j. a středních Čech, Litomyšlska a Hané. Obecně rozšířené byly nízké čepice lemované kožešinou (beraní, vydří, kuní, podle funkce, majetku nositele a místní tradice). Některé čepice měly zcela ojedinělé tvary, vycházející z dobových mód; 3. čepce. Byl pokrývkou hlavy vdané ženy, ale malé čepčky nosily i svobodné dívky, hl. ve středních a severových. Čechách. V některých východomoravských a slezských oblastech plnil čepce funkci základního oděvu. Naopak jako doplňky kroje sloužily kupované a profesionálně hotovené zlaté a stříbrné čepce. Byly tvořeny specializovanými čepčářkami a často prodávány na trzích. Měly na tuho vypracovanou formu, na lícní straně našitou zlatou a stříbrnou krajku, jindy byly celé vyšité reliéfní kovovou výšivkou nebo měly složité vyšité dýnko. Výšivku čepce často doplňovaly skleněné

korálky nebo české granáty. Čepce se krajově lišily stříhem a vnější úpravou, tj. způsobem vázání stuhy v týle, šířkou a formou nabrání krajky apod. Jen několik čepců má zcela osobitou formu. Ostatní typy čepců, vyšitých především na plátně, byly více spjaty s daným typem kroje. I zde lze najít jasné znaky obecnosti a profesionality, především u tzv. uzlíčkových čepčků, obvyklých u českých krajů v 1. polovině 19. stol.; 4. šátek různé velikosti a funkce. Doplnoval jak ženský, tak i mužský kroj. Mezi doplňky oděvu se řadí šátky tovární provenience, kupované na trhu. Od 1. čtvrtiny 19. stol. dotvářely charakter kroje velké tištěné šátky, pocházející z manufaktury v České Lípě. Ženy si nejvíce oblíbily šátky na bílém nebo červeném podkladě. Velké kartounové šátky červené barvy se staly až do odložení krajů jejich typickou součástí na Moravě, hl. na Hané a Slovácku. V Čechách, kde kroj zanikl dříve, se tištěné šátky nedařilo prosadit do svátečního kroje, takže zůstávají součástí všedního nebo polosvátečního oblečení. Ojediněle se podobné šátky užívaly jako

sváteční v některých podhorských krajích, např. na Doudlebsku, Chodsku, v Krušnohoří, Podkrkonoší a na Litomyšlsku. Naopak obecnou součástí českých krojů se staly hedvábné šátky. Velké černé šátky s vytkaným květem v rohu nosily ženy v j. a záp. Čechách jako přechodnou módu na konci 19. stol. Někde se černý šátek stal přímo znakem kroje až ve 20. stol., např. na Doudlebsku nebo na Chodsku, kde byl navíc dokladem místního vyšivačského umění. Obecně se používal barevný, vzorově vytkávaný šátek z čistého hedvábí ke krytí ramen a prsou v přeložení na koso. Tyto šátky mají více znaky dobové tovární produkce než místního vkusu. Regionálně je zařazují prvky dodatečné úpravy, jako vyvázání trásní, ale hl. způsob aranžování a úvazu v celku oblečení. Hedvábné šátky nosili i muži, zejm. kolem krku. Také mužské šátky si byly z celého území č. zemí značně podobné. Obecně měly menší rozměry než šátky ženské a jen v některých krajích se objevovaly typické vzory; 5. kapesní šátek. Byl menší než šátek vázaný na krk. Obvykle se šil z bavlněného kretonu s kvítkovým vzorem na červené nebo modré půdě. Muži nosili kapesník viditelně v šosu kabátu, tj. v kapse všité do šosu, jindy se uvazoval za cíp do horní dírký kabátu nebo vesty; 6. šátek do ruky, typický pro ženské oblečení. Obvykle se šil a vyšival osobně, ale byl dáván i jako dárek z lásky, např. mláďenci. Vyšívání kapesníky (šátky) patřily k mužskému kroji např. na Slovácku, kde se zasouvaly do kalhot jako ozdoba. Na šátcích se často nacházejí monogramy, symboly lásky nebo milostná veršování; 7. stuha. Patřila k běžně užívaným krojovým doplňkům. Jako švadlenský prefabrikát stuha sloužila k výzdobě oděvu, ale často byla i samostatným o. d., hlavně u svobodné mládeže; 8. opasek, výrazný znak mužského kroje. Z konce 18. stol. jsou známy i ženské kožené opasky z oblasti Chodska, zdobené řemínky a vbíjenými nýtky. Obecně však bylo užívání opasků u kroje mužů. Jejich účelem bylo zpevnění těla, uchycení kalhot v pase a často i úschova peněz v podélné kapse opasku. Dekorativní účel je druhotný. Vysoké opasky karpatského typu s mosaznými přezkami a kovovým vybíjením charakterizovaly kroje na Valašsku, v těšínském Slezsku a v některých horských obcích Slovácka. Široké mužské pásy z tmavé kůže, šité jako podélné vaky k ukládání peněz, byly typické v Čechách, na Doudlebsku a Litomyšlsku. Bohatě se zdobily výšivkou pavím brkem v jemné ornamentální drobnokresbě. Rovné pásy ze silné kůže ozdobené barevnou řemínkovou výšivkou byly rozšířeny i v jiných českých krajích, např. na Písecku. Obecně se nosily i úzké řemeny k přitazení mužských kalhot. Speciální

podobu měly na Slovácku a Valašsku, kde v dvojím obtočení vybíjeného řemene dotvářely oblečení s vlněnými nohavicemi; 9. obuv, nejvýraznější článek oděvních doplňků. Boty byly šity často na míru a profesionálně, ševcem. V české lidové kultuře se zachovala celá vývojová řada obuvi. Nejjednodušší typy obuvi v Karpatech na vých. Moravě se zhotovovaly z vlněné plsti, sukna a prostě zpracované kůže (papučky, papuče, kopytce a kopytka). Mezi jednoduchou koženou obuv lze zařadit kožené opánky, tzv. krpce, zachované u krojů na Valašsku, Slezsku a Slovácku pro obutí žen i mužů. V Čechách k jednoduchým typům obuvi patřily dřeváky a polodřeváky. Obecně užívanou mužskou obuví byly vysoké kožené boty. V detailech zpracování i formy se liší podle daného kroje. V 18. stol. bývaly ze silné, poddajné kůže bez výrazného vyztužení, často temně hnědé, přírodní barvy. Krajově se lišily tvarem podpatku, ztvárněním holínky, stříhem horní partie apod. Vysoké boty z 19. stol. mají černou barvu, lak a bohatou výzdobu regionálně diferencovanou. Výrazné je zdobení slováckých bot s vyššími podpatky a dlouhými hedvábnými trápci. K selskému oděvu v 18. a 19. stol. patřily i nízké střevíce. Byly obvykle z hnědé kůže. Mužské střevíce mívaly přehnutý jazyk na nártu nebo jednoduchou kovovou přezku,

ujalo se i zdobení stuhou po barokním způsobu. Ženské typy obuvi se často podobají obuvi mužské. Na Slovácku se u ženských krojů ujal vysoké boty, které však dostaly speciální zdobné tvary. Ženské kroje z Čech užívaly jako obuv různé střevíce. Obecně byly nízké černé nebo hnědé střevíce lodičkového tvaru, různě zdobené kolem vykrojení nabranou stuhou, mašlí, knoflíčky nebo přezkou. V některých krajích měly střevíce speciální typ výzdoby, např. chodské *bůtky* jsou vybíjeny kovovými cvočky, vykládány barevným sukmem a zdobeny barevnými stužkami. Ve středních Čechách se v 1. třetině 19. stol. šily velmi útlé střevičky z hedvábí, vyšité ve stylu kroje zlatým a stříbrným dracounem, na Blatech se střevičky zdobily aplikovaným srdíčkem z červené kůže, podobně jako na Hané. Parádní střevičky dostávala nevěsta darem od ženicha. Proto jsou tak různorodé, nápaditě zdobené a výrazně se krajově liší; 10. punčochy. Nosili je muži i ženy, nejčastěji byly pletené z vlny nebo bavlněné příze (19. stol.) různé barvy (modrá, černá, červená, bílá). Punčochy měly řadu regionálních variant, lišících se nejen barvou, ale i délkou, vzorováním a další úpravou (podšívání, valchování). Typická byla červená barva punčoch u některých ženských krojů v Čechách; na Valašsku a Těšínsku se nosily tmavé valchované punčochy skládané do varhánků; 11. rukavice. Palcové rukavice sloužily v zimě mužům při práci v lese. Na vých. Moravě se vyvinul typ tkaných rukavic s pestrým vzorováním; 12. kabely. Byla charakteristickým doplňkem svátečního oděvu mužského i ženského, brala se při cestě do města apod. Muži nosili např. na Slovácku a Hané podélné *sotory*, pletené ze slámy nebo orobince a obšíváné koženou aplikací. *Sotůrek* byl rovněž součástí svátečního kroje hanácké ženy. V Čechách se nosily k ženskému kroji *mošničky*, pletené z orobince a zdobené odstřížky textilu. Výrazné kabely se užívaly v j. Čechách na Blatech a Doudlebsku. Byly to tzv. *cégy*, rozměrné orobincové kabely posíté koženou a textilní aplikací. Vedle kabel se ve svátek nosily i jemné pletené proutěné *košíčky* s víčky. Výrazné dekorativní koše pocházejí z vých. Čech. Pošívaly se kůží a vyšívaly pavím brkem; 13. hůl. Patřila k mužským oděvním doplňkům. Mezi různými druhy lze jmenovat hole se sekyrkou z Valašska zv. *valašky* a chodské *čakany*. Obecně se používaly hole ze samorostů, různě opracované a vyřezávané, které byly většinou osobitými výtvoři; 14. deštník. Jako parádní součást oděvu ženatého muže byl na Hané a Blatech z červeného kretonu, jinde z modře

kostkované látky, upevněné na robustní rákosové kostře; 15. osobní galanterie. Patřila rovněž k o. d., byly to např. pytlíky na šňupací tabák, dýmky, ale i předměty, které sloužily k přepravě, jako uzlíky, ranečky a košíky. Také nůši lze považovat za nejběžnější doplněk pracovního kroje ženy v Čechách.

Lit.: D. Stránská: *Lidové kroje v Československu I. Čechy*. Praha b. r. [1949]; J. Langhammerová: *Lidový oděv v českých zemích*. ESMR III; J. Langhammerová: *Lidové kroje z České republiky*. Praha 2000. [j]

odkaz viz dědické právo

odúmrť, majetek, jehož majitel zemřel bez dědiců a bez závěti. V něm. se nazývá *erbloses Gut, Heimfall*, v lat. *caducum*. Základem o. bylo vrchní vlastnické právo. Proto o. šlechtických statků a statků měšťanů královských měst připadla na krále, který s ní mohl naložit podle své vůle. U poddanských měst a vesnic byla držitelem vrchního práva příslušná vrchnost a rozhodovala o o. a jejím rozsahu. Pro šlechtu a její statky zapsané v deskách zemských zrušil o. král Vladislav Jagellonský, avšak pouze pro Čechy, pro Moravu ji zrušil teprve Rudolf II. 1587. Zrušení o. se však netýkalo majetku královských manů. Tyto statky byly zapisovány v deskách dvorských a měly lenní charakter. Komplikovanější byla situace u královských měst, kterým již Karel IV. povolil právo kšaftovat. Zemřel-li měšťan v královském městě bez dědiců a bez závěti, dědil král. O. se odřekl Vladislav Jagellonský i pro královská města. Místo krále dědila při odúmrťích obec příslušného královského města. Avšak již Ferdinand I. odňal 1547 královským městům (kromě Plzně) právo o. pro účast ve stavovském povstání. Rudolf II. ji pro královská města z poloviny obnovil, takže polovinu z o. získával král a druhou polovinu královská města. Ferdinand II. ji po svém vítězství nad stavovským povstáním na Bílé hoře provinilým městům opět odňal a dále postupovali čeští králové při novém udílení odúmrťí opět individuálně, analogicky jako jiné vrchnosti. Poddanská města a městečka získávala zrušení odúmrťí ve prospěch vrchnosti formou privilegií, z nichž nejstarší se dochovala ze 14. a 15. stol. Např. Náchod získal 1392 dvě třetiny o. a vrchnost si ponechávala zbylou třetinu, 1418 získal Náchod již celou o. 1418 získaly Sedlčany právo o. od Oldřicha z Rožmberka, 1472 získaly Poděbrady o. od Viktorina a Jindřicha Minsterberského (synové krále Jiřího z Poděbrad). Od 16. stol. se vrchnosti vzdávaly o. ve prospěch městské obce, která získava-

ný majetek využila k obecnému prospěchu. V některých případech vybírala vrchnost za zrušení o. poplatek *zv. odúmrtné, mortuar*. Nejtíže byli o. postizeni poddaní rolníci, u nichž rozsah dědického práva a odúmrťí zcela závisel na vrchnosti a lišil se od panství k panství i od vesnice k vesnici. Od 14. stol. stoupal rozsah povolení posledního pořizování pro poddané, i když bylo často omezovalo jen na přímé potomky. Rozeznávaly se různé formy o. Při *široké* o. dědili jen přímí potomci, při *omezené* o. bylo dědické právo rozšířeno i na vedlejší linie a na vybyté sourozence. Při *podílové* o. vdova nebo vdovec dědili třetinu nebo polovinu majetku a zbytek náležel dětem, v případech bezdětnosti vrchnosti. V době předhusitské arcibiskup Jan z Jenštejna zakázal 1386 o. na arcibiskupských statcích. Napsal též traktát proti o., v němž se opíral o bibli, kanonické právo a církevní učitele. K němu se připojil generální vikář Kuneš z Třebovle s obdobným traktátem. Proti nim vystoupil na obranu o. u poddaných Vojtěch Raňkův z Ježova, který dokazoval právo pánů na o. Také Jan Hus horlil proti o. u poddaných a věnoval této problematice samostatný traktát. V praxi některé vrchnosti o. braly, jiné ne. Již kolem r. 1400 rušily některé vrchnosti o., zejm. kláštery. 1418 osvobodil Oldřich z Rožmberka od o. čtrnáct vesnic krumlovského panství. Tento proces pokračoval i v dalších staletích, ale zcela individuálně. Vše záviselo na vrchnosti. Teprve Josef II. vydal 1786 zákon o dědické posloupnosti, který byl 1791 rozšířen i na selský stav. Majetek sedláka zemřelého bez závěti připadal dětem nebo jejich potomkům, dále rodičům zůstavitele a jejich potomkům, potom manželce či manželovi, jinak to byla o. Pokud zesnulý hospodář nestanovil jinak, dědil statek nejstarší syn. Josef II. stanovil též dvorským dekretem z r. 1789, že o. náleží státu. Ale po jeho smrti bylo 1790 toto ustanovení opět zrušeno a o. náležela, pokud privilegium pro určitou obec nestanovilo jinak, opět vrchnosti. Zánikem feudalismu 1848 bylo zrušeno i vrchní vlastnictví nad rolnickými usedlostmi. Od té doby náleží o. státu.

Lit.: F. Matějek: *Feudální velkostatek a poddaný*. Praha 1959; J. Hanzal: *Vývoj a význam poddanské odúmrťí v předbělohorských Čechách*. Sborník archivních prací 10, 1960; V. Procházka: *Česká poddanská nemovitost v pozemkových knihách*. Praha 1968. [jhn]

odvody, novodobá forma organizovaného doplňování stálého vojska mladými lidmi. O. byly v č. zemích zavedeny 1781 a na rozdíl od verbování, jímž do té doby byli vojáci získáváni nahodile, byl při o. vrch-

nostem a obcím úředně stanoven povinný počet branců. Jejich výběr prováděl rychtář se staršími obce, kteří vybrali k odvodům zpravidla mladíky z nemajetných rodin. Tato praxe byla i v souladu s dvorským dekretem z 20. 7. 1789, který nařizoval, aby při o. byl šetřen selský stav, tj. sedláci platící více než 15 zl. roční kontribuce, jakož i jejich nejstarší synové, a tzv. profesionisté (odborníci). Odvádění měli být podle tohoto dekretu hl. lokajové, štolbové, vlásenkáři a podobní tzv. nepotřební lidé. Kromě sedláků a řemeslných profesionistů byli již nařízením pražského generálního velitelství z 16. 5. 1782 od vojenské služby osvobozeni též kněží, šlechtici, úředníci, honorace a všichni synové posledních tří jmenovaných skupin obyvatelstva, dále mužové nezbytně potřební v polním hospodářství, živnostech, hornictví, železárnách a lodní plavbě. Tato omezení výběru měla za přirozený následek úteky nemajetných mladíků před o. z domu i z panství a jejich následné chytání a násilné odvádění do vojska. U majetnějších vrstev vyvolávala pochopitelnou snahu o vyhnutí se této nezáviděníhodné, nebezpečné a velice dlouhé službě podplácením rychtářů i vojenských chirurgů nebo tzv. vyplacením z vojny, což znamenalo zaplacení odměny náhradnímu rekrutovi. Je doloženo i užívání pověrečných praktik, např. košile mrtvého člověka mohla údajně způsobit, že rekrut, který v ní šel k odvodu, nebyl odveden (Hlinecko). 1787 byla ke zmírnění nepříznivých okolností při doplňování vojska zřízena instituce tzv. dobrovolných o., u nichž si branci mohli vybrat, kde a u jakého vojska chtějí sloužit. – Dramatické zážitky v životě mladých mužů se odrážejí v tradičních lidových písních s vojenskou tematikou, které tvoří početnou skupinu v klasických sbírkách českých lidových písní. V Rittersberkových *Českých národních písních* (1825) je celkem 24 písní (7,76 %), v nichž je alespoň zmínka o vojně a vojácích, v základní sbírce Erbenově (1864) jejich počet (140) představuje 7,14 % a 117 vojenských písní v Sušilových *Moravských národních písních* (1860) téměř 5 % z celkového počtu písní. – Novou etapu v zajišťování potřebného početního stavu stálé armády prostřednictvím o. znamenalo v č. zemích uzákonění všeobecné branné povinnosti 1889. V jejím důsledku se postupně měnil vztah lidí k vojenské službě a tím také k o. Mladí mužové se přestali skrývat a utíkat před o. a před vojnou, která se naopak časem stala záležitostí jejich společenské prestiže. Nejen v zainteresované věkové skupině, ale i v obci se staly o. skupinovou slavností svého druhu, která měla pevné místo v životě celé obec-

ní pospolitosti. Rekruti se před odvodem a také před vlastním nástupem na vojnu po několik večerů scházeli, chodili po vsi a zpívali vojenské a milostné písně. K vlastním o. odbývajícím se před odvodní komisí začali slavnostně a kolektivně odcházet nebo na ověncených žebřinových vozech odjíždět vedeni představitelem obce, nejčastěji starostou, a doprovázeni příbuznými a přáteli, dokonce i hudbou. Domů se mladíci vraceli ozdobeni, resp. výmluvně označeni buďto rekrutskou kytíčkou (voničkou), nebo vařečkou (neodvedení). V rodné obci pokládali věnce u pomníků padlých a večer uspořádali odvedeneckou taneční zábavu, při níž na Slovácku rekrutský verbuňk zpěvem, pohybovým umem a chlapstvím v celkovém projevu mladých tanečníků už jen bezděčně připomínal doby starodávného verbování. Lit.: K. V. Adámek: *Lid na Hlínecku*. Praha 1900; O. Zich: *Vojenský zpěvník československý*. Praha 1922; K. Weis: *Český jih a Šumava v lidové písni I-XV*. Praha 1928–41, II, s. 23–25, IV, s. 48–50. [zm]

odzemek, mužský skočný sólový nebo kolektivní tanec 2/4 taktu, známý na Moravě a zejm. na Valašsku. Je příbuzný pastýřským tancům z území karpatského oblouku a nese prvky hajduckých tanců. O. z Valaška pod názvem hajduk poprvé v literatuře 1813 uvedl J. H. A. Gallaš jako tanec pastýřů na salaši s obuškem. V 17. a 18. stol. byl v této oblasti o. znám pravděpodobně v takové formě, jaká se dochovala v zápisech prvních badatelů (1929 ho popsal M. Kašík). O. (na rozdíl od lašského skočného tance ondraš) se zpravidla opírá o jedinou melodii a píseň (*Hopsa, chlapci, od zeme*). Jen výjimečně se u o. objevovaly další melodické úryvky, které hrála pouze *hudba* jako obměnu základního nápěvu. Pohybově se o. skládá z pomalých figur ve stoji nebo v dřepu a z technicky náročných skoků, přeskoků, skoků z dřepu do stoje, ze skákání v dřepu (z vlastního odzemku) a z kola podmetmo, jímž často, se závěrečným výskokem, o. končí. Tempo se stupňuje od pomalého až po velmi rychlé, postupně se také zvyšuje náročnost figur. O. má rovněž variantu s valaškou (obuškem, odtud název obuškový), kde skoky jsou doprovázeny švihy valaškou, popř. jsou zde další figury, např. provlékání valašky při skocích pod koleno, přeskoky valašky, podmetání. O. byl v 19. stol. zachycen M. Zemanem také na Horňácku především jako tanec sólový, k prokázání zdatnosti a obratnosti. V plnou formu se však o. na Horňácku rozvinul teprve v 1. polovině 20. stol. a po 2. světové válce zásluhou vynikajících tanečníků a folklorního hnutí. Horňácký o. se od valašského liší tanečním stylem, na jeho charakter působí

rovněž odlišný oděv a obutí (vysoké boty místo krpců). V pozdější době byl horňácký o. obohacen také o verbuňkové cifry.

Lit.: M. Kašík: *Valašský odzemek*. NVAL 1, 1929/30, s. 120–123; C. Zálešák: *Horňácký odzemek a verbuňk*. Praha 1950; M. Zeman: *Horňácké tance*. Praha 1951, s. 31; J. Kresánek: *Historické kořeny hajdušského tance*. Hudobno-vedné štúdie 3, 1959, s. 136–162; Z. Jelínková: *Tanec*. In: Horňácko. Brno 1966, s. 437–438; ČSV-LK, s. 382; Z. Jelínková: *Valašský odzemek*. Gottwaldov 1979; Z. Jelínková: *Zbojnické tance na Moravě a ve Slezsku*. SN 36, 1988, s. 509–517; Z. Jelínková: *Lidový tanec na Valašsku I. Valašský odzemek*. Zpravodaj Okresního vlastivědného muzea Vsetín, srpen 1990, s. 25–33. [zj + mp]

obeň, jeden ze čtyř živlů, symbol životní energie i destrukce. Kult o. vzešel z jeho nepostradatelnosti pro lidský život, z víry v nebeský původ o., z poznání jeho blahodárné a ničivé síly. Také v přívlastcích *božský, svatý* je vyjádřena lidová úcta k o. Podle nejstarších svědectví z 11.–12. stol. v *Kosmově kronice* a *Opatovickém homiliáři* lidé ještě v těch dobách uctívali o. jako pohané. Kult o. byl převrstven křesťanstvím, podle něhož je o. jednak symbolem Boha osvobozujícího a osvěčujícího (Duch svatý sestoupil na apoštoly v podobě ohnivých jazyků), jednak symbolem božího hněvu ve spojení s tradiční představou posmrtného pekla a očištky, jako element trestající a očišťující (*pekelný o.*). Prvky staré úcty k o. přetrvávaly v lidové tradici až do 20. stol. Tradiční představy a obřadní konání vycházely z dualismu o. jako živlu, který se může z různých podnětů měnit z dobrotivého na škodlivý: *Dobrá služba, zlý pán*. Uctívání o. se vázalo k místu, kde plál, k ohništi v domě. O. byl považován za živou bytost, jejíž sílu je nutno udržovat spoutanou (o. mluví, jí, pláče, trpí špatným zacházením, mstí se). Nebylo radno mu ubližovat, znečišťovat jej, aby nevzrostl a netrestal. Kdo do o. plival, vyrazily se mu boláky na ústa, kdo do o. házel kameny, popálil se. Lidé se měli mít na pozoru, aby o. slovem nebo činem neurazili. Hospodyně neopomenuly o. požehnat křížem, když ho rozdělaly, postavit hrnek s vodou na ohniště, aby se mohl občerstvit, usmiřovat ho obětí. Chudý o. zapálí stavení, když o něj hospodyně málo pečuje nebo mu neprojevuje náležitou úctu. Tyto představy jsou obsaženy v pohádkách o ohních, které spolu hovoří o svých hospodyních, stěžují si a dovedou se pomstít: z o. dobrého se stává o. škodlivý: *Kdo ohni nedává, tam bude hořet* (Chodsko). Obětní charakter měl obyčej házet do o. chlebové drobky,

špetku z každého jídla, sůl a zvl. prvotiny (kousek těsta z připravovaného chleba nebo první krajíček z něho), dávat o. zbytky ze štědrovečerního jídla, aby neškodil. Dříve se o. nezalával ani nezašlapával, ale jen zakrýval popelem, což vycházelo z původní představy udržovat o. stále živý. Obnovoval se jen při zvláštních příležitostech (na Velikonoce, při úmrtí v rodině). O některých dnech, zvl. výročních svátcích, se o. nedával z domu, podle lidového podání by se vyneslo z domu štěstí. – Ve starověku má kořeny věštění ze zvuků, které o. vydává. Stalo se předmětem církevního zákazu v 8. stol. Praskání o. a vylétání jisker z ohniště znamenalo příchod hosta, hučení a bublání o. svár v rodině, syčení o. klevety, pískání o. neštěstí. Také se říkalo, že *pláčou dušičky v očištki*. Sen o krádeži znamenal o. a opačně sen o o. znamenal krádež. O štědrém dnu se věštilo z řeřavého uhlí: domácí z něho udělali hromádky pro každého člena rodiny a čím uhlí vyhaslo, nedožil se příštích Vánoc. Dým z o. a uhlíky hozené do vody se užívaly při léčení (okuřování, uřknutí). Vše, co se oddělilo od nemocného či zraněného lidského těla, mělo se hodit do o. Přidal se navíc kousek chleba, *aby se o. nehměval* (Chodsko). Také část bylin, které se vařily nemocnému, se obětovaly o. Při bouři se spalovaly na o. svěcené byliny a kočičky, aby se ochránil dům od blesku. – Uctívání domácího o. se spojovalo s kultem předků. Jeho kořeny tkví v dávném obyčeji udržovat rodový o. a v představě, že duše zemřelých přebývají v prostoru ohniště. K domácímu o. se vázal obřad přijetí nového příslušníka rodiny. Nevěsta po vstupu do nového domova se nejprve poklonila o., objala pec, obcházel ohniště. Přecházela tak symbolicky do rodu muže, pod ochranu jeho rodových předků. Podobně nově přijatá děvečka se po vstupu do domu nejprve chytla pece (Slezsko), poklonila se o., podívala se do komína, hospodyně jí posypala nohy popelem (Valaško), aby přivykla atd. Někde bylo zvykem, že hospodyně obnášela kolem ohniště kočku a otřela ji o o., aby přilnula k domu. Při stěhování do nového domu se přenesly s chlebem a solí také řeřavé uhlíky z ohniště starého domu. Stará oběť o. přešla pod křesťanským vlivem na duše trpící v očištki. Tak se házela do o. mouka a drobky k ochlazení duší, k o. se stavěla miska s máslem nebo olejem, aby si měly čím natřít spáleniny. – O. ochraňoval před škodlivými démony, čarodějnicemi, epidemiemi. Tuto funkci plnil zvl. *dřevěný o.* (zv. také živý, nový, svatý o., vatra), rozněcovaný nejstarším ze známých způsobů, třením dřev. Uchoval se v obřadní funkci

na Valašsku jako součást salašnické tradice do 30. let 20. stol. Rozdělal se zjara v den příchodu pastevců na salaš a udržoval po celou dobu pastvy. Přes dřevěný o. se přeháněly ovce, aby byly ochráněny od čarodějnic. Připisovala se mu také schopnost zabránit požáru. Dřevěný o. byl znám až do 19. stol. téměř u všech evropských národů. Dřevem, vzníceným jiskrou z živého o., se okušoval dobytek stížený morem, kdysi se tak zapaloval i o. svatojánský. Církev vystupovala proti pověrečnému užití dřevěného o., který byl pod jménem *nodfyr* už v 8. stol. na seznamu zakázaných pohanských zvyklostí. – Katolická církev praktikuje svčení o. na Bílou sobotu (lidově *pálení Jidáše*). Velikonoční o. (*ignis paschalis*) se rozněcoval u kostelní zdi starým způsobem pomocí ocílky, křemene a hubky. Z hranice, v níž se spalovaly zbytky svčených olejů, si lidé brali domů ohořelé oharky k magické ochraně hospodářství od pohrom. Ze štěpin se zhotovovaly křížky a vkládaly do osetého pole na ochranu úrody. Uhlíky zastrkovali hospodáři za krovky, aby bylo stavení ochráněno před bleskem a požárem, dávali je pod žlab ve stáji, do sklepa, aby se tak zabránilo přístupu škodlivých sil a havěti, do studny, aby voda byla zdravá aj. Před požárem a živelní pohromou mohla ochránit voda, do níž se hodily uhlíky z velikonoční hranice. Dávala se i dobytku, aby nestonal. – Předkřesťanské kořeny a evropské rozšíření má o. svatojánský, pálený tři dny po letním slunovratu (24. 6.), na svátek sv. Jana Křtitele (*pálení Jána, svatojana, Jana pálit*). Pálil se na vyvýšených místech za obcí, na křížovatkách i na cestách, kudy chodil dobytek. Církevní výklad svatojánského o. se promítl do lidového podání (*sv. Jan rozžihá světlo víry*, Slezsko; *vyšlo světlo nového náboženství*, Kladsko). Do středu hranice býval stavěn ozdobený stromek (*máj, svatojan, janek*), patrně náhrada za dávné zvířecí či lidské oběti. Chlapci a dívky ozdobeni věnci z černobýlu tančili kolem hranice, přeskakovali přes svatojánský o., což jim mělo přinést zdraví a sílu po celý rok. Zdařilý společný skok milenecké dvojice věstil šťastné manželství. Dříve byl převáděn přes dohasínající svatojánský o. dobytek, jak to zaznamenal z vlastního pozorování v 18. stol. J. Dobrovský. Od o. zapalovali mládenci přinesená suchá nebo vysmolená košťata, často opletená slámou či koudelí, která vyhazovali krouživým pohybem do výše, za rytmického obcházení hranice. Věštili z nich délku života. Když pochodeň hořela za letu a ještě po pádu na zem, znamenalo to, že mládenec bude živ celý rok, zhasla-li již při prvním vyhození,

ohlašovala brzkou smrt. Zvláštní atmosféru svatojánských ohňových slavností vylíčil 1679 B. Balbín. Ochrannou moc měla neshořelá dřeva ze svatojánského o., stejně jako byliny (*černobýl, myrta, balšíněk*) splétané do věnců, které se v něm opalovaly. Uhlíky ze svatojánského o. se vkládaly pod střechu a pod práh, aby ochránily dům před bleskem a požárem, ohořelé metly a dřeva se zastrkovaly do pole na ochranu lnu a zelí před škůdci, očázené věnce se zavěšovaly za obrazy a trámy. Kousky z nich se při bouřce házely do o., přimíchaly do píce nemocnému dobytku, používaly se při vykuřování stavení, v milostné magii apod. Rituální očistné ohně jsou společné všem evropským národům, zapalovaly se i v jiných termínech roku (postní ohně, vánoční a novoroční ohně, beltanské ohně ve Skotsku). Svatojánské ohně vymizely z většiny českého území v průběhu 18. a 19. stol., mj. v důsledku opakujících se úředních zakáz a školské výchovy. Do 20. stol. se udržely slunovratové ohně u českých a moravských Němců (*Sonnwendfeuer*), demonstrovány často jako projev etnické tradice (Znojemsko, Uničovsko). – Až do nejnovější doby se v mnohých krajích udržely ohně filipojakubské (30. 4.) s prvky obdobnými svatojánským (přeskakování o., házení osmolených hořících košťat a větštin z nich, zastrkování částí opálených dřev do pole atd.). V ohni se zpravidla spaluje slaměná loutka-čarodějnice. Pověsti a představy o tom, že toho večera mají čarodějnice mimořádnou sílu a slétají se v povětří na pometlech na sněhy s ďábly, jsou součástí širší západoevropské tradice. Házení zapálených košťat, stejně jako střílení a práskání bičí mělo tyto zlé síly zahnat. Na rozvíjení těchto představ působili nepřímo historické čarodějnické procesy, zvl. v 17. stol. Ve 2. polovině 20. stol. se udržuje zvyk jako atraktivní zábava dospělé mládeže. V o. se spalují staré pneumatiky, vystřelují se barevné rakety. – Očistný význam mělo spalování slaměných figurín při jarních obyčejích (*smrtka, Jidáš*), stejně jako spalování oděvu nebožtíka a slámy, na níž skončil, třetí den po pohřbu. – Jiný původ mají oslavné a memoriální ohně zapalované u příležitosti významných událostí a zvláštních příležitostí, především Husovy ohně (*Husova hranice*) 6. července, které jsou v Praze i jinde v nekatolickém prostředí připomínány na počátku 16. stol. Na venkově se rozšiřovaly od 60. let 19. stol. v programu národně orientovaných spolků (národní jednoty, Sokol) a nekatolických církví. Od konce 19. stol. se zvýrazňoval nacionální rys ohňové slavnosti, když se slavení sluno-

vratu stalo národním obyčejem německého etnika, zatímco ohně na památku mistra Jana Husa českým národním svátkem. – Zvláštní úcta se poutala k *nebeskému o.*, jež způsobil blesk, boží posel. Takový o. bylo možno uhasit zase jen prostřednictvím nebes: svčenou vodou a mlékem, jak přikazovala tradice (podle původní představy šlo obrazně o mléko z oblakové nebeské krásy, tedy déšť z mraku). – Ve středověku se používalo o. pro jeho očistný význam při tzv. božím soudu (ordálie). Obžalovaný kráčel bosýma nohama přes několik rozžhavených radlic, bral žhavé železo do holých rukou či položil dva prsty na rozžhavené železo a přisahal na svou nevinu. Jestliže se popálil, znamenalo to vinu, ne-li, byl prohlášen nevinným. Tohoto způsobu se používalo při zhářství, krádeži, loupeži a těžkém poškození cizího majetku. Památka na dávnou očistu ohněm se zachovala v porekadle *dobrého nepopálí*. – Lidová slovesná tradice obsahuje četné syžety o fantastických ohňových bytostech, doložených v tradici od 14. stol. (*zmok, plivník* či *prašivec, ohnivý muž, fajermón, světylka* aj.). – Jako patroni proti o. byli uctíváni sv. Florián a Háta. – Požár mohl zastavit převrácený stůl, dříve na mísení chleba, krajíc chleba hozený do o., vůz obrácený ojí k o., vejce přehozené přes stavení, obraz sv. Floriána držný proti o., zařikávání o., také šestinedělka, když třikrát obešla o., hospodář, když nahý oběhl třikrát o., apod. Texty zařikávání o. se rozšířily z rukopisných a tištěných spisů z 16.–19. stol. Dům se chránil proti požáru svčenými koččkami, plackami zadělanými z rosy, kousky chleba pokropenými svčenou vodou, zaklínacími listy v plechových pouzdrech, jež se vkládaly za krovky, a jinými prostředky. – Vlastnosti o. (světlo, očista) se přenesly na svíce, pochodeň a popel.

Lit.: Č. Zbrt.: *Lidové zábavy, obyčeje a pověry na den sv. Jana Křtitele*. ČMKČ 65, 1891, s. 252–273, 468–488; J. Košťál: *Oheň v podání prstonárodním*. Nový Bydžov 1896; J. Soukup: *Úcta ohně a některé obyčeje pohřební u starých Čechů*. Rakovník 1908; R. Jeřábek: *Zaniklé způsoby rozněcování ohně a osvětlování obydlí na Valašsku*. ČL 44, 1957, s. 252–258; A. Václavík: *Výroční obyčeje a lidové umění*. Praha 1959; J. Kramář: *Materiály k národopisnému atlasu*. VNSČ 1968/1–2, s. 40–46; A. Plessingerová: *Oheň v životě slovenských obcí pod Javorníky*. ČNM SV 131, 1962, s. 141–160; V. Tůmová: *Filipojakubské ohně v roce 1972*. NA 10, 1973, s. 35–36; Z. Váňa: *Svět slovanských bohů a démonů*. Praha 1990; J. Studený: *Křesťanské symboly*. Olomouc 1992; L. F. Piperek: *Oheň a význam světla*. In: *Kult a živly*. Studie Slovákého muzea 4, 1999, s. 181–194. [ev]

ohlášky, veřejné oznámení nastávajícího sňatku v čase hlavních bohoslužeb tří po sobě jdoucích nedělí nebo svátků. Říká se také *vejhlášky*, *prohlášky*, nebo že dvojice *spadla z kazatelny*. Účelem o. bylo zajistit manželství publicitu a dát každému možnost upozornit na případné překážky uzavření sňatku. Zámožní snoubenci si mohli zaplatit o. *jednou za třikrát* (jednorázové) a u kantora si objednat *hlučné intrády na kruchtě*. – O. jako právní akt doprovázela v lidovém prostředí řada pověr a zvyků: nevěsta neměla poslouchat své o., dokonce nešla v ten den do kostela, neboť by se jí nedařila drůbež, byla by v manželství nešťastná, měla by hluché děti apod. V kraji pod Žďárskými vrchy se někdy snoubenci osmělili jít do kostela poslechnout si své o., s sebou si však brali symbolické předměty k zajištění konkrétního hospodářského zdatku (např. nevěsta husí brko, ženich žíně). – V době o. a po nich se chlapec s dívkou považovali za ženicha a nevěstu, což bylo patrné i na jejich oblečení, u dívky zvl. na úpravě hlavy. Dívka se v době o. již oslovovala *panna nevěsta*, a měla-li být selkou, začalo se jí vykat. Od o. se ženich stavěl v kostele mezi ženaté, nevěsta mezi vdané. V době mezi ohláškami si nevěsta vybírala družičky, ženich mládence. [jh]

ohniště, místo, kde se rozdělává a udržuje otevřený oheň. Nář. se nazývá také *ohnisko*. V nejstarší podobě, podle archeologických výzkumů, bylo o. umístěno uprostřed místnosti na holé zemi, bylo mírně zahloubené nebo vyvýšené nad zemí, obvykle ohraničené kameny. Etnograficky je tento typ o. doložen v horských salaších pastevců, v boudách uhlířů či dřevorubců. Pokročilejší formou otevřeného o., na němž se připravovalo jídlo a jež zároveň bylo i zdrojem tepla a světla, je jeho umístění v rohu místnosti na zvýšeném dřevohliněném podstavci vyplněném kameny nebo na podstavci kamenném. Podle archeologických nálezů přežíval tento druh o. v trvalých obydlích až do konce středověku, etnograficky ho na slovenských svazích Javorníků v sezonně obývaných staveních (*bačovech*) doložila A. Plessingerová ještě v 50. letech 20. stol. Mezi 13. a 15. stol. docházelo k spojení otevřeného o. s pecí v jedno topné zařízení, umístěné v rohu jizby. Otevřený o. před pecí se až do počátku 20. stol. udrželo v reliktech v karpatské oblasti (na Slovensku ještě o několik desetiletí déle). Na ostatním území č. zemí se od raného novověku stěhovalo z jizby do zadní části síně (resp. do černé kuchyně), kde se na něm vařilo; odtud se pak obsluhovala i pec a kamna ve světnici. – O. spojené s pecí má tvar

stolu nebo široké lavice, popř. zídky před ústím pece v celé její šíři. Bývá z kamene a je omazané silnou vrstvou hlíny. Pod o. byl otevřený prostor k uložení dříví a popela. Dým z o. se pův. volně rozptyloval po místnosti, v pokročilejší vývojové fázi byl odváděn zavěšeným dýmníkem (dřevěným nebo vypleteným proutím a omazaným hlínou) na půdu, odkud střechou a štítem pronikal ven. Četné zákazy týkající se užívání dřevěných dýmníků vedly k tomu, že kouř z o. (a také z pece či kamen) v černých kuchyních byl odváděn mohutným otevřeným zděným komínem, zabudovaným do klenutého stropu. – Na otevřeném o. se vařilo v kotli zavěšeném nad oheň a v úzkých hliněných nebo železných hrncích přistavovaných k ohni, který je zahřívával ze strany; nižší nádoby se obvykle umísťovaly na trojnožku nad oheň. Kromě nich se používalo nádobí s rukojetí (rendlík, kuthan, litinový plát na pečení vdolků apod.) a na třech nožkách, jež se stavělo nad mírný oheň. Užívalo se i železných *koníků* jako pomůcky při rožnění a pečení nebo k regulování ohně podkládáním dřeva. K vaření na o. sloužilo zvláštní nářadí (k rozdmýchávání ohně, shrabování popela atd.). Hospodyně se snažila oheň udržet i mimo dobu vaření, protože jeho rozněcování pomocí ocílky, křemene a troudu bylo velmi pracné. Toto nářadí však nechybělo v žádné domácnosti: ocílka visívala na veřejích při vstupu a křemen s troudem byl uložen v nádobě nebo v malém výklenku (*troudníku*) při peci. Shodný typ otevřeného o. před pecí býval také na Slovensku, v Polsku, v Maďarsku, v Rakousku, ve Slovinsku, ve Skandinávii atd. – Druhotně, značně menší otevřený o., které sloužilo jen ke svícení a k ohřívání jídel, se zavádělo do venkovských světnic po zřízení černé kuchyně: otevřený oheň se tu rozdělával ve stěnovém krbu (*krbečku*), výklenku umístěném vedle pece či ve stěně kamen a opatřeném krytým průduchem k odvodu kouře do sousední černé kuchyně. Jindy bylo toto o. v závěsném krbu v prostoru světnice, nad nímž visel kovový nebo keramický zvoncový dýmník zachycující kouř. Osvětlovací krbeček býval i ve výklenku vyhloubeném v rohu tělesa pece. – K otevřenému o. jako mimořádně důležitému místu v domě se pojily některé obyčeje a pověry rodinné (svatební) i výroční (pálení svěcených kočiček na o. k odvrácení krupobití, házení větévek do ohně k ochraně před úderem blesku); pod o. sídlil had hospodář. V jižní části moravsko-slovenského pomezí zdobily ženy plochu stěny nad o. sgrafitem, později i pestrobarevnou malbou na obílené stěně. V t. slovácký dům.

Lit.: A. Plessingerová: *Vývoj topeniště, jeho využívání a význam ve slovenských obcích pod Javorníky*. SNM A H 17, 1963, s. 149–236; V. Pražák: *Vývojové epochy a stupně topeniště v českém a slovenském lidovém obydlí*. ČL 53, 1966, s. 321–348; S. Švecová: *Ohniště na juhozápadnom Slovensku*. ZSNM 62 E 9, 1968, s. 119–166; 63 E 10, 1969, s. 109–141; DHK I/1, s. 362–371; J. Langer: *Co mohou prozradit lidové stavby. Lidové stavební tradice v severozápadních Karpatech a jejich kulturní funkce*. Rožnov p. Radhoštěm 1997. [ap + jv]

ohrada, hradba, hrazení, ohrazení, kamenné roubení, taras – plot nebo zídka kolem nějakého místa vyhrazeného k určitým účelům; ohrazené místo. Zpravidla vyznačuje hranici pozemku a brání volnému vstupu lidí a pobíhání dobytka. Konstrukce o. bývá dřevěná (prkenná, latková, různé pletená z proutí, roubená), hliněná (z válek nebo nepálených cihel), z kamene (kladeného na sucho nebo spojovaného hliněnou maltou) nebo zděná z pálených cihel. O. byla často chráněna stříškou pokrytou doškem, šindelem či břídlicí, nebo se na její korunu kladl pýr, zem a plásky drnu, takže taras zarůstal trávou, mechem, tlustým mužíčkem a netřeskem. Na o. se často vrstvil trní nebo chrástí, volně kladené nebo svázané do otýpek. Označení *kamenné roubení* (Plzeňsko) připomíná starší roubené ohrady, nazývané také roubené hradby. U o. z válek byla na střední a j. Moravě někdy použita prastará technika *opus spicatum*, při níž se stavební jednotky skládají ve vodorovných vrstvách, aby vždy dvě řady spolu vytvářely klasovitý vzor. Pozoruhodné bývají cihlové zídky před průčelím rolnických usedlostí převážně z 2. poloviny 19. a z počátku 20. stol., v jejichž horní části jsou pálené cihly ozdobně skládané v prolamovaný geometrický ornament s průzory. V t. náves. [jv]

ochlebký viz karpatské husle

ochrana památek lidové architektury, souhrnný název pro soubor činností směřujících k uchování co největšího počtu historických venkovských staveb a jejich souborů, charakteristických pro daný region. Zdůrazňování kulturních hodnot českého venkova včetně historické vesnické zástavby začíná již v 19. stol. jako součást probuzeného nacionalismu v širokém proudu národního obrození. Lidová architektura začala být chápána jako významný prvek stavebního dědictví a stávala se i předmětem studia. Zpočátku byly dokumentovány spíše nejvýraznější stavby majetnějších vesnických vrstev, tedy selské statky. Zájem

o tyto stavby vyvolal (v souladu s širšími evropskými trendy) snahy architektů vytvořit i nový sloh, inspirovaný lidovou architekturou. Architekt A. Wiehl (1846–1910) navrhl i exponát *České chalupy* na *Všeobecnou zemskou jubilejní výstavu* v Praze 1891. Úspěch prezentace lidové architektury tímto způsobem bezprostředně přispěl k mohutné expozici lidové stavební kultury na *Národopisné výstavě československé* v Praze 1895, kde byla představena i sbírka 120 modelů lidových staveb všech regionálních typů, množství kreseb, fotografií a plánů; významnou součástí výstavy byla tzv. výstavní dědina, sestavená z 28 usedlostí a staveb, které byly idealizovanými kopiemi skutečných objektů. Zájem o lidové stavby pokračoval i v období 1. republiky, kdy vznikla řada studií a článků i množství fotografické, kresebné a plánové dokumentace. Zároveň byla v plánu i výstavba muzeí v přírodě, přičemž jediným realizovaným projektem se stalo tzv. valašské městečko v Rožnově p. Radhoštěm (1925). V letech 1942–1946 bylo pod organizačním vedením Komise pro vědecký výzkum při *České akademii věd a umění* zaměřeno 282 objektů lidových staveb (fond ČAVU, uložený v *Etnologickém ústavu AV ČR*). Po 2. světové válce se znovu rozvinuly spory památkářů, národopisců a muzejních pracovníků o priority ve formách a způsobu záchrany lidových staveb. Poválečné období přineslo zároveň hodnotnou sérii záchranných výzkumů lidového stavitelství, a tak vznikla dokumentace mnoha (na počátku 21. stol. už neexistujících) staveb v tehdy opuštěných a devastovaných sídlech v pohraničních odsunových územích a v oblastech důlních a zátopových. – Základním právním podkladem pro o. p. l. a. je zákon č. 20/1987 Sb., o státní památkové péči; zájem na uchování stavebních památek definují i další předpisy, jako stavební zákon, statuty chráněných krajinných oblastí apod. Základními způsoby o. p. l. a. jsou: ochrana jednotlivých staveb, ochrana dochovaných souborů lidových staveb (památková rezervace, památková zóna, ochranné pásmo), ochrana lidových staveb přenesením do muzeí v přírodě nebo do existující vesnice, ochrana lidových staveb v národních parcích a chráněných krajinných oblastech, ochrana lidových staveb v rámci Programu obnovy vesnice. – Právní ochrana jednotlivých kulturních památek je poměrně novodobá. Za 1. republiky se nepodařilo památkový zákon prosadit; prvním právním předpisem, umožňujícím skutečnou ochranu, se stal v Československé republice zákon č. 22/1958 Sb., o kulturních památkách. Podle něho také od 60. let 20. stol.

začaly vznikat první seznamy nemovitých kulturních památek, do nichž byly výběrově zařazovány i památky lidové architektury. Soupisy však probíhaly nerovnoměrně a v duchu plánovaného hospodářství mohlo být do seznamů zahrnuto jen omezené množství lidových staveb. Zákon také umožňoval v případě ohrožení tzv. nezapsaného hodnotného objektu specifické řízení, umožňující kvalifikovat stavbu jako kulturní památku. Tato určitá právní volnost spolu s potřebami přesného zakotvení institucí památkové péče a definování jejich činností a pravomocí vedla k tvorbě výše uvedeného zákona o státní památkové péči, který jasně zahrnuje pod právní ochranu pouze objekty evidované v Ústředním seznamu nemovitých kulturních památek. Zákon mj. ukládá majitelům registrovaných památek jejich údržbu a péči o ně jako povinnost a stanoví postup projednávání zamýšlených úprav. Jednotlivě chráněných památek lidové architektury je v současnosti několik tisíc, přičemž jedna položka seznamu je obvykle souborem několika objektů, které si v rámci areálu usedlosti uchovaly svou památkovou hodnotu. Počet památek je neuzavřený a stále se vyvíjí. – Naprostou většinu chráněných památek lidové architektury tvoří objekty v soukromém vlastnictví, trvale nebo přechodně užívané k bydlení. U trvale obydlených staveb se ochrana musela obvykle vyrovnat se základními civilizačními požadavky uživatelů, kteří vnitřní prostory objektů jen výjimečně uchovávají v historické stavební podobě. Avšak řada lidových staveb užívaných k rekreaci má i uvnitř dochovány historické stavební konstrukce i dispoziční členění. Údržba těchto památek včetně pečlivých konzervačních prací se stala pro mnohé majitele zálibou. Vliv chalupářství 60.–80. let 20. stol. pro záchranu velké části vesnických staveb byl v Čechách (a zčásti i na Moravě a ve Slezsku) zcela zásadní. – Význam památek lidové architektury pro uchování uceleného obrazu českého stavebního kulturního dědictví byl uznán v širších odborných kruzích o něco později než význam památek slohové architektury. S tím souvisí i určité podcenění této části památkového fondu. – Řada památek lidové architektury je přístupná veřejnosti. Jsou to stavby určené službám, jako hospoda v Miloňovicích (Strakonicko), zájezdní hostinec v Lanškrouně (Orlickoústecko) aj., nebo jsou přímo muzeem (roubená rychta v Kravařích-Vísce na Českolipsku, Boučkův statek v Malé Skále u Turnova, rychta ve Zbečně na Rakovnicku). Nejčastěji zpřístupněnými lidovými stavbami (kromě muzeí v přírodě) jsou rod-

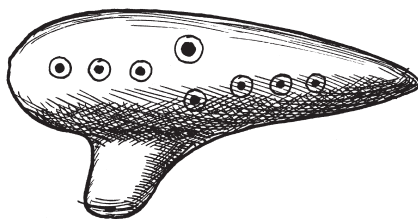
né domky známých osobností (Dolínky v o. Praha-východ: V. Hálek; Hodslavice na Novejičínku: F. Palacký; Hoříněves na Královehradecku: V. Hanka; Hronov na Náchodsku: A. Jirásek; Hudlice na Berounsku: J. Jungmann; Stanový na Jičínku: A. Stašek; Třebív v o. Kladno: V. Beneš Třebízský aj.). Mnoho památek lidového stavitelství je zároveň památkou technickou, jako kovárny, mlýny, hamry, pazderny, lávky, různé řemeslnické dílny. Některé z nich mají dochováno vnitřní vybavení a slouží muzejním účelům (technické památky v areálu *Souboru lidových staveb Vysočina* a řemeslnické chalupy v památkové rezervaci Betlém v Hlinsku v Čechách, obě v o. Chrudim, renesanční vodní mlýn ze 16. stol. ve Slupi na Znojemsku, vodní mlýn v Hamrech n. Sá-zavou na Žďársku, dřevěný beraní mlýn ve Velkých Těšanech na Kroměřížsku, zděný holandský mlýn v Kuželově na Hodonínsku ad.). – Změny ve společnosti po r. 1989 umožnily i rozvoj větší aktivity jednotlivců a nových či obnovených spolků, z nichž některé věnují svou péči uchování drobných památek (*Společnost ochránců památek ve východních Čechách*, jejíž členové opravili usedlost v Pilečicích, nebo *Společnost přátel starožitností v Ústí nad Orlicí*, jež opravila poloroubený dům v Dolních Libchavách a vytvořila zde expozici). – Územní kategorií památkové ochrany lidových staveb je také ochranné pásmo kulturní památky nebo souboru památek, které vyhláší příslušný okresní úřad. Podmínky památkové ochrany v rámci ochranného pásma se v zásadě příliš neliší od režimu památkové zóny. – Ochrana lidových staveb v muzeích v přírodě je dána obecně menším měřítkem lidových staveb, ve většině případů umožňujícím jejich rozebrání a transfer na jiné vhodné místo. Dochází přitom obvykle k výměně řady dožilých stavebních prvků a hmotná autenticita památky tak bývá poněkud ochuzena. Objekt je však naopak možno důkladně nakonzervovat a následně prezentovat, včetně interiérového vybavení určitého historického období podle konceptu celkové expozice muzea. Z hlediska ochrany památek je prioritní uchování objektů *in situ*. Umístění v muzeu v přírodě je považováno za poslední, ale bezpečné útočiště stavby, kterou z různých příčin nelze zachovat na původním místě. Muzeum bývá zpravidla chápáno didakticky jako ucelená expozice, prezentující objekty různého typu, funkce, popř. stáří a vývojového stadia, včetně vytvoření představy o životě a práci obyvatel daného objektu. Příjem náhodných, v terénu právě v určitém čase ohrožených památek může být proto pro koncept muzea nežádoucí a záchranný prvek neslu-

čitelný s celkovou koncepcí muzea. – Další formou záchrany souborů vesnických staveb je jejich uchování v rámci chráněných krajinných oblastí, popř. národních parků, kde jsou chápány jako prvky dotvářející obraz krajiny. Stavební úpravy nebo změny těchto staveb podléhají schválení příslušných orgánů ochrany přírody. Takto definovaná ochrana však zahrnuje zpravidla pouze vnější vzhled objektů a sleduje zejm. tvarosloví oken, dveří, výzdobných detailů a stavební materiály používané při úpravách nebo změnách staveb. Kromě toho i na území chráněné krajinné oblasti či národního parku existují jednotlivě chráněné památky, podléhající běžné památkové legislativě. – 1991 byl vládou České republiky schválen mezirezortní Program obnovy vesnice, který využívá zkušeností sousedních zemí a usiluje o zachování specifík venkova a zároveň o jeho všestranný rozvoj. Významnou součástí tohoto programu je regenerace zástavby včetně návrhů na stavební úpravy a na doplňování sídla novostavbami. Programy tak dávají možnost důkladného průzkumu historické zástavby s jejím vyhodnocením včetně případných návrhů na právní ochranu jednotlivých staveb. Úroveň zpracování je často přímo závislá na odborném zaměření zpracovatele, na jeho zájmu o historickou zástavbu a zároveň i na zájmu obce o řešení určité problematiky jejího života. Pro vstupní průzkumy vesnické zástavby zpracoval *Státní ústav památkové péče* metodický materiál, který poskytl již v počátcích realizace programů jejich zadavatelům. Ochrana jednotlivých objektů i celých urbanistických struktur může být zajištěna také v rámci územně plánovacích podkladů, zejm. v plánech zón a regulačních plánech. – Od r. 1996 se pod vedením Státního ústavu památkové péče v Praze realizuje projekt *Památkové hodnotná vesnická sídla v ČR*, zahrnující plošný průzkum všech lokalit v ČR a vypracování pasportů hodnotných vesnických sídel; získané informace se převádějí do počítačového zpracování.

Lit.: V. Mencl: *Ochrana památek lidové architektury a její současné úkoly*. ZPP 20, 1960, s. 89–91; O. Máčel: *Nové formy ochrany památek lidového stavitelství*. NA 7, 1970, s. 97–108; J. Vondra: *Přehled technických památek v českých zemích*. RNTM 38, 1970; M. Nováková: *Oč jde v ochraně památek lidové architektury*. PP 31, 1971, s. 66–74; V. Vinter: *Hodnoty památek lidové architektury a problémy jejich ochrany*. PP 31, 1971, s. 81–90; J. Škabrada – S. Voděra: *Vesnické stavby a jejich úprava*. Praha 1975; J. Langer – J. Vařeka: *Naše lidové stavby*. Praha 1983; S. Voděra: *Rekonstrukce a ochrana památek*. Praha 1983; P. Bureš: *Péče o památky*

lidového stavitelství a vesnice – historie a současnost. ZPP 55, 1995, s. 83–94; K. Kuča – V. Kučová: „*Ošklivé káčátko – našebo venkova?*“ ZPP 55, 1995, s. 105–110; J. Škabrada: *Lidová architektura*. Praha 1996; P. Bureš – J. Škabrada – H. Šnajdrová: *Památková ochrana historických vesnic v České republice*. Praha 1996. [vk]

okap 1. nejnižší okraj střechy přečnávající přes venkovní stěnu, z něhož za deště kape nebo stéká voda; 2. žlab odvádějící vodu ze střechy. Starší formou o. je korýtko, žlábek tesaný z tenčího, kůry zbaveného kmene stromu. Zavěšovalo se na háky ze samorostu, později vyřezané z prkénka. Tyto okapy se udržely zejm. v horských oblastech ještě v 1. polovině 20. stol. O. kovový už často svodem dosahoval až nad zem. Pod o. se podkládala nádoba (sud, džber) k zachycení dešťové vody užívané v hospodářství, vhodné k praní, zalévání apod. Kolena a konce plechových okapů byly někdy klempíři zajímavě zdobený; 3. podlomenice, šindelová okapová stříška nad průčelními okny přízemku (Turnovsko). – Podle o. je pojmenována okapová vaznice, podélný trám uložený na zhlavích stropních trámů nebo zakampaný do vazných trámů; spočívají na něm konce krokví nebo námětků (nář. *krokvénica*, na Hané *matka*). – O. má význam v lidovém právu, neboť území mezi domovní stěnou a o. je chápáno jako nedílná součást domu i v obyčejích (např. šestinedělka nesměla vyjít za o. domu, aby jí zlé síly neškodily). Lidové rčení *dostat se z deště pod okap* znamená nepolepšit si. [jv]

Okarína

okarína [ital.], hranová píšťala se soudkovým korpusem s několika hmatovými otvory. V lidovém hudebním instrumentáři většiny národů se pod různými názvy vyskytují malé hranové píšťaly vejčitého tvaru, opatřené nejčastěji dvěma nebo třemi hmatovými otvory. Bývají vyrobeny z různých materiálů. V Africe, J. Americe a Asii jsou to duté plody tykví, ořechové skořápky nebo dřevo, zatímco v Evropě převládá především hrncířská hlína. Často mají podobu ptáků nebo ovcí. Starobylost těchto nástrojů dokládají četné archeologické nálezy antických soudkových píšťal z pálené hlíny,

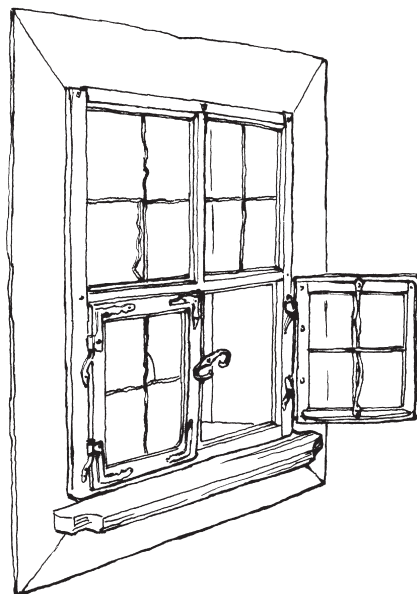
ztvárněných do podob různých ptáků. Tyto hudební nástroje daly v poslední třetině 19. stol. vzniknout v Itálii vynálezu dnešní formy evropské o. Některé prameny přiznávají autorství M. Donatimu, jiné uvádějí jako vynálezce o. L. Sylvestriho. O. se velmi rychle rozšířila v lidové hudbě j. a záp. Evropy. Na konci 19. stol. se objevuje, prodávána na trzích jako dětská hračka, i v č. zemích, kde brzy vnikla i do lidového hudebního instrumentáře, především ve městech. V době mezi válkami však z širšího užívání mizí. První okaríny byly vyrobeny z pálené hrncířské hlíny a opatřeny šesti hmatovými otvory, jejichž počet byl brzy rozšířen na deset. Na počátku 20. stol. zvěšovali někteří výrobci technické možnosti nástroje přidáváním jedné až tří klapek. Některé exempláře byly vyráběny s možností doladování v rozmezí asi dvou tónů pomocí malé mosazné dutinky s pístem, který měnil délku a objem dutiny korpusu. Nedlouho po vynálezu o. se její výroby ujaly malé hrncířské dílny i velké továrny na výrobu kameniny a porcelánu v č. zemích. Čechy a Morava se tak zakrátko staly největšími producenty okarín v Evropě. Na Karlovarsku je vyráběly z porcelánu a podobně jako v Míšni zdobili cibulovým vzorem. S malým zdarem se setkaly pokusy vyrábět o. z kameniny, a tak nejčastěji užívaným materiálem zůstala hrncířská hlína. Např. dílnička bratří Kolomazníků z Velehradu vyrobila 1899–1945 téměř milion okarín, z nichž byla většina vyvezena do zemí j. Evropy. Na počátku 21. stol. vyrábí okaríny z fajánsu hrncířská dílna v Tupesích u Uherského Hradiště. Začátkem 20. stol. se výrobci sjednotili v ladění a velikostech okarín a počali je označovat čísly 1–8. Nejmenší, diskantová o. s číslem 1, o délce 100 a průměru 35 mm, měla základní tón c¹. Dále pak řada pokračovala laděním od h, a, f, d, c, H až po basovou o. o délce 360 mm a průměru 150 mm se základním tónem A a jen šesti nebo sedmi hmatovými otvory. Nástroje byly dodávány od nejlavnějších, s povrchem vypálené hlíny, přes nástroje opatřené černým olejovým lakem a zdobené kolem hmatových otvorů bronzovou nebo stříbrnou barvou, až po nástroje glazované bílým nebo rezavě hnědým polevem. Nejdražší byly míšeňské porcelánové okaríny, dodávané v kazetách ve dvojici s laděním c a f. Na většinu okarín lze zahrát chromatickou řadu tónů v rozsahu duodecimy. Tóny se při hře oddělují jazykem, který střídavě uzavírá a otevírá hubičku vzduchového kanálku. Přes malou hudební vydatnost o. a slabý *hubňavý* tón nevalné krásy byly na přelomu 19. a 20. stol. činěny především v Rakousku pokusy se sestavením velkých

okarínových ansámblů. Výsledný efekt však působil natolik komicky, že soubory brzy zanechaly činnosti. Ještě ve 30. l. se lze sporadicky setkat s o. ve dvojici, kde jeden nástroj hraje melodii a druhý basuje nebo hraje prostý terciový doprovod. Neuplatnila se rovněž výrobci a obchodníky doporučená spojení o. s klavírem, citerou, cimbálem nebo harfou. O. se časem stala spíše jakýmsi osobním hudebním nástrojem, sloužícím pouze zábavě jednotlivce. Stále se řídce vyskytuje jako dětská hračka nebo nástroj hudebních excentriků.

Lit.: P. Kurfürst: *Co je to okarina?* Melodie 1978, s. 267; L. Kunz: *Nástroje lidové hudby ve sbírkách pražských muzeí*. SNM 41, 1987, s. 205–209.

[pk]

okno, konstrukčně upravený otvor ve stěně k osvětlení a později také k větrání vnitřního prostoru stavby. V lidové architektuře o. prošlo vývojem co do velikosti, konstrukce i výzdoby. Zatímco v některých krajích se okna poměrně záhy přizpůsobovala slohovým vlivům, v reziduálních oblastech až do 20. stol. přežívaly starobylé formy. Okna jsou tam většinou pravouhlá, pouze v lomenicích, štítech a střechách se vedle průdchů objevují i okénka nejrozmanitějších tvarů a podob (kruh, hvězdice, elipsa, polygon, kapka, kalich, stromček, květina apod.). Předchůdcem o. je výřez mezi dvěma trámy srubu nebo průdchů různého tvaru ve zdivu, obvykle obdélný a neuzavřený. Průdchů se v zimě ucpávaly slámou nebo hadry. Nejstarší okna lidového domu byla velmi malá, čtvercová. Jakmile výška o. přesáhla dva trámy, zpevňovala se konstrukce stěn dřevěnými svislými sloupky, v pozdějším vývoji okenním rámem, pažením (futro, veřeje, zárubeň). Zárubně (popř. sloupky) se nad okenním otvorem zvýrazňovaly nadokenní římsou; dole chrání o. zevnitř, event. i zevně podokenní deska, parapet (též *poprseň*, *poprsnice*, *poprsník*, *bankál*: podokenní vyzdívka), parapetní (podokenní) římsa. Během doby se okna zvětšovala a nabývala tvaru na výšku postaveného obdélníku, jehož horní strana mohla být obloukovitě nebo segmentovitě zaklenuta. Od konce 18. stol. se vně dřevěných domů objevuje stále častěji prkenné orámování oken, které bývá zdobeno vykrajováním, malbou, vrubořezem. Zvlášť bohatá okna tohoto typu jsou zastoupena v Podkrkonoší. Orámování oken poznamenaly slohové vlivy, od 2. poloviny 18. stol. patrně i na dveřích. Malé okenní otvory ve starší době se chránily poloprůsvitnou blánou, měchuřinou, patrně též vyčiněnou zvířecí kůží (pergamenem), nouzově se okna kryla promaštěným papírem. Po vzoru města a vyšších tříd pronikalo i na venkov od 17. a 18. stol.

Barokní okno dřevěné fary. Albrechtice u Rýmařova (Jeseniky), 18. stol.

zasklívání oken, ovšem nejprve jen do zámožných domů pro vzácnost a nákladnost skleněných terčů, z nichž některé mohly být i malované. Sklo vyráběné ve sklárnách roznášeli po vsích podomní obchodníci, sklenáři. Později se k zasklívání využívalo malých destiček různých tvarů, také spojených olověnými pásky a upevňovaných do dřevěných rámků; tyto rámy bývaly v okenních otvorech zasazeny napevno a nedaly se otvírat (doklady jsou ještě z 19. stol. z Plzeňska, Českolipska a z 1. poloviny 20. stol. z Moravskoslezských Beskyd). Vesnická čtyřtabulková okénka se pův. vůbec neotevírala. Větralo se otevřenými dveřmi, zřídka také posuvnými skleněnými tabulkami. Později se okna zvětšovala a pomocí sloupků a příčníků se členila do čtyř i více tabulek. Ve vyspělých krajích se od 18. stol. stále častěji vyskytují okenní křídla pohyblivě se na otáčivých kovových závěsech. Zpočátku bývají okénka jednokřídlá, až časem dvoukřídlá. Okenní rámy jsou dřevěné, pův. konzervované jen lidovými prostředky, ve 20. stol. karbolínem. Od 19. stol. se okna místy lakovala, nejčastěji na hnědo, žlutohnědo, zeleno, modro, nakonec na bílo. Okna byla jednoduchá, avšak od počátku 19. stol. (v městském prostředí už dříve) se do průčelí přidávala další okna, otvíraná ven. Dvojité o., otvírané dovnitř i ven, bylo teprve koncem 19. a ve 20. stol. vystřídáno dvojitým o. otvíraným dovnitř. Na léto se vnitřní okna vysazovala, uložila se na půdě a znovu se nasadila na podzim (*svatá Terezie zasazuje zimní okna*.) Zdvojená a zvětšená okna se při vaření potila, a proto plocha mezi okny

byla odvodněna žlábkem. – Proti vloupání byla okna zabezpečována okenicemi, doloženými už v Klaretově *Glosáři* (1359–63) a v ikonografických dokladech středověké i novověké proveniencí. Starobylá okenice se z boku zasouvala v dřevěných drážkách uvnitř místnosti a navíc se mohla zajistit závorou. Ze závěru 17. stol. jsou doklady pro jedno- i dvoukřídlé okenice, pohybující se na kovaných závěsech vně budovy. Od konce 18. stol. se dřevěné okenice po jedné straně malovaly, obdobně jako dveře nebo nábytek. Z bezpečnostních důvodů se osazovaly i okenice železné, vyráběné kováři nebo zámečníky. Zajišťovaly především špýchary, komory, vesnické obchody a hospody nejen před loupeží, ale i před požárem a nepřízní počasí. Některé usedlosti, samoty, mlýny, hospody, faktorské domy a fary měly okna chráněná mřížemi. Okna komor, špýcharů a sklípků byla zamřížovaná vždy; nejčastěji je zajišťovaly nepropojené železné pruty nebo pásy, na několika místech nakrojené do zaostřených cípů, trnů nebo volut. – Od 2. poloviny 19. stol. se okna vesnických domů stále více přizpůsobovala městským vzorům. Po r. 1950 se na venkově už běžně ujmají okna typizovaná, trojkřídlá, která velikostí a především šířkou neodpovídají proporcím stavby a zcela narušují její harmonický vzhled. – Tradiční rozmístění oken bylo zpravidla symetrické: světnice v průčelí měla jedno až dvě okna, místy renesančně sdružená, nádvorní stranu členilo jedno až dvě okna, menší o. bývalo i na protilehlé straně do *soutky*. Počet průčelních oken určovala velikost světnice a existence dalších místností (přístěnek, výměnek). Zadní světnici osvětlovalo jedno nebo dvě okna umístěná v nádvorní stěně, síň byla bez oken, někdy s úzkým okénkem nade dveřmi nebo vedle nich. V Polabí vedlo ze dvora do síně o. umístěné vedle dveří (*polenice*), jež se zavíralo dřevěnou záklopou, opatřenou sklápěcí nožkou; v létě sloužila záklopa příležitostně jako stůl pro stolování čeledi nebo příchozích. Čtvercový otvor v mezeře nad průčelními okny ve štítové stěně nebo v podstřeší nádvorní stěny (Karpaty) sloužil ve středověku a raném novověku jako dýmník (tudy odcházel kouř z otevřeného ohně). – Mezi okny nebo za o. pěstují hospodyně od 2. poloviny 19. stol. květiny (muškát, fuchsie, myrta, rozmarýn, mořská cibule). Na zimu, aby stavba nepromrzla, se meziokenní prostor utěšoval pilinami, hoblinami nebo mechem, ve vých. Čechách i jinde byly v oknech na přelomu 19. a 20. stol. polštáře povlečené krepovým papírem a převázané barevnou stuhou; polštáře plnili pazdeřím nebo pilinami. V létě se tohoto místa využívalo k odkládání věcí, které měly být po ruce

Okénko jizby s nepohyblivým pravým okenním křídlem. Staré Hamry-Klepačka (Moravskoslezské Beskydy)

(košíček se šitím, pouzdro s hřebeny, modlitby). V některých domácnostech mezi okny visela klíčka se zpěvným ptáčkem, v pražském dělnickém prostředí z nouze zavřela matka mezi okna nemluvně, když potřebovala nakrátko odejít. Jakmile se rozsvítilo, zatahovala se přes okna poloviční záclonka obvykle z bílého plátna, navlečená na napnuté šňůrce (přes den byla shrnuta k jedné straně). Ke svátečním příležitostem na Slovácku, zvl. na Podluží a Strážnicku, se okna nejen umyla, ale na skleněné tabulky ženy z volné ruky ostrou hranou mýdla malovaly pěkné ornamenty, odpovídající místní nástěnné malbě; toto umění, určené jen pro krátký čas, je novějšího původu (konec 19. a začátek 20. stol.). – O. zaujímá důležité místo v lidové magii a vztahuje se k němu řada obyčejů. Je totiž předělem mezi bezpečím domu a nástrahami vnějšího světa. K zabránění vstupu zlých bytostí do domu se na vnější obvod o. hliněným kalem nebo vápnem malovaly magické znaky (Karpaty), jejichž původní význam nahradil zvyk orámovat obvod o. bílým pásem. Mezi průčelními okny ve světnici nebo vně domu visíval kříž, soška nebo obrázky svatých. Meziokenního prostoru se místy využívalo ke sváteční výzdobě světnice. O Vánocích se tam stavěl betlém, na Vzkříšení o Bílé sobotě se v oknech rozsvěcovaly svíce (na Příbramsku v blízkosti Svaté Hory ještě v 80. letech 20. stol.), o Velikonocích bývala v oknech pomlázka (koncem 20. stol. ještě na Dobříšsku, Příbramsku, Březnicku) nebo symboly Velikonoc (sošky zmrtychvstalého Krista, beránek apod.). O. se o těchto svátcích stíralo kouskem nového plátna, které se pak zahodilo, aby ve světnici nebyly mouchy, děvčatům se před okny stavěla máj, o svatodušních svátcích

nebo o Božím těle se za okna zastrkávaly zelené ratolesti, dítě se po křtu podalo do světnice oknem, k o. chodíval milý za děvčetem, za bouře se nesmělo hledět do o., při úmrtí se o. otvíralo, aby duše nebožtíka mohla opustit dům, atd. O. je také častým motivem v lidové písni. – Tzv. slepé o. má za cíl udržet symetrii v rozložení oken ve stěně, a proto je vyznačeno jen v omítce nebo ústupkem v líci zdíva.

Lit.: LA, s. 140–143, 201; J. V. Scheybal – J. Scheybalová: *Umění lidových tesařů, kameníků a sochařů v severních Čechách*. Ústí n. Labem 1985, s. 122–128; L. Petráňová – J. Petráň: *Středověká lexikografie k názvosloví domu a jeho příslušenství*. Husitský Tábor 10, 1988–91, s. 35. [jv]

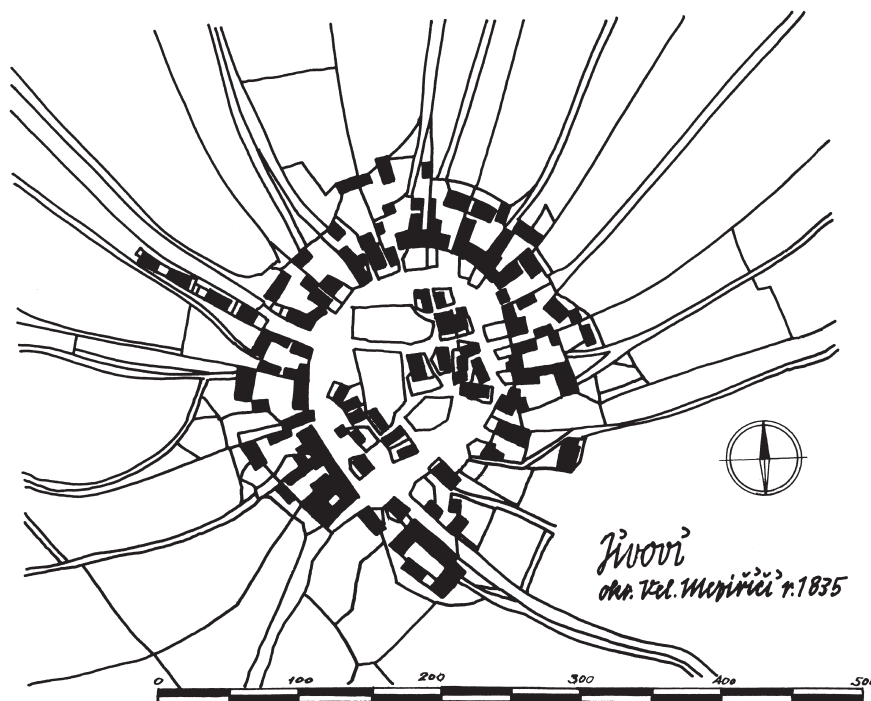
okopaniny, skupina polních plodin pěstovaných pro hlízy nebo kořeny způsobem, při němž se půda kolem rostlin během vegetačního období zkypruje motykou, plečkou, oborávadlem, kultivátorem apod. V době trojhonného hospodářství se o. pěstovaly na zahradách nebo na straně úhuru, popř. na poli vyčleněném z hlavní rotace. Od doby rozšíření střídavé soustavy hospodaření jsou velmi významnou složkou osevních postupů. Plní důležité agrotechnické funkce jako odplevelování pozemku, zlepšování půdní struktury, přípravu půdy pro další plodiny, využívání vysokých dávek hnojiv aj. O. jsou významným zdrojem potravin pro přímou výživu (brambory, zelenina), krmiv pro hospodářská zvířata (řepa, brambory, zužitkovatelné zbytky po zpracování) a zdrojem surovin pro zpracovatelský průmysl (cukr, škrob, líh). K o. se řadí různé druhy rostlin z několika čeledí: řepa krmná a cukrovka, čekanka, topinambur, mrkev, tuřín, vodnice, krmná kapusta, kedlubna, zelí, brambor, tykev aj. Způsobem pěstování a funkcí v osevním postupu může být do o. zařazena i kukurice. – Řepa označovala v č. zemích ještě v 1. polovině 19. stol. více druhů rostlin s bulvami nebo ztlustlými kořeny. Často tak docházelo k záměně druhů a značným nejasnostem. Vodnice (řepa okrouhlice, strnisková, bílá) je prastarý druh pěstovaný v 19. a do 1. poloviny 20. stol. jako krmná plodina i zelenina zejm. na strništích. Tuřín (*kolník, kvaka, dumlík*, bílá řepa) byl rozšířen hl. v drsnějších polohách; pěstoval se pro krmení a jedl též jako zelenina. Tuřín a vodnice se na zimu ukládaly do sklepů očištěné, skrojky se zkrmovaly hned po sklizni. Řepa krmná (burgundská, *buryna, burák*, kravská řepa, *cvikla* jako listová forma mangoldu) se v č. zemích začala šířit koncem 18. stol. a stala se během 19. stol. významnou krmnou

plodinou. Počátek výroby cukru z řepy v č. zemích se klade do let 1794–1813. Menší množství cukru z řepy se vyrábělo v době kontinentální blokádou začátkem 19. stol., avšak ke skutečnému rozvoji výroby cukru z cukrovky došlo až od 40. let 19. stol. Cukrovka se stala nejvýhodnější plodinou pro pěstování a všestranně přispěla ke zvýšení intenzity zemědělské výroby v neúrodnějších oblastech. Její pěstování vyžadovalo hlubší orbu, nové druhy nářadí, vydatnější hnojení, silnější koňské potahy, ale také úpravu nebo změny krmných dávek a způsobu krmení (chrást, skrojky, řízky, silážování). Pěstování cukrovky bylo náročné na potřebu ruční práce, a proto bylo nutné na velkostatech najímat větší množství zemědělských dělníků, často ze vzdálenějších oblastí (k okopávání, jednocení, dobývání řepy). Podzimní cukrovarské kampaně od 2. poloviny 19. stol. ovlivňovaly vzhled vesnic i způsob života v širší oblasti kolem cukrovarů. – Červená salátová řepa se pěstovala pouze jako zelenina, krmná mrkev (zv. též žlutá nebo červená řepa) v menším rozsahu jako kvalitní krmná plodina. – Čekanka, pěstovaná od začátku 19. stol. jako surovina pro výrobu kávovin, se v menším rozsahu vysévala jen v některých oblastech Čech (Lovosicko, Čáslavsko, okolí Nového Bydžova a Královéhradecko), méně na Moravě. I při malém rozsahu pěstování osevní plochy značně kolísaly (2,5–8 tisíc ha). – Topinambur, pocházející ze Sev. Ameriky, se pěstoval jen zřídka. V některých polohách se rozšířily jeho zplanělé porosty až ve 20. stol. – Brambory byly do Evropy dovezeny z Ameriky v 2. polovině 16. stol. (Španělsko, Irsko, Anglie), na území č. zemí začaly pronikat v 1. polovině 17. stol. a během 18. stol. se rozšířily do všech krajů. Jejich šíření napomohly neúrody obilí (1771–1773). Ve 2. a 3. desetiletí 19. stol. byly již obvyklou zemědělskou kulturou a součástí lidové stravy (chléb chudých). Od nejstaršího pojmenování *zemská jablka* (17. stol.), přes různé krajové názvy (*kobzole, zemčata*), často odvozené z němčiny (*kartofle, ertheple, krumple, švábky*), se začalo ujímat pojmenování potvrzené od 60. let 18. stol. na Berounsku, *brambory*. Jejich význam jako potravin, krmiva a průmyslové suroviny byl mimořádný a pro zavádění intenzivnější soustavy hospodaření v méně příznivých polohách podstatný. Zastoupení brambor v osevní ploše na orné půdě v Čechách vzrostlo ze 3 % v letech 1815–1825 na 8,2 % do poloviny 19. stol. a na 13,3 % v letech 1894–1903. V 1. polovině 20. stol. zaujímaly brambory v Čechách asi 9,6–12,6 % osevní plochy.

Obdobně tomu bylo i na Moravě. Hektarové výnosy v celozemském měřítku v Čechách vzrostly ze 7 t v 70. letech 19. stol. na 15 t ve 30. letech 20. stol., přičemž docházelo ke značným výkyvům (podle šetření v pětiletí 1909–1913 ve 116 zemědělských závodech byly průměrné výnosy v rozmezí 3,4–21,6 t). Neúroda brambor před r. 1848 i v 50. letech 19. stol., způsobovaná hromadným rozšířením hniloby, ovlivňovala velkým dílem tehdejší politickou situaci v č. zemích (vzrůst cen základních potravin, hlad v nezemědělských vrstvách obyvatel v lidnatých oblastech, přeplácání vozů přepravujících brambory ke zpracování na lín). – Rozšiřování o., jmenovitě brambor a cukrovky, dávalo od konce 18. stol. podněty ke vzniku a úpravám nových způsobů pěstování (technologie), pracovních operací a konstrukcí nářadí a strojů. Pěstování hlavních o. změnilo skladbu potravin (brambory, dostupnost řepného cukru, kávoviny), krmení hospodářských zvířat (rozvoj chovu prasat, siláže z řepných řízků). V bramborářských oblastech umožnilo rozšíření výroby lihu a škrobu z brambor a v nížinách výrobu cukru a navazujících produktů. O. vyžadovaly větší množství práce, tj. více pracovníků při vlastním pěstování i zpracování. Vůně kouře při pálení bramborové natě a brambory pečené v popelu z ohňů byly součástí atmosféry podzimní krajiny v mnoha oblastech. Ukládání brambor na zimu vyžadovalo někde jen rozšíření, často však vybudování nových sklepů v zemědělských usedlostech. Brambory a cukrovka v krátké době zcela zdomácněly a staly se součástí způsobu života na venkově. – Pěstování o. bylo spojeno s obyčejí, magickými úkoly, věrskými představami (např. brambory se sázají, jde-li měsíc do úplňku: dobře rostou, hojně nasazují, takže je naděje na dobrou úrodu).

Lit.: F. Horský: *Rolnická polní kázání*. Praha 1861; F. Kutnar: *Malé dějiny brambor*. Havlíčkův Brod 1963, 2., rozšířené vyd. 2005; S. Zavadil: *Dějiny kulturních druhů Beta L. Část 1*. VPZM 15, 1975, s. 13–58; S. Zavadil: *Z počátků pěstování řepy v českých zemích*. VPZM 18, 1978, s. 103–142; S. Zavadil: *Přehled vývoje agrotechniky cukrovky v českých zemích do začátku 20. století. Část 1–2*. VPZM 25, 1985, s. 35–58; 26, 1986, s. 113–153; J. Křivka: *Výnosy hlavních zemědělských plodin v Čechách v letech 1870–1913*. Praha 1989. [zt]

okrouhlice, ves s kruhovou nebo oválnou návší. Pravá o. se od vsi s kruhovou návší odlišovala tím, že do ní směřovala jen jedna cesta. Vstup do vsi se uzavíral bránou, což se netýkalo jen okrouhlic, jak svědčí místní

Okrouhlice. Jívoví (Velkomeziříčsko), stav k r. 1835

názvy za bránou, u brány apod. Kruhovou návěs lemovaly rolnické usedlosti, za nimiž se rozkládaly oplocené zahrady často lichoběžníkového tvaru; podobně jako jiné vsi byla také o. kvůli dobytku ohrazena ploty nebo nízkou zídou, probíhající po vnějším obvodu zahrad. Plužina se dělila v nepravidelné úseky nebo se paprskovitě rozbíhala k hranici katastru obce. Okrouhlice se nejvíce vyskytují ve styčném slovansko-německém pásmu (Lipnice na Plzeňsku).

Lit.: J. Brož: *Poloha sídel a jejich útvar*. In: Plzeňsko I. Praha 1934, s. 49–50; F. Říkovský: *Základy k sídelnímu zeměpisu Česko-Slovenska*. Brno 1939, s. 82–86; Z. Láznicka: *Typy venkovského osídlení na Moravě*. Brno 1946, s. 21.

[jv]

okrouhlický kroj viz horácké kroje

okřídílí, prkna pod střechem stavení na obou šikmých stranách lomenice překrývající střešní latě, k nimž jsou přibita; na vnější straně bývá o. kryto šindelem. Vnější hrany o. byly ojediněle v dolní části ozdobně vykrajovány. O. se zejm. v sev. a severových. Čechách od konce 18. stol. zdobilo malbou, nejčastěji vlnovou nebo rostlinným ornamentem, provedenou obvykle červenou rudkou na bílém podkladě. Výzdoba o., popř. lomenic leckdy koresponduje s malbami v lidových kancionálech. Byly dokonce zjištěny případy, kdy lomenicové a kancionálové malby jsou dílem jednoho autora (J. Polák, zemř. 1869, učitelství pomocník

ve Vejvanovicích na Chrudimsku). Výzdoba o. polychromií po r. 1850 postupně zanikla. – O. je nutno odlišit od ostřešnice, tj. prkna (někde vyřezávaného), které překrývá vyčnívající zhlaví střešních latí, popř. kryje spáru mezi přesahem střechy a štítem. Ostřešnice místy přecházejí v rohantiny, tj. zkřížená prkna nad vrcholem štítu, vyřezávaná z apotropajních, druhotně z estetických důvodů do tvarů zvířecích i jiných motivů (nejčastěji koňské, dračí nebo ptačí hlavy). Křížící se prkna bývají přeplátována nebo provlečena. Rohantiny (též perutě, na Doudlebsku *ty cipy, ty konce*) byly do počátku 20. stol. rozšířeny na Šumavě, v západní části Plzeňska a v j. Čechách v okolí Bechyně, Veselí n. Lužnicí a Doudleb. Ikonograficky jsou z č. zemí doloženy ze 14. stol. (*Velislavova bible, Liber depictus*, freska Narození Páně v kostele sv. Jakuba Většího ve Slavětíně na Lounsku, týž výjev v iluminovaném misálu olomouckého biskupa z r. 1360).

Lit.: A. Šolta: *Lomenice chalup na Chrudimsku*. Chrudim 1894; A. Šolta: *Psané knížky modlíci*. NSČ 4, 1899, s. 3–20. [jv]

olejna, lisovna, záboj, zábojna – dílna nebo stavba se zařízením pro lisování oleje. Zařízení se skládalo z lisu a topeniště, někdy i z nožní či strojové stoupy. Semena olejnatých plodin (lněné, konopné, slunečnicové, řepkové semeno, mák, výjimečně ořechy, bukvice a švestková jádra) se po rozdrcení ve stoupě pokropila vodou, prohnětla a dala

pražit. K tomu sloužil litinový hrnec, postavený přímo na ohništi, avšak lepší rovnoměrnosti pražení se docílilo mírným zahříváním v plechovém kastrolu na plotně kamen nebo přímo na litinových plátech topeniště (mělo obrubu z jílovité hlíny). Hmota se pražila za neustálého míchání, a jakmile získala písčivou sypkost, zabalila se do plachetky (někdy do kusu sukna s chloupky) a vložila do válcovitého litinového hrnce (*rázu*) se dvěma uchy a pohyblivým dnem. Prikryla se silným dřevěným zábojem a vložila mezi páková ramena lisu tak, aby upravené výstupky (*pupky*) zapadaly do dna hrnce a *záboje*. – V č. zemích se používaly zpravidla lisy kládové, na principu jednoramenné páky. Lis tvořily dvě klády (obvykle dubové) s jedním koncem pevným v trámovém jařmu a druhým volným s provrtaným závitem. Do závitu bylo vloženo vřetenno s protisměrnými závity a s velkým kolem (mezi kládami). Otáčením kola se mohl lis svírat nebo rozevírat. Záleželo na dotahování lisu, což činili obvykle dva muži proti sobě tak, že silou působili na kolíky zadlabané do obvodu kola (kolmo k jeho rovině). Někdy používali silnou tyčovou páku či dokonce rumpál. Při lisování se lis stahoval několikrát. Olej vytékal z hrnce do korýtka nebo přímo do džbánku. Po konečném rozevření se hrnec vyňal, záboj odklopil a výlisek (*pokrutina*) vyrážel bušením palic do pohyblivé části dna. Z jiného nářadí se používaly škrabky, vařeky, korýtka, hliněné nádoby na olej, pytle, ošátky a okříny na semeno, koše na pokrutiny, někdy váhy a odměrky. – V severovýchodních

oblastech (Valašsko, Těšínsko) se používaly také lisy klínové, v nichž byl hrnec s olejovou hmotou svírán mezi trámy, horizontálně vloženými do dlabaných otvorů dvou mohutných sloupů. Svírání se dosahovalo klínováním v otvorech sloupů tak, že do klínů lidé bušili dvěma velkými dřevěnými palicemi (obvykle visícími na řetězech) nebo toporem upevněným na otočném vertikálním sloupku. Práci na stoupách a při tlučení do klínů prováděli většinou chlapi, někdy i ženy. – Olejny byly zřizovány v jednoduchých kůlnách. Někdy se stavěly při mlýnech, kde se využívala vodní energie pro pohon strojní stoupy. Olejny jsou známy v č. zemích již před 15. stol., v 18. stol. byl jejich rozvoj regulován vrchnostmi, které z obav před požárem nutily podnikatele stavět pro olejny zděné objekty. – Oleje se používalo k maštění pokrmů v postním období, k výrobě léků, k léčení užitkových zvířat (zejm. pokrutinami) i v technologických postupech řemesel a výrobních odvětvích (např. malířství, nářezářství, řezbářství).

Lit.: J. H. M. Poppe: *Technologie všeobecná a obzvláštní II*. Praha 1837; J. Petrák: *Zábojny*. ČL 7, 1898, s. 420–424; A. – L. Špičkovi: *Olejny na Českomoravské vysočině*. VZM 12, 1939, s. 14–20; L. Kunz: *Rolnické olejny na Hané a Záhoří*. ČMMZ 44, 1959, s. 127–150; M. Janotka – K. Linhart: *Zapomenutá řemesla*. Praha 1984, s. 162–164; M. Petráš – A. Zeleňáková: *Tradiční výroba rostlinných olejov na Slovensku*. In: *Museum vivum II*. Rožnov p. Radhoštěm 1987, s. 75–97; L. Štěpán: *Lidové stavitelství ve staveb-*

ních plánech a mapách východočeských archívů I. Pardubice 1990, s. 37; L. Štěpán – M. Křivanová: *Dílo a život mlynářů a sekerníků v Čechách*. Praha 2000. [jlg]

olejníny, skupina zemědělských plodin pěstovaných pro tuky v jejich semenech nebo plodech, popř. v dalších orgánech. V č. zemích jsou z čeledi brukvovitých významnější řepka jarní a ozimá, řepice (řepák) jarní a ozimá, hořčice bílá, černochořčice, lnička, mák, len setý a konopě setý; z čeledi hvězdnicovitých světlice barvířská a v nejteplejších oblastech slunečnice roční. K nejstarším o. ve střední Evropě se řadí len, mák a lnička. Semena řepky, řepice (řepáku), hořčice a černochořčice se v pravěku pravděpodobně sbírala a plodiny později pěstovaly, jak vyplývá z nálezů ve střední Evropě a Iráku a z informací antických autorů. Pěstování jednotlivých druhů lze ve střední Evropě prokázat písemnými a ikonografickými doklady od středověku. Konopí, pův. pěstované pro vlákno, se teprve později používalo k výrobě oleje. Světlice barvířská nebyla příliš rozšířena ani v teplejších oblastech a její podíl na výrobě oleje nemohl být veliký. Slunečnice měla v č. zemích jako olejní význam jen v nejteplejších polohách na j. Moravě. O. se do konce 18. stol. v poměrně malém množství pěstovaly k přímému konzumu, ke krmení, k výrobě oleje jako potraviny, na svícení, k medicíně a jako mazadla. Jejich význam a potřeba stoupaly během 19. stol. v souvislosti s rozvojem průmyslu a upotřebitelnosti rostlinných tuků v dalších odvětvích. Ve větším rozsahu se pěstovaly ve 2. polovině 19. stol., kdy se však současně šířil dovoz levných surovin z kolonií, svícení petrolejem apod., takže koncem 19. stol. došlo opět k poklesu osevních ploch většiny o. Po 1. světové válce došlo k výraznému kolísání a dalšímu poklesu u většiny druhů kromě máku. 1920–1938 se v č. zemích pěstovala řepka a řepák (řepice) na 298–5 900 ha, len na 3 259–18 783 ha, konopí jen na 34–78 ha, slunečnice na semeno na 8–176 ha, hořčice na 201–4 154 ha a sója na 42–93 ha. Ostatní druhy byly zastoupeny jen nepatrně (světlice, lnička). Rozsah jejich pěstování jako tzv. obchodních nebo technických plodin již v 19., zvl. však ve 20. stol. výrazně ovlivňovaly zemědělské krize a měnící se hospodářské podmínky. O. zaujímaly většinou kolem 2 % osevních ploch. – **L e n u ž í t k o v ý** (*Linum usitatissimum*), pěstovaný v č. zemích od pravěku, se pro vlastní potřebu pěstoval po celém území, ale hl. v podhorských a horských oblastech, kde se jeho pěstování

začalo záhy koncentrovat. Semeno lnu se od 18. stol. přiváželo i z Pobaltí. Ve 2. polovině 19. stol., tj. v době omezování výsevu lnu, se na Moravě ve výrobní oblasti Jeseníků len pěstoval až na 9 % osevní plochy, na Českomoravské vrchovině na 1–1,7 % osevní plochy; v Dyjskosvrateckém úvalu se ve statistikách neuváděl. Také v Čechách se tradiční pěstování uchovalo jen v horských oblastech. Len se vyséval ručně do čistého, nezapleveleného pole ve staré síle, ale na chudých kamenitých půdách se pole dobře vyhnojovalo. Len se plel, sklízeli trháním, sušil ve volných hrstích, v panáčích, v budkách a pak doma drhnul (zbavoval tobolky). Odrhnuté tobolky se mlátily cepy (později na mlátičce) a semeno se vyčistilo. Pěstovaly se krajové odrůdy, pak vyšlechtěné typy přadného, olejnopřadného nebo olejného lnu. Podle pukavosti tobolky se len dělil na prahlý (*pražec*) a na *mlatec* s nepukavými tobolkami. Na olej se len i další o. zpracovávaly v olejních, a to postupně podle potřeby, aby olej nezlaknul. – *Má k s e t ý* je ve střední Evropě, v Itálii a ve Španělsku (okruh *Papaver setigerum*) doložen archeologickými nálezy od neolitu, zatímco na Blízkém východě a v jihových. Evropě v první fázi kultivace nejstarších zemědělských plodin doložen není. Pěstoval se pro olejnatá semena (pochutina, olej) a pravděpodobně záhy jako droga. V 19. a 20. stol. se v č. zemích pěstoval často, zvl. na Moravě, kde se 1871–1910 vyséval asi na 2 000 ha, s relativně malými výkyvy. V době mezi světovými válkami jeho osevní plochy v Čechách a na Moravě při výnosech 0,70–1,01 t ještě vzrostly a k dalšímu vzrůstu na 25 000 ha došlo 1945–1946. Pěstovaly se odrůdy se semenem tmavým, šedomodrým a bílým, oblíbeným pro cukrárenský výrobek. Rozlišoval se mák *hledák* a *sleepák*. V menším množství se pěstoval téměř v každé usedlosti na polích i zahradách. Vyžadoval vyhnojené, úrodné, dobře zpracované, nezaplevelené a kypré půdy, pečlivé setí, pletí a jednocení. Sklízeli se ručně odlamováním nebo odřezáváním makovic a semeno se ručně vyklepávalo, od 2. poloviny 19. stol. se ve velkém mlátil na mlátičce. Ukládal se v suchu a chladu, pro kuchyňskou potřebu se používal celý nebo utlučený v malých dřevěných stoupách, později mletý na mlýnku. Zpracování na olej je doloženo od 14.–12. století př. n. l. (Řecko). – *L n i č k a s e t á* (*Camelina setigera*) je archeologickými nálezy ve střední Evropě doložena od eneolitu (Švýcarsko) a doby bronzové (Polsko, Maďarsko). Stará zemědělská a botanická literatura se o pěstování lničky zmiňuje jen obecně. Vedle výnosnějších druhů o. se

pěstovala jen ojedinele. – *Ř e p k a s e t á* (*Brassica napus*), *ř e p á k o l e j n ý* (též řepice, *Brassica rapa*, subsp. *oleifera*) se v č. zemích pěstovaly na olej, *h o ř č i c e b í l á* (*Sinapis alba*) a *č e r n o h o ř č i c e* (též hořčice černá, *Brassica nigra*) na olej a jako pochutina. K řepce bylo třeba velmi dobře hnojit, řepák byl na půdu, hnojení i podnebí méně náročný. Hořčice bílá, méně náročná na polohy než řepka, byla jako olejina méně rozšířena (1921–1938 asi 430 ha). Vysévala se též jako náhradní plodina, doběrná rostlina a často jako pícnina ve směskách a na zelené hnojení. S ostatními příbuznými druhy byla uznávanou nektarodárnou plodinou pro včelí pastvu. Na podmínky náročnější černochořčice se v minulosti pěstovala hl. na j. a střední Moravě. Semena uvedených o., uložená ve snadno pukajících šesulích, bylo nutno sklízet velmi opatrně ve vhodné době zralosti. Porost se sekal časně ráno kosou, popř. při přezrání i srpem, později žacím strojem. Malé, opatrně vázané snopy se stavěly do panáků, kapliček aj. Svázelo se velmi opatrně, snopy se překlápěly na plachtu a skládaly na žebříňák vyložený plachtami, aby ztráty výdřem byly co nejmenší. Mlátilo se cepy, později na mlátičkách. Výnosy ve 20.–30. letech 20. stol. byly poměrně nízké: řepka 1,03–1,70 t, hořčice bílá 0,82–1,20 t, černochořčice 0,5–1,2 t. – *K o n o p ě s e t á* (*Cannabis sativa*), doložená archeologickými nálezy ve střední Evropě, se již v pravěku pěstovala především na vlákno, později jako medicínální rostlina a olejina. Rozsah pěstování konopí nebyl pro vyšší nároky na teplo velký (trpí jarními mrazíky). Pěstovalo se v rovinách, zvl. na j. a střední Moravě a v Polabí. Konopí je dvoudomé, se samičími (*hlavaté*, *hlavatice*) a samčými (*poskonné*) rostlinami. Pěstovaly se dvě geografické formy: ranější ruská (nízká, asi do 150 cm) s jemnějším vláknem a pozdější italská (asi 300 cm) s hrubším vláknem. Na vlákno i semeno se muselo sklízet nadvakrát. Napřed se vytrhlo poskonné, pak hlavaté. Kosou nebo žacím strojem se konopí sklízelo též najednou při dozrání semene. Nechávalo se doschnout na pokosech, nebo se stavělo do panáků a budek. Semeno se získávalo omlatem (klepáním) o prkno nad plachtou, nebo se konopí mlátilo cepem. Vlákno se získávalo podobným způsobem jako u lnu, bylo ceněno jako velmi pevné, odolné proti vlhku, zvl. vhodné na provazy, plachty, pytle, rybářské sítě apod. Konopí indické (subsp. *indica*), pěstované od Indie po Blízký východ, v sev. Africe a v tropické Americe pro výrobu drogy (hašiš, marihuana), se v č. zemích nepěstovalo. – *S l u n e č n i c e*

r o č n í (*Helianthus annuus*), původem z jihozápadní části Sev. Ameriky, je v Evropě od 16. stol.; v 17. stol. se šířila na Balkáně a v j. Rusku, v č. zemích jako polní kultura teprve po 1. světové válce. Vysévala se jen na několika desítkách hektarů převážně v nejteplejších a suchých polohách j. Moravy; na Slovensku se ve 30. letech 20. stol. pěstovala na 100–700 ha. Vysévala se ručně pod motyku po špetkách nebo do řádků značených znamenákem asi do sponu 50 x 40 cm i více (podle odrůdy), do dobře připravené půdy. Po vzejití a dosažení výšky asi 50 cm se jednotila, tj. nožem byly odřezány přebytečné rostliny. Někdy se odstraňovala boční květenství a ponechávaly jen hlavní úbory. Při sklizni se úbory odřezávaly a dosušovaly pod střechem zavěšené na šňůrách, nebo se napichovaly na zkrácené tvrdé lodyhy a dosušely na poli. Semeno se uvolňovalo mlácením pruty nebo cepy a na sýpce dosušelo. Výnosy nažek ve 30. letech 20. stol. byly asi 0,6–1,2 tuny z ha. Slunečnice se však často pěstovala jako pícnina, hl. ve směskách a běžně v malém množství na venkovských zahradách. – *S v ě t l i c e b a r v í ř s k á* (saflor, *Carthamus tinctorius*), pocházející z Blízkého východu nebo ze střední Asie, je doložena od poloviny 2. tisíciletí př. n. l. ze starého Egypta, později se pěstovala ve Středozemí k barvení látek; ve střední Evropě byla známa od 16. stol. V č. zemích se pěstovala na malých plochách v nejteplejších a suchých oblastech (j. Morava). Vyšlechtěním nových odrůd koncem 1. poloviny 20. stol. se stala hospodářsky významnou olejninou. Před objevem anilinových barviv se používala k barvení textilí (levantský a španělský saflor). – V oblastech s bukovými lesy se ve starých dobách hospodářsky významné množství oleje získávalo též ze sbíraných bukvic.

Lit.: V. Vilikovský: *Dějiny zemědělského průmyslu v Československu*. Praha 1936; A. – L. Špičkovi: *Olejniný na Českomoravské vysočině*. VZM 12, 1939, s. 14–20, 41–48; A. Fábry: *Olejniný*. Bratislava 1957; J. Schultze-Motel: *Die urgeschichtlichen Reste des Schlafmohns (Papaver somniferum L.) und die Entstehung der Art*. Kulturpflanze 27, 1979, s. 207–215; E. Opravil: *Z historie šíření konopě seté (Cannabis sativa L.)*. AR 35, 1983, s. 206–213. [zt]

oltář [z lat.], v polyteistických náboženstvích obětiště (na skále, kameni, pahorku apod.) pro přinášení obětí bohům, v judaismu místo posvátné oběti a porážky, v křesťanském prostředí pevný či přenosný stůl sloužící bohoslužebným účelům a jiným liturgickým úkonům. Do jeho formální podoby se v raně křesťanském období promítl

zejm. tvar stolu a pravděpodobně i hrobů mučedníků. Přímalá spjatost o. s hroby světců je však neprůkazná. Pevný o. (lat. *altare*), jako nezbytná součást vybavení konsekrovaných kostelů, se skládá z podstavce a s ním spojené desky (*menza*). Každý z oltářů je zasvěcen některému tajemství či světcu, hlavní o. má totožné zasvěcení jako celý kostel. Výzdoba o., zejm. barva oltářních příkryvek, symbolizuje nejvýznamnější církevní svátky a jednotlivá liturgická období. Přenosné oltáře sloužily zejm. při misiích, cestách či válečných taženích, v lidovém prostředí měly největší význam čtyři oltáře symbolizující světové strany na různých místech sídelních lokalit při svátku Božího těla. – V důsledku liturgického významu, vysokého svěcení, vložených ostatků světců i umístění v sakrálních prostorách byl o. věřícími považován za posvátné a zázračné místo. Pozůstatky tohoto významu jsou patrné např. při významných církevních obřadech, zejm. ve zvyku obcházet o. a přinášet při tom ofěru (obcházení o. kmotry s dítětem při křtu, obcházení o. ženami při úvodu či novomanželi při svatbě). Při ofěře po pohřbu zemřelého pokládali věřící na misku za o. neplatné mince, které si vyzvedli u kostelníka (Slovácko). – Magickou moc získávaly i předměty stojící na o. (oltářní kříž, svícny a svíce) a ty, které věřící pokládali na o., pod oltářní pokrývku či do blízkosti o., zejm. při bohoslužbách o významných církevních svátcích. Tento zvyk např. v polovině 18. stol. doložil zmínkou o kuchyňských nožích a ořechových skořápkách, které kněží nacházeli při půlnoční mši, M. K. Ulmann (1694–1765). Oltářní

plachtou otíraly při křtu kmotry děvčátko, aby bylo tzv. vzácné (Slovácko). Ratolesti z oltářů o Božím těle sloužily jako apotropajní prostředek proti bleskům a čárům, ženy je dávaly do sklepa proti žábám (Hlincecko), do lnu a konopí, aby dobře rostlo, nebo jimi šlehalý zelí (Slovácko). – Stěžejní význam o. při církevních obřadech dokládá obecně rozšířené označení svatebního obřadu (*vést někoho k oltáři, stanout s někým před oltářem*). Oltáře jako atributy svátku Božího těla se objevují i v různých variantách lidových pranostik: *Utíkají-li lidé od oltářů o Božím těle, budou také ženci utíkat od mandelů o žnících*. Tzv. domácí oltáře či oltáříky sloužily k osobní zbožnosti. V tradičním, agrárním prostředí je představovaly soubory devocionálií umístované ve svatém koutě (např. kříž, několik obrazů s náboženskou tematikou na Šumavě), od 2. poloviny 19. stol. též na komodě či na stole. Při zaopatřování nemocných sloužil knězi za o. stůl v obytné místnosti.

Lit.: K. V. Adámek: *Lid na Hlínecku*. Praha 1900; F. V. Peřina: *Některé pověry moravské z 18. věku*. ČL 9, 1900, s. 352; J. Schramek: *Der Böhmerwaldbauer*. Prag 1915; *Moravské Slovensko II*. Praha 1922; HDA 1, 1927, sl. 325–328; F. H. Littell – H. H. Walz a kol.: *Weltkirchenlexikon*. Stuttgart 1960, s. 31–33. [vsch]

omáčka, polotekutý pokrm nebo součást pokrmu z vody, mléka, masového vývaru, zelnice či vína, zahuštěný jíškou, moukou rozkvedlanou v mléce nebo chlebem a ochucený různými přísadami. Ve stč. se o. nazývala *jíška, jícha, júšel, jíšel, šalše, omachyl* nebo *omachejl*, nář. *máčka* a *sós*.

Označoval se tak hustý vývar z bylin nebo kašovitý pokrm vůbec. V kuchařských předpisech z 15. a 16. stol. se objevuje např. *jícha skopová, hovězí, máslová, vostrá, na pečené ryby, na bobří ocas* apod. Zahušťovala se postrouhanou topinkou nebo strouhanou zemlí. Panská a měšťanská kuchyně měla omáčky a jim podobné zadělávané pokrmy v oblibě. Kuchařské knihy z 18. a 19. stol. jich obsahují mnoho. Ve vyšších vrstvách se podávaly s masem; jejich základem byl masový vývar, ochucení rozmanité. Střední měšťské vrstvy některé z omáček přejaly a přizpůsobily svým možnostem. O. s knedlíky či bramborami (méně s rýží) byla pokrmem sytícím, jedla se nejčastěji k obědu. Omáčky byly pro českou kuchyni charakteristické. – Venkovská kuchyně znala dvě základní omáčky, černou a bílou. Černá byla z ovoce (čerstvého, sušeného) nebo z povidel. Zahušťovala se smetanou, moukou rozkvedlanou v mléce, řidčeji jíškou. Mnohde byla součástí štedrovečerní večeře. Měla řadu regionálních i místních názvů, např. *kocvara, kočvara, kocanda, kocvárka, vodvárka, muzika, lankvara, tříšlo, zambulice, merenda, trnčenica, bryje, varmuža, slivoňka, suchary*. Ovocné omáčky se jedly teplé i studené (ty především v době polních prací). Kromě zahradního ovoce se na o. rozvářely šípky, plody černého bezu, divoce rostoucího angreštu ad. Nevařené, pouze smetanou zahuštěné omáčky se připravovaly z lesních plodů. Byly pochoutkou dětí, ale někdy s chlebem tvořily celý oběd. Mezi černé omáčky lze zahrnout i zajišenou o. houbovou a cibulovou. Na Příbramsku se k ní (podobně jako jinde k ovocné o.) podávalo uzené maso. – K bílým omáčkám se počítá o. smetanová či mléčná, ochucená koprem, ošlejem, petrželkou, pažitkou, česnekem, křenem, a o. se salátem či houbami. Křenová o. patřila v 18. a 19. stol. mezi oblíbené pokrmy podávané při svatbách a posvícení s hovězím masem, někde se nazývala *bílý křen*. Později ji (podobně jako ovocnou o. s uzeným masem) nahradila o. rajská a svičková pečeně; křenová o. se pak zařadila mezi všední jídla. Při zabijačce, ale i z koupeneho kořínku nebo okruží se dělala plíčková o. či pajšl. Známa byla i o. játrová. Ke sladkým omáčkám zahuštěným mlékem a vajíčkem patřila *anička* či *hladká ančka* (někde podávaná jako polévka). Poléval se jí svítek nebo se do ní nalámalo pečivo a v této kombinaci byla pak někde celým obědem. Mezi omáčky všedních dnů, zahuštěné spíše jíškou, patřila o. salátová, okurková, z mladých listů řepy, tuřínu či štovíku. Majoránková o. se dělala hl. ke skopovému masu a v této podobě se pra-

videlně objevovala v jídelníčku továrních a veřejných kuchyní. V 1. polovině 20. stol. některé z omáček ustupovaly nebo z jídelníčku vymizely (bezinková, šťovíková, kmínová, šípková), naopak jiné se do něj především ve městech včleňovaly (rajská, falešná svíčková bez masa, guláš z maďarské kuchyně). Mezi nedělními obědy se objevovalo telecí na paprice, v některých rodinách slepice, jinde králík na smetaně aj. K sladkým omáčkám lze počítat krémy a pudinky, jež se připravovaly jako moučník nebo pochoutka pro děti. V jídelníčku venkovských domácností se dále vaří omáčky spíše staršího typu, především smetanové, ochucené tuzemskými aromatickými rostlinami. Některé přetrvávají, jsou však méně frekventované (okurková, cibulová, česneková, koprová, křenová, rajska, houbová). Tradiční sladká ze sušeného ovoce (popř. z povidel) se připravuje zřídka, jen o Vánocích si ji dopřává především starší generace. V oblíbě jsou masitá jídla s o.: guláš, vepřové na paprice, svíčková, ptáčky, roštěnka, znojenská pečeně a některé další pokrmy, přejaté z cizích kuchyní. – K o. se pojí názvy věcí (*omáčník*, porcelánová nádobka s hubičkou), osob (*omáčkář*, kuchař specialista) a také některá lidová rčení: *Bylo tam mnoho omáčky; topí se ve vlastní omáče*.

Lit.: V. Pacovský: *Knížka kuchařská*. Kutné Hory 1811; M. D. Rettigová: *Domácí kuchařka*. Hradec Králové 1826, s. 17–19; Z. Winter: *Kuchyně a stůl našich předků*. Praha 1892; M. Úlehlová-Tilschová: *Česká strava lidová*. Praha 1945, s. 579–585; H. Kubálková: *Strava vesnického lidu na středním Polabí*. Poděbrady 1972, s. 21, 27, 31, 34–36. [jš]

ondraš, *skok* – sólový i kolektivní mužský tanec 2/4 taktu z oblasti slezských Beskyd a z Lašska. Náleží k tancům skočného rázu (do skoku), podobně jako verbuňk na Slovácku nebo odzemek na Valašsku. Název dostal podle textu písně, který pojednává o zbojníku Ondrášovi (*Ty Ondrašu, synu milý*). Nápěv má řadu variant po stránce melodické i rytmické. O., který se skládá z pomalé a z rychlé části, mohl tancovat sólový tanečník, existovaly však také podoby dvojicové, ve čtveřici nebo s více tanečníky. V tom případě udával taneční pohyby nejlepší z nich, který rovněž určoval prostorový útvar (kruh, řada). Ve vystupňovaném tempu se však již figury improvizovaly. Začátek o. mohl mít ve všech uvedených variantách také pevnou formu. Po hudební a taneční gradaci hudebníci mohli zvolnit tempo a po krátké chůzi v kruhu se tanec opět opakoval. Pohybový základ tance je podobný odzemku, i když některé figury

jsou odlišné a dynamičtější. O. se často tancoval s rekvizitou (valaškou).

Lit.: V. Šejvlová: *Ondrášův skok – sólový chlapský tanec severních Beskyd*. RZ 3, 1953, s. 22–31. [mp]

Ondráš a Juráš, proslulý slezský zbojnický příběh o závistí, zradě a odplatě. Ondráš z Janovic (13. 11. 1680 Janovice u Frýdku – 1715), lid. Ondrášek, je nejvýznamnější slezský lidový hrdina. Byl synem fojta, studoval na latinské piaristické škole v Příboře. Ke zbojníkům utekl proto, že údajně zabil nějakého dragouna. Stal se vůdcem družiny, která bojovala proti pánům na území Slezska; byl zavražděn svým druhem Jurášem. To byl podle lidové tradice zlý a úskočný člověk, který Ondráši záviděl nejen jeho slávu, ale i milou. Když byla na Ondrášovu hlavu vypsána odměna sto zlatých, Juráš ho v hospodě zabil. Peníze dostal, ale nakonec byl pověšen. – Ondráš se stal představitelem odboje proti pánům a brzy se o něm rozšířily nejružnější povídky, některé s kouzelnými prvky: při jeho narození i smrti se objevila ohnivá koule, měl kouzelný obušek, byl nezranitelný, dovedl přimrazit člověka a měl různé jiné schopnosti. Chudě dříve naměřil látku *od bučka do bučka*, babku, která ho pomlouvala, posadil na pařez pobitý cvočky. Vypráví se o pokladech, které na různých místech zakopal. Povídky o O. a J. byly zaznamenány nejen ve Slezsku (po obou stranách hranice) a na vých. Moravě, ale také na Hané a zřídka i jinde. O Ondrášovi se zpívaly lidové i kramářské písně, na toto téma vznikly české a polské divadelní hry. Stal se oblíbenou postavou prací českých i polských autorů, výtvarníků a sochařů.

Lit.: A. Sivek: *Zbojník Ondráš*. Praha 1959; R. Jeřábek: *Dvě zbojnické bagately*. ČL 52, 1965, s. 1–13; R. Jeřábek: *Ikonografie moravskoslezského zbojníka*. NA 26, 1989, s. 239–247. [mš]

Ondřej, původem rybář, jeden z dvanácti apoštolů Ježíšovy družiny, světec (30. 11.). Podle podání kázal evangelium v Černomoří a na Balkáně, kde byl v řeckém Patrasu ukřižován na šikmém kříži tvaru X. Ondřejský kříž je symbolickým znakem tohoto patrona řady zemí a měst, dále rybářů, obchodníků s rybami, řezníků, horníků, provazníků a nosičů vody. O přímluvu je žádán proti bolestem v krku, dně, křečím a růži (*Ondřejova nemoc*), rovněž v otázkách sňatku. Podstatná část obyčejových praktik konaných na den sv. O. souvisí zřejmě s předkřesťanskými oslavami zimního slunovratu. V č. zemích je noc před sv. O. první v řadě tzv. drsných a osudových nocí předvánočního období. Po Štědrém dnu je sv. O. nej-

frekventovanějším věštebním dnem roku. Věšební praktiky směřovaly k milostným a manželským problémům, ale též k předpovědím povětrnosti, zdraví a úmrtí. Patrně existuje souvislost s církevním zvykem (rozšířeným zvláště v protestantských krajích) předčítat tento den v kostele seznam narozených, zemřelých a sňatků za minulý rok. Již Č. Zíbrt hodnotil svatoondřejské věštění především jako společenské aktivity, skýtající zábavu při přástkách. S místními obměnami a s obdobnými doprovodnými texty byly obecně rozšířeny mezi českým i německým etnikem: lití olova (slitky lité očkem křížového klíče do studené vody napovídaly podobu, povolání atd. budoucího partnera; ve Slezsku se lily kuličky *ondřejky*), třesení plotem nebo stromem (štěkot psa určí směr ženichova původu), klepání na kurník (ozve-li se první kohout, přijde ženich), počítání polínek nebo třisek (sudý počet: ženich mládenec, lichý počet: vdovec), házení střevícem přes hlavu (dobré znamení, padne-li špičkou ke dveřím), nahlížení do vodní hladiny ve vysekaném ledu (stín prozradí partnerovu podobu), odkrývání hrnečků se symbolickým obsahem (chléb znamená úrodu, hlína smrt, hřeben nemoc, peníz bohatství, zelená snítka svatbu) apod. V systému pověr měl významný status sen svatoondřejské noci s údajnou schopností po celodenním půstu odhalit budoucího partnera. Praktiky k jeho vyvolání konaly především dívky v intimním prostoru lůžka: pod polštář kladly lístky se jmény nápadníků a mužské součástky oděvu. Značné stáří prozrazují texty pronášené při zvyku *setí semen* (směrem k lůžku přehodí dívka přes hlavu hrst obilí nebo luštěnin) a tzv. šlapání (stoupání) na postel (jedna z variant textu se dovolává stupínku užívaného u vysokých postelí renesančního typu). V některých východomoravských obcích dívky už od O. (jinde od Barbory) věštily na vdavky z višňové větvičky, zalévané každodenně na lačno vodou z úst. Na Napajedelsku (Žlutava) obcházeli večer o svátku sv. Ondřeje domy *ondřejé*, dva mláďenci z mikulášské družiny (obvykle lauffi) v roli tzv. biskupových poslů, zjišťujících u dětí znalost modlení a jejich přání pro mikulášskou nadílku. Na den sv. O. (Milěvsko) nebo v nejbližší sobotu se konala *sejpká*, tj. slavnostní předávání obilní části roční odměny za služby obecnímu pastýři a kováři s bohatou hostinou i závěrečnou dobrou hodinkou.

Lit.: J. A. Fritz: *Slavnost „Ondřeje“ v Nuzicích na Bechyňsku*. ČL 16, 1907, s. 172–174; K. Amerling: *Milostná věštba na sv. Ondřeje*. ČL 21, 1912, s. 152; A. Mařík: *Kohout na sv. Ondřeje*. ČL 21, 1912, s. 153. [zm]

onen svět, prastará představa říše stínů, kam člověk odchází po smrti (záhrobí), popř. paralelních světů obydlených démonickými bytostmi. Lidové představy kladou o. s. do podzemí (vojsko v hoře, trpaslíci), představují si podvodní říše v jezerech a mořích i svět v nebi nebo v oblacích. Lidové podání se v mnohém christianizovalo, podzemní a nadzemní svět splývá s představou nebe a pekla. Nejvýraznějším rysem o. s. jsou jiné časové dimenze: hodina trvá den, den trvá rok i celé století: ženich, jenž oplatil návštěvu bytosti z o. s., kterou pozval na svatbu (anděl, Teofil), se vrací za sto nebo za tři sta let jako stařec do neznámé krajiny; kovář, který okoval koně vojsku v hoře, za sedm let (Blaník). Jednotlivé pohádkové typy líčí způsob, jímž je možné dostat se na o. s.: dívka upadne vřeteno do studny, na dně je louka a dům, kam vstoupí do služby (AaTh 480); hrdina nalezne jiný svět v oblacích, kam vyšplhal po rostlině, která vyrostla až do nebe (AaTh 468); vodník zavede do podvodní říše dívku, kterou si vyvolil za manželku nebo která je ochotna jít vodníkovi ženě za kmotru (žába). Podzemní prostory s poklady se v lidových pověstech otvírají v určený den (zpravidla jednou za rok): na Velký pátek (Erbenův *Poklad*), o svatojánské noci. V pověsti nelze na o. s. vstoupit beztrpě: pasáček, kterému do jámy shodili z rozpustilosti klobouk, nachází v podzemí starce s vousem na důkaz stáří obtočeným několikrát okolo stolu; odnáší si v klobouku zlatáky, poněvadž tam našťěstí vstoupil nedobrovolně. Chlapec, který jej napodobí, je roztrhán. Obsáhla skupina textů na pomezí pohádky, legendy a pověsti líčí hrdinovu výpravu do pekla; nejznámější z nich je látka o *Záhořově loži* (AaTh 756B: *loupežník Madej*).

Lit.: A. Aarne – S. Thompson: *The Types of the Folktale*. (AaTh) Helsinki 1961; D. Klímová: *Katalog hornáckých lidových vyprávění*. In: Hornácko. Brno 1966, s. 549–584; I. Müller – L. Röhrich: *Der Tod und die Toten*. Deutscher Sagenkatalog 13, 1967, s. 346–398; EM 1, 1977, sl. 1046–1047 (*Aussenwelt*). [dk]

opálka, polokulovitý mísovitý koš upletený z loubků. Nosným konstrukčním prvkem o. je oblouk z prutu nebo slabší větve, o který se vzpírají obloukovitě prohnuté silnější loubky (žebra) tvořící kostru. Žebra o. jsou propletena jemnějšími loubky, které se při pletení uchycují omotáním o nosný oblouk. Malé opálky se drží za okraj, větší mají dvě protilehlá ucha, vytvořená tak, že se pod obloukem vynechají části pletiva. Opálky se zhotovovaly v několika velikostech o průměru oblouku od 40 do 80 cm. O. se původně

užívala k čištění obilí (*opálati*, pohazováním čistit obilí proti větru). Od 2. poloviny 19. stol. sloužila k přenášení sypkých materiálů, tj. řezanky, obilí, sena i chrástí; do menších opálek dávali povozníci krmení koňům zapřaženým u vozu. Na Vizovicku se podle toho různé velikosti opálek nazývaly *jednokoňka* a *párovica*. Opálky se zhotovovaly ve všech regionech, kde bylo známo pletení z loubků, a představovaly charakteristický výrobek z tohoto materiálu. Nejobecnější byly na Českomoravské vrchovině, v jihozáp. a záp. Čechách a v okolí Vizovic. Z tvaru o. při pletení jednoho oblouku vycházel kulatý košík na brambory užívaný na Českomoravské vrchovině (*volátko, sudánek*). V. t. přírodní pletiva.

Lit.: H. Šenfěldová: *Pletení z loubků*. Uherké Hradiště 1975; R. Vermouzek: *Opálkaři*. ČL 62, 1975, s. 37–39; V. Vondruška: *Slovník starého zemědělského nářadí, nástrojů a strojů (1750–1914) II*. Roztoky u Prahy 1989, s. 335.

[hš]

opánky viz krpce

opasek, pevný kožený pás, který se zapínal na jednu, popř. více kovových přezek. Opásání vrchních i spodních oděvů je doloženo u Slovanů z konce 1. tisíciletí. Od raného středověku jsou známy širší kožené opasky, které sloužily nejen k opásání, ale také k uschovávání drobných předmětů a cenností nutných při cestách. Oděvní součástky obvykle neměly kapsy, proto o. pevně připoutaný k tělu byl dobrou schránkou pro peníze, nože, jídlo a další potřeby. V prostředí lidových vrstev v Čechách, na Moravě a ve Slezsku se užívaly tyto typy opasek: 1. tuhé opasky (pásky), široké 6–15 cm, zhotovované ze zdvojené kůže, na povrchu zdobené výšivkou hedvábím, kovovou nití (lyonský drát), štípaným pavím brkem,

protahováním pestrých kožených proužků a vykládáním drobnými kovovými nýtky. Sloužily k přidržení oděvních součástek. K tomuto typu patřily zejm. mužské pásky z Hané, často bohatě po celé ploše zdobené výšivkou. Podobné pásky se dochovaly i z různých míst v Čechách (Hronovsko, j. Čechy, Chodsko). Některé pásky z j. Čech a Chodska měly celý povrch pokryt drobnými cvocky složenými do ornamentů, někdy i s vloženými barevnými sklíčky. Pravděpodobně představují relikt středověkých pásků bohatě zdobených kovem. Na Chodsku jsou tradovány jako pásky ženské, kterými se přidržoval plátěný šorec; 2. široké opasky s vnitřní kapsou. Dochovaly se nejhorněji, byly to výrobky profesionálních sedlářů nebo řemenářů. O. představoval dutý vak, který se upínal kolem pasu a zapínal na jednu nebo dvě přezky. Svrchní strana o. byla mírně vyztužena a vyzdobena výšivkou, spodní strana byla měkká. Vpředu byla často tuhá listovitá tabulka (*laple*, Novobydžovsko), na které se soustředila bohatá výzdoba. Motivicky byl dekor závislý na technice výzdoby (protahování kožených proužků a štípaného pavího brku, doplněné plnou výšivkou a aplikací). Vzor se skládal z linek, vlnovek a prostých kvítků, které v jednoduché kompozici obklopovaly iniciály nebo jméno majitele, jindy určitý symbol povolání vlastníka, např. vozové kolo, koně, častý byl motiv orače. Některé dochované opasky jsou ve výzdobě datované. Datace je vracuje do období od konce 18. stol. (1798) do počátku 70. let 19. stol. (1872). Někdy se také nazývaly *opasky formanské*,

protože pro formany na cestách byly nezbytností. Opásávali se jimi i bohatší sedláci. Obecnější součástí svátečního kroje se staly v 19. stol. na Doudlebsku a na Lito-myšlsku, jednotlivé exempláře nebo zprávy o nich se dochovaly z celého území Čech i z přílehlé moravské části Českomoravské vrchoviny. Kapsovitě opasky navazovaly na obecně užívané vakovité opasky středověké; 3. vysoké pevné opasky, široké až 30 cm, zapínané na tři až čtyři ozdobné přezky, které se nosily na vých. Moravě a ve slezských Beskydech (karpatská kultura). Patřily k pracovnímu oblečení mužů zaměstnaných pastevectvím a prací v lese, protože zpevňovaly bederní část těla při namáhavé práci a při zvedání břemen. Přesvědčivě to dokazuje jejich užití na Uherskobrodsku, představujícím nejzápadnější oblast jejich rozšíření. Ještě na konci 19. stol. se zde nosily k pracovním plátěným gatím, zatímco ke svátečním nohavičím se nosil jen úzký řemeň. Vysoké opasky se zdobily cvočky, ozdobným vykrajovacím přehnuté kůže a vytlačovanými ornamenty, zhotovenými raznicemi a rádlý; 4. úzké dlouhé opasky (řemeny), zhotovené z jednoho pruhu hovězí kůže tři až čtyři centimetry širokého, spínané mosaznou (železnou) přezkou. Zdobily se vyběženými mosaznými kroužky (Uherskohradištsko), cvočky nebo tlačným dekorem (Vsetínsko). Nosily se v 19. a 20. stol. na Slovácku a Valašsku k soukenným nohavičím dvakrát obtočené kolem pasu, jednou pevně, podruhé volně.

Lit.: J. Klvaňa: *Lidové kroje na moravském Slovensku*. In: *Moravské Slovensko I*. Praha 1918, s. 97–252; J. R. Bečák: *Lidové umění na Hané*. Velký Týnec u Olomouce 1941, s. 228–229; D. Stránská: *Lidové kroje v Československu I*. Čechy. Praha b. r. [1949]; E. Urbachová: *Lidový oděv na Vsetínsku*. Vsetín 1980, s. 19; J. Langhammerová: *Lidový oděv v českých zemích*. ESMR III, s. 44–45. [hš]

opavský kroj, lidový oděv úrodné roviny v okolí města Opavy, historického centra záp. Slezska. Doklady o. k. se začaly sbírat v 90. letech 19. stol. v době příprav na *Národopisnou výstavu československou*. Dokumentují kroj ovlivněný městskou módou. – Ženský spodní oděv tvořil rubáč, v 19. stol. úzká košile s rukávem, na který se oblékala plátěná košilka rovného střihu s klíny v podpaží, u krku stažená tkanicí. Široké nabrané rukávy lemovala jednoduchá zoubkovaná výšivka nebo krajka. Rukávy se zdrhovaly stuhou. Mladší vývojový typ košilky z 2. poloviny 19. stol. měl vyšíváním nebo strojovou krajku též kolem výstřihu. Košilky sahaly pod pás, aby se daly

zachytit sukní. Svrchní sukně (*drajdrutky*) patřily k nejdražším oděvním součástkám. Byly vlněné, různých barev, od světle růžové, přes červenou a fialovou k zelené. V průběhu 19. stol. se šily z hedvábí, polohedvábí i bavlny. Sahaly po kotníky. Aby si svrchní sukně udržely zvonovitý tvar, ženy pod ně oblékaly několik spodnic. Poslední spodní sukně bývala nejdelsí a nejširší, ozdobená krajkou nebo vyšíváním zoubky. V zimě se nosila spodnice oteplená (*vatyčka*). Byla podložená tabulovou vatou a podšívkou. Vše se v několika řadách ručně prošilo. Svrchních sukní se nosilo několik typů, např. sukně všité

do měkkého živůtku (*lajbiku*) nebo sukně jen do pasu. Ty přidržovaly v pase živůtky pomocí vycpaného válečku (*klobasky*). Zadní díl zdobily našité varhánky (*šostky*). Živůtky byly měkké, podšité plátnem. Zhotovovaly se z různých materiálů, např. brokátové s pestrými květy, protkávané kovovou nití, nebo hedvábné, sladěné s barvou sukně a stuh. Jednobarevné živůtky se na zadním dílu bohatě vyšívaly flitry, barevnou vlnou, broušenými sklíčky a kamínky. Výšivka byla rozvržena tak, aby ji nezakryl velký šátek, na ramenou našasený, na prsou zkřížený a v pase vzadu svázaný na uzlu. Vdané ženy nosily pestrobarevné vlněné šátky. Nevěsta jej měla plátěný, v rohu, který spočíval na zádech, bohatě bíle vyšívány a lemovaný paličkovanou nebo vyšívanou krajkou. Na živůtky ženy oblékaly krátké kabátky (*grytky*, *špenzry*) se širokými límci s vycpanými rukávy. Tato součást oděvu se zcela přiblížila městskému šatu z poloviny 19. stol. Bílé sváteční zástěry z jemného plátna obvykle vyšívaly zkušené vyšíváčky. Bohatý vzor komponovaly podél tří stran. Dolní okraj zástěry měl širokou výšivku z opakujících se rostlinných motivů, na bocích byla výzdoba užší. Kromě bílých vyšívaných zástěr se k obřadním příležitostem nosily i zástěry hedvábné, polohedvábné, květované, na všední den plátěné. Celkový vzhled kroje doplňoval čepec (*kaptur*, *karkule*) s bílou nebo zlatou výšivkou na dýnku. Přes čepec se vážala široká hedvábná stuha, vzadu svázaná do široké mašle, která musela být vyztužena bílou naškrobenou plátěnou stu-

hou. Konce hedvábné stuhy splývaly vzadu až k dolnímu okraji sukně. Ke stuhovému úvazu patřily ještě půl metru dlouhé stuhy *naušnice*, zasunuté pod okraj čepce tak, aby po obou stranách těsně lemovaly tvář. Zimní čepce (*futermyce*), uvnitř kožené, s lemem z králíčí kožešiny, byly na dýnku zdobený výšivkou ze stříbrných nebo zlatých nití. I na zimní čepce se vázaly hedvábné široké stuhy. Ženský кроj se udržel na Opavsku do konce 19. stol. – O mužském kroji na Opavsku se zachovalo méně zpráv než o kroji ženském. Muži nosili dlouhou plátěnou košili, jež se zavazovala šňůrkou na krku a rukou. Rozparek měla vzadu. Kolem krku si vázali šátek. Kalhoty se šily z plátna, sukna, kůže i manšestru tmavších barev a zasunovaly se do holínek. Červené soukenné vesty mívaly vždy kovové knoflíky. Výjimečně se nosily i vesty brokatové. Na vestu muži oblékali krátký kabátek sahající po pás (*grytka*). Vpředu byl zdoben na každé straně řadou žlutých mosazných knoflíků. Obvykle měl jinou barvu než vesta. Zámožnější sedláci oblékali na kabátek ještě dlouhý kabát městského střihu a nosili nízký cylindr. Mužský o. k. zanikl v 60.–70. letech 19. století.

Lit.: J. Vyhliďal: *Naše Slezsko*. Praha 1903, s. 179–191; F. Myslivec: *Náš národní кроj a ožívání národního svérázu na Opavsku*. Opava 1926; V. Večerková: *Čepce slezského kroje, jak se nosily po obou stranách Opavice*. SlSb 44, 1946, s. 187–197; V. Večerková: *Kapesníky u opavského kroje*. RZ 3, 1953, s. 19–21; V. Večerková: *Čepce ženského kroje na širším Opavsku*. RZ 3, 1953, s. 93–96; V. Večerková: *Záštěry slezského kroje*. RZ 3, 1953, s. 62–64; V. Večerková: *Uplatnění tylu na výšivkách slezského kroje*. RZ 5, 1955, s. 36–37, 117–118; Z. Vachová: *Národopisné sbírky Slezského muzea*. Ostrava 1962, s. 100–107; Z. Vachová: *Lidová kultura Slezska*. In: Slezsko. Opava 1992, s. 152–159; J. Králová: *Lidový кроj a výšivka na Opavsku*. Opava 1994; M. Suchánková: *Čepce v národopisných sbírkách Slezského zemského muzea v Opavě*. In: Lidový textil a textilní sbírky v muzeích. Brno 1998, s. 11–14. [ms]

oplatečnice, oplatnice, kleště na oplatky – železné nářadí ve tvaru velkých kleští s plochými čelistmi na zhotovování oplatek (oplatků). Nejstarší oplatečnice byly ručně kované a zdobené rytým dekorem. Výrobou oplatečnic se zabývali kováři. Nářadí zhotovené na zakázku mělo na ploše čelisti uvedeno jméno objednavatele. V 18. a 19. stol. se používaly také částečně lité oplatečnice. – Čelisti měly v č. zemích kulatý tvar, každá strana nesla jinou výzdobu. Figurální motivy doplňovaly kolem okraje nápisy; pokud text chyběl, lemoval ústřední motiv stylový

ornament. Mezi oblíbené ústřední motivy náležel beránek, jelen, sv. Jan Nepomucký, varianty stromu života, mořská panna ad. Datace byla poměrně vzácná a nelze předpokládat, že by se bezprostředně vztahovala k roku vzniku nástroje. – Způsob užívání vycházel z konstrukce. Řídké těsto z pšeničné mouky, vody, cukru, vajíček a různých přísad se nalávalo na jednu stranu o. a druhou stranou se přikrývalo. Dlouhá držadla umožňovala položit o. na rozžhavené dřevo či uhlí. – O. patřila ke kuchyňskému vybavení domácností dobře situovaného obyvatelstva. Oplatky se pekly i pro veřejnost.

Lit.: N. Melniková-Papoušková: *Kovové oplatnice a pečení oplatek*. VL 6, 1954/55, s. 446–473. [mm]

oplatka viz obřadní a obyčejové pečivo, oplatečnice

oradlo, zemědělské nářadí, které slouží k rozrývání, kypření, mísení a obracení půdy. Nejstarší oradla byla sestrojena v pravěku; jejich potřeba a vznik úzce souvisí s počátkem pěstování obilnin a navazuje na používání ručního nářadí ke kypření a rytí půdy, tj. motyky, trnokopů či rýčů a ručních rydel či brázdičů. Oradla pravděpodobně vznikla v centru zemědělské civilizace na území Blízkého východu. V Sev., J. a Střední Americe původní obyvatelstvo ani v nejvyšších oblastech zemědělské civilizace o. před příchodem Evropanů neznalo. Oradla na území č. zemí lze podle jejich geneze, základních prvků konstrukce a zdrojů tažné

síly třídít na: 1. rádllo potažní, tj. a) rádllo s plazem (českomoravské a západočeské rádllo, nákolesník, plužice, rádllo kultivační a dosud nezjištěné rádllo karpatské), b) hák neboli rádllo bezplazové (percák, trutnovský, krkonošský, slezský, orlický, jesenický a také valašský hák); 2. harka (dvou a víceradličná); 3. záhonový pluh, a to a) se symetrickou radlicí (západočeský) a b) s asymetrickou radlicí (předkový, tj. s plužňaty, chodákový, popř. houpavý, otočný, tříkolečový nebo s přestavitelnou radlicí, odhrnovačkou, plužňím tělesem, hřidelový jedno- a víceradličný, rámový jedno- a víceradličný, novodobý potažní pluh zaváděný od začátku 19. stol. a místně upravovaný jako pluh brabantský, skotský, hohenheimský, ruchadlo aj., označovaný podle původu, konstruktéra či výrobce); 4. o. kultivační jako plošný kultivátor (pospěch, kypřič, půdní fréza) a kultivační o. řádkové (plečka, oborávdlo); 5. pluh motorový (nesený, překlopný aj.); 6. pluh traktorový (přívěsný, nesený, polonesený-návěsný); 7. pluh pro lanovou orbu (otočný, překlopný, pro systém jednostrójový nebo dvoustrójový s motorem parním, spalovacím, elektromotorem); 8. pluh speciální (podrývák luční, do ovocného sadu, chmelnice, lesní, rigolovací, drenážní, meliorační, rašeliništní); 9. pluh s rotačními orebními tělesy (talířový, šroubový, rýčový). – Tisíciletý vývoj oradel působil na vývoj lidské společnosti od neolitu, zvl. na možnosti rozšíření obdělávaných ploch, produktivitu způsobů přípravy půdy a výši sklizně. Původní oradla (rádla) půdu rozrývala, kypřila, mísila, ale

neobracela. Jejich pracovní část byla symetrická, pouhý dřevěný, popř. parohový hrot nebo výjimečně kamenná, později všeobecně rozšířená železná radlice. Ostatní části o., tj. hřídel, kleče, plaz, slupice či kolečka, chodák a později krojidlo, způsob rozrývání, kypření a míšení ornice příliš neovlivňovaly. Použitím jednostranné odhrnovačky a asymetrické radlice vznikl pluh, který půdu rozrývá, kypří, mísí, ale také obrací, i když v počátečním období vývoje pluhu nedokonale. K sestrojení pluhu došlo nepochybně až po rozšíření o. se železnými radlicemi. – Nejstarším dokladem používání o. v Evropě jsou pravděpodobně zbytky brázd zachované pod mladšími datovatelnými vrstvami (památníky, mohyly). Brázdy byly zjištěny v Polsku (Sarnow, eneolit, 4. – počátek 3. tisíciletí př. n. l.), v Dánsku, Nizozemí, Šlesvicku-Holštýnsku, Norsku a v Anglii. Z téže doby pocházejí doklady o využívání skotu k tahu. Využívání skotu k orbě umožnilo obdělávání větších ploch za kratší dobu, snadnější rušení drnu při zpracovávání *přílohu* nebo *noviny*, a tím vedlo k větší sklizni, resp. ke zvýšení produktivity soustav hospodaření. Rozšíření oradel více typů a potažní orbu dokládá v Evropě větší množství skalních rytin z přímořských a severoitalských Alp, ze Švédska nebo Krymu, převážně datovaných do doby bronzové. Základní konstrukční řešení oradel doložené těmito kresbami se v mnoha případech uchovalo v řadě oblastí až do 19. stol. Oradla v době bronzové byla celodřevěná včetně pracovní části, tj. radlic, až na výjimky v některých vzdálených oblastech

(kamenné radlice v Číně a Sýrii). Zatím nejstarší v Evropě objevená oradla pocházejí z Dánska (kolem r. 1490 př. n. l.) a z Ukrajiny (kolem r. 1390 př. n. l.). Po vynálezu a rozšíření výroby železa se tento materiál začal uplatňovat při zhotovování radlic. Z konce 2. a začátku 1. tisíciletí př. n. l. pocházejí úzké železné radlice z Palestiny. Podobné radlice z mladších období v oblastech keltského vlivu byly později nalézány v Evropě, zvl. v její severnější části od Anglie až po Ukrajinu. – Vývoj oradel na území č. zemí je doložen nálezy

symetrických radlic od laténského období (Nový Bydžov, Jaroměřice, Uherský Brod, Kolín, Lipany ad.) a větším počtem nálezů radlic rádel a pluhů i krojidel z hradištního a středověkého období. Postupně zdokonalované a poměrně velmi rozmanité typy oradel se na území č. zemí uchovaly až do 19. stol. a v některých případech se používaly ještě začátkem 20. stol. K tradičním oradlům rozšířeným v Čechách, na Moravě a ve Slezsku zvl. v 18.–19. stol. se počítají rádla s plazem: českomoravské rádlo (berounské, čáslavské), západočeské rádlo (doupovské, planské aj.), nákolesník a plužice; rádla bezplazová neboli háky: percák či západočeský hák, hák trutnovský, slezský, krkonošský, hradecký, orlický apod. a valašský; z pluhů dřevěný záhonový pluh (pražský, děčínský apod.). – Původní funkce o. se postupně rozšiřovala a měnila: pluhy sloužily též k obracení drnu, skývy, zaklápění hnoje, ničení plevelů a povrchovému odvodňování polí a luk, rádla a háky k zapravování osiva do půdy, po zavedení řádkových kultur při pěstování polních plodin ke značení brázd, sázení a kultivaci, tj. kypření, oborávání či pletí během vegetace a k vyorávání při sklizni (brambory, řepa). Z plazových rádel se koncem 18. a během 19. stol. vyvinula oborávadla, plečky, některé podrýváky a vyorávače a jejich radlice se staly vzorem pro novodobé kultivační nářadí. Postupně uplatňované racionalizační tendence v zemědělství, směřující k intenzifikaci výroby, působily na vývoj konstrukce o., vedly k zavedení dílčích úprav, nových prvků a modifikací. Od začátku 19. stol. se ve střední Evropě uplatňoval především rakouský pluh

Zugmaierův (Vösendorf 1818) a rucha-dlo bratranců F. a V. Veverkových (Rybitví 1824–1827). Výroba oradel se postupně zdokonalovala, do kovářské a kolářské řemeslné práce stále výrazněji vstupovaly prvky průmyslové výroby. Od 2. poloviny 19. stol. tradiční oradla postupně mizela a přetrvávala v hůře dostupných a chudších oblastech nebo malých zemědělských usedlostech, popř. jako nářadí pro speciální práce při kultivaci polních plodin nebo pěstování speciálních kultur. V některých oblastech č. zemí se s tradičními oradly běžně pracovalo ještě začátkem 2. poloviny 20. stol. – Studium vzniku a vývojem o. se od konce 18. stol. zabývala řada etnografů, archeologů, historiků a agronomů (v č. zemích především J. Mehler, E. Michna, L. Niederle, J. Eisner, F. Šach, M. Beranová, J. Kramář, J. Petráň). Pro soustavný výzkum historických oradel byl při *Národním muzeu* v Dánsku 1952–1953 vytvořen *Sekretariát pro výzkum historie zemědělského nářadí* (*International Secretariat for Research on the History of Agricultural Implements*). Od r. 1956 začal vydávat speciální řadu publikací, od r. 1968 specializovaný časopis *Tools and Tillage*.

Lit.: J. Mehler: *Die erste Sammlung der böhmischen Ackergeräthe*. Praha 1784; J. Mehler: *Die zweite Sammlung der böhmischen Ackergeräthe*. Dresden 1794; J. Kramář: *Některé otázky studia českých oradel*. ČE 6, 1958, s. 113–124; F. Šach: *Soustava oradel Starého světa a zařazení nářadí z území Československa*. VPZM 1963, s. 171–231; J. Hyčko: *Orné náradie. Zbierky v Slovenskom národnom múzeu v Martine a v múzeách na Slovensku*. Bratislava 1967; I. Ballasa: *The earliest ploughshares in Central Europe*. *Tools and Tillage* 2, 1975, s. 242–255; H. Ch. Dosedla: *Pflug und Arl in Österreich*. In: *Österreichischer Volkskundeatlas* 6/1. Wien 1977, Bl. 99–101, Kommentar 1–83; F. Šach: *Rádlo a pluh na území Československa. 1. Nejstarší orební nářadí*. VPZM 1961, s. 23–155; 2. *Nejstarší písemné a ikonografické doklady*. 16, 1977, s. 91–120; Z. Tempír: *Expozice a sbírka oradel Zemědělského muzea*. VPZM 17, 1977, s. 33–63; F. Šach: *Počátky orebního nářadí v českých zemích (od pravěku do 15. století)*. – *Typy rádel v Čechách a na Moravě*. – *Rozšíření ruchaďla v českých zemích po jeho vynálezu ve dvacátých letech 19. století*. EAČMSI, s. 141–152, 153–206, 207–260; M. Beranová: *Zemědělství starých Slovanů*. Praha 1980; M. Friedman – Z. Tempír: *Pracovní plochy některých historických oradel a jejich vyhodnocení (1–3)*. VPZM 24, 1984, s. 205–243; 25, 1985, s. 91–119; 27, 1987/88, s. 149–197; V. Vondruška: *Slovník starého zemědělského nářadí, nástrojů a strojů (1750–1914)*. Roztoky u Prahy 1989, s. 31–100. [zt]

orální tradice, ústní tradice – ústní existence a předávání folklorních projevů. Jedná se o jeden z hlavních, dominujících znaků folklornosti, nikoli však absolutně platný, neboť už od počátku písemnictví existovaly také folklorní jevy v psané, později v tištěné podobě: pohádky jako ilustrace (exempla) v kázáních, textové incipity písní v kancionálech apod. Zejm. lidová próza je doložena souběžně ve formě ústní i písemné, přičemž obě mají stejný význam. V novější době důležitost písemného tvaru vzrůstá, protože s rozvojem tisku o. t. stále více ustupuje do pozadí a hlavním nositelem kultury (tedy i lidové) se stává, zvl. pokud jde o některé slovesné formy, kniha a časopis. Vedle ústní a písemné tradice se v lidovém umění uplatňuje rovněž napodobování či imitace, např. v instrumentální hře, v lidovém tanci a ještě výrazněji ve výtvarném umění. Lidová píseň však stále žije hlavně prostřednictvím o. t. a ke své existenci potřebuje živý zpěv. Pro lidovou píseň je proto o. t. základním prostředkem jejího udržování a šíření. Důsledkem o. t. je také variabilita. Skutečnost, že se píseň šíří ústním podáním, znamená možnost obměňování prakticky při každé interpretaci. O. t. tak má pro lidovou píseň význam nejen reprodukční, ale i skladebný. Orálním způsobem šíření se lidová píseň odlišuje od umělé hudby zejm. proto, že lidová píseň není fixována, a může tak podléhat různým proměnám. O. t. je příčinou neulpění lidové písně na jednoduchých archaických formách a důvodem vývoje ke složitějším útvarům v souhlasu s hudební a obecně kulturní evolucí. Naproti tomu pamětní fixace jako důsledek ústního tradování nedovolila vzniknout rozsáhlejšímu útvarům. Zapamatovatelnost melodie se pohybuje přibližně do počtu čtyřiceti taktů. Rozměrnější skladby jako samostatné písňové jednotky se v lidové písňové tradici nerozvinuly. V lidové próze, kde existovaly vedle sebe ústní a psané (později tištěné) způsoby fixace i přenosu folklorních látek, pomáhala o. t. udržovat regionální charakter folkloru. Tištěná podoba naproti tomu umožnila rozšíření pův. regionálně omezených projevů do širšího, někdy celonárodního povědomí. Znalost pověstí o Kozinovi a Lomikarovi se stala obecně známou díky *Starým pověstem českým* A. Jiráska. O. t. podmiňuje také další procesy charakteristické pro folklorní útvary. Narušuje vazbu díla na jeho tvůrce, uplatňuje kolektivní cenzuru, stejně jako tvořivou účast celého kolektivu interpretů. Jevy, které se udržují a předávají pomocí o. t., se stávají majetkem a výrazem kolektivu, jsou typizovány v obsahu i formě. Šíření folklorních jevů od úst k ústům znamená existenci přirozené,

meziosobní komunikace, vznik vzájemného vztahu mezi interpretem a posluchačem, a to ve stejném čase a na stejném místě. Současně může vzniknout zpětná vazba, to znamená reakce posluchače nebo recipienta na folklorní projev, jeho kladné nebo nepříznivé přijetí, což u psaných nebo tištěných jevů nemůže vzniknout.

Lit.: R. Smetana: *Ústní lidové podání melodie*. *Musikologie* 1, 1938, s. 69–91; O. Elschek: *Pojem a základné znaky hudobného folklóru*. *Hudobnovedné štúdie* 3, 1959, s. 5–42; B. Beněš: *Úvod do folkloristiky*. Brno 1980; M. Leščák – O. Sirovátka: *Folklór a folkloristika*. Bratislava 1982. [mt]

orba, orání – základní způsob zpracování půdy pomocí oradla. Orbou se vrchní vrstva půdy (obvykle ornice) kypří, drobí, mísí a posléze obrací; současně se zlepšují vláhové, vzdušné a tepelné půdní poměry, do půdy se zapravují organické zbytky, plevele, hnojiva, popř. osiva a sádky. Podle půdy, účelu o. a plodin se volí způsob a doba orání i nářadí. Jako o. bývalo někdy označováno také obdělávání či vzdělávání půdy, tj. pěstování rostlin, na ně navazující chov dobytka nebo příprava polí pro setí a sázení. V novější době se orbou rozumí zpracovávání půdy pluhem, který půdu především obrací a současně kypří, drobí a mísí. Začátek a vývoj o. souvisí se vznikem a rozvojem nářadí k o. (rádlo, nákolesník, plužice, hák, percák, podrývák, harka, pospěch, oborávdlo) a s využíváním tažné síly zvířat v zemědělství. Soustavnou o., hnojením a pěstováním rostlin vznikla ornice jako výsledek činnosti při zkulturování půd. Ornice má mimořádný význam pro společnost. Proto byla orbě po celou dobu vývoje zemědělství věnována trvalá pozornost. – Způsob o. byl ovlivňován oradly. Původními rádlý se vytvářely jednoduché brázdy, nikoli však skývy, které vznikaly teprve při orbě pluhem, popř. později i rádlý a háky upravenými pro o. k jedné straně. Vznik a rozšíření dřevěného záhonového pluhu byly předpokladem záhonové o. do skladu či rozoru (rozhoru) a o. do roviny. – **B r á d a** v agronomii je rýha vyoraná oradlem (popř. jiným nářadím) v půdě. Velikost brázdy a skývy je dána šířkou a hloubkou záběru pracovní části oradla. V brázdě vyorané rádlým se souměrnou radlicí se půda pouze rozhrne na obě strany, přitom se nakypří, rozdrobí a promísí, ale neobráť. Při o. pluhem s nesouměrnou radlicí a odhrnovačkou vznikne skýva, pruh ornice podřezaný radlicí a odřezaný krojidlím nebo hranou radlice (popř. odhrnovačky), která se nadzvedne, odsune a překlopí na předchozí brázdu. Původní dřevěné záhonové

pluhy obracely skývu jen nedokonale. Také jejich drobicí a kypřící vlastnosti byly ve srovnání s pluhy z 19. stol. a pozdějšími málo vyhovující. – Při o. jednostranným, obvykle pravostranným dřevěným záhonovým pluhem se brázdy skládaly proti sobě do záhonů. Sklad dvou brázd při záhonové orbě tvořil hřbet záhonu. Podle šířky záhonů se rozlišovaly záhony úzké (4–6 brázd), středně široké (8–12 brázd, nověji do 10 m) a liché (více než 12 brázd, nad 10 m). Opakem záhonové o. do skladu byla o. do rozoru, při níž vznikl mezi záhony otevřený pruh dvojbrázdí. Na okraji pole se při o. vytvořila souvrať (ouvrat), na které se oráč otáčel s potahem a pluhem. Souvrať se orala až nakonec. – Vznik pluhů s překladnou odhrnovačkou a vynález otočných pluhů umožnil orbu do roviny. Při ní se skýva otáčela stále k jedné straně pole a pluh střídavě oral pravostrannou a levostrannou radlicí (odhrnovačkou). Takový způsob o. byl potřebný na svažitéch pozemcích, kde bylo nutno při o. po vrstevnici obracet brázdy proti svahu, aby byla omezena vodní eroze a nedocházelo k rychlému znehodnocení výše položené části pole. Dřevěné otočné záhonové pluhy, nejčastěji se třemi klečemi, se ve střední Evropě vyskytovaly od 18. stol. Od 19. stol. se používaly háky s lopatovitými a částečně otočnými radlicemi, pluhy s překladnou dřevěnou odhrnovačkou, ale zvl. ruchadla a pluhy novější koncepce, konstruované pro kopcovité terény jako pluhy otočné. O. po spádnici nebo obracení brázdy po svahu byla na svažitéjších pozemcích pro značné nebezpečí splachu ornice nežádoucí. Na mokřích

a těžkých půdách se používala o. do hřebců (velmi úzkých záhonů), umožňující odvod vody četnými rozory. O. dokola, používaná někdy v novější době, je pro velké množství *oplazů* (pluhem vynechaná místa na poli) agrotechnicky nevýhodná. Pro o. byl nejvhodnější obdélníkový tvar pole. Při nepravidelných tvarech se nejprve zoraly klíny, aby se získala co největší čtyřúhelníková plocha. – Hloubka o. tradičními oradly mohla většinou kolísat v rozmezí 2–6 palců (5–15 cm), jen výjimečně se mohlo orat hlouběji. Podle F. Horského se ještě v 60. letech 19. stol. oralo většinou na 2–4 palce, při zavádění pěstování cukrovky 1858 v Dolních Bečkovcích ruchadlem s podrývákou do hloubky 3–4 palce a současně se podrývalo na 8–9 palců. Tomu odpovídají i výsledky zkoušek konaných replikami historických oradel (F. Šach) a geometrické analýzy pracovních ploch historických oradel (M. Friedman, Z. Tempír), při nichž byla zjištěna maximální hloubka o. staršími typy ruchadel v rozmezí 15–22 cm a novějšími typy 20–25 cm. V 2. polovině 20. stol. se o. do 18 cm označuje jako mělká, 18–24 cm střední, 24–30 cm hluboká a nad 30 cm velmi hluboká. – O. do záhonů vytvářela vhodnější podmínky pro pěstování rostlin: mocnější vrstvu ornice na záhonech, povrchové odvodňování zamokřených a těžších půd. Počtem záhonů se ve starší feudální době udávala plocha obdělávané půdy. Záhony měly ustálenou délku a šířku. Sčítání záhonů na desítky a kopy (60) se udrželo až do 19. stol., kdy se téměř přestalo orat do záhonů a kdy převládl novější způsob

vyjadřování ploch. Délka oraných záhonů se nazývala hon (vzdálenost, kterou za normálních podmínek spřežení táhlo pluh bez odpočinku), v Čechách se ustálila praxí zemských desek v polovině 15. stol. na 153,76 m. Šířka záhonů se v téže době ustálila na 6 brázd, tj. 1,7742 m (1 brázda = 1/2 lokte = 1 stopa, střevíc). Normální zemský záhon v Čechách měřil bez rozorů 272,08 m². V kopcovitém terénu však nebylo možno délku, šířku ani tvar záhonů dodržovat, takže mezi oranými záhony vznikaly rozdíly 200–400 m². Při zakládání nových zemědělských sídel v období vnitřní kolonizace byla zemědělská půda přidělována v lánech a jejich dílech měřených šířkou přidělených pruhů pozemků na dvanáctiny zv. pruty (4,7312 m). Od 14. stol. byly plochy polí nahrazovány údaji v množství obilí (korce, měřice). Poměr mezi záhony, lány a výsevkem byl od 16. stol. asi tento: 10 kop záhonů = 60 korců výsevu = 1 lán. Korcem obilí bývala osévána plocha 8–12 záhonů. Ze způsobu o. daného záhonovým pluhem vznikl systém měření ploch půdy, který se zachoval po několik století. – *D o b a a f u n k c e o r b y*. Podle účelu se o. v období trojhonné a trojstranné soustavy hospodaření většinou dělila na 3–4 druhy. Začínalo se zpracováním úhoru (*ouhory* nebo *oulehle vzdělati, zvorávati, krojiti*) koncem dubna nebo začátkem května. Předtím se ještě na úhoru spásal plevel a někdy se rozházel hnůj vyvezený v zimě. První o. byla mělčí a říkalo se jí též *podvorávka*, teprve od 18. stol. podmítka. Část nezoraného úhoru se někdy nechávala ještě celý květen pro pastvu ovcí. Druhá o. byla hlubší, a pokud hnůj nebyl zaorán již při první orbě, zaorával se při druhé. Půda se přeorávala a obracela. Druhá o. měla být hotova před senosečí nebo nejpozději do žní. Třetí o., nejčastěji nazývaná mísení, obracení, *městba*, byla přípravou pro setí ozimů. Oralo se koncem srpna a začátkem září (po sv. Bartoloměji), často rádly, poněkud hlouběji a napříč. V těžších půdách a na horách se někdy oralo ještě počtvrté. Po každé o. se vláčelo a sbíral vyvláčený plevel. Způsoby o. v 16.–18. stol. jsou popsány v hospodářských instrukcích, některých urbářích a později v zemědělské literatuře. Od poloviny 18. stol. se začínaly prosazovat některé novější způsoby o. (podmítání po žních, vrhnutí; hlubší orba, podle počasí). – *V ý k o n v o r b ě* byl závislý na více faktorech. Kromě dřevěných záhonových pluhů to byl především potah, kvalita a stav oraného pole, druh půdy, počasí, síla a schopnosti oráče. Obvykle se zapřahaly 1–2 páry volů nebo koní. Podle

instrukcí se v 17. stol. zoralo potahem o 4 koních 5–4 kop záhonů a volským potahem 3–4 kopy za den podle druhu o. Později se uváděly výkony pro 1 potah pod 3 měřice obilí nebo 2 strychy (korce) za den (černínská instrukce 1665). Denně se orávalo tak dlouho, dokud to snesl dobytek. Na oráče, zvl. robotníka na panském, se bral menší ohled. – Pro jednotlivé plodiny se oralo různě: *Pšenici čtyřikrát, žitům třikrát, ovsu dvakrát, ječmenu přijde trojí rolí dělati*. Obvyklé bylo i rčení *orati na jednu, dvě, tři brázdy*, což značilo počet oreb, který se lišil i podle polí, oblastí, zvyklostí a možností. – Během 19. a začátkem 20. stol. se o. v č. zemích v souvislosti s rozšířením střídavé soustavy hospodaření a novodobých potažních pluhů vyvinula ve čtyři základní druhy: o. *letní* a) s velmi mělkou podmítkou, která šetří půdní vláhu, umožňuje vyklíčení semen plevelů a rozvoj mikrobiální činnosti včetně rozkládání posklizňových zbytků, b) mělká o. strnisková 12–15 cm jako příprava pro setí strniskových plodin a zaorávání hnoje před hlubokou o.; o. *podzimní*, asi 3–4 týdny před setím ozimů, spojená se zaoráváním hnoje a jetelotravních porostů, která podle hloubky bývá orbou střední; o. *hlavní* nebo *zimní* jako příprava pole pro okopaniny nebo jarní obilniny a ostatní plodiny, zaměřená na celkové zlepšení úrodnosti půdy, její struktury, ničení plevelů a zachycení zimní vláhy; o. *jarní*, která v geografických podmínkách č. zemí je většinou nouzová, neboť zkracuje vegetační dobu, zvyšuje zaplevelení a snižuje zásobu zimní vláhy. – Pro některé orby se používala zvláštní oradla nebo plužní tělesa, popř. zvláštní způsoby o. (zaorávka hnoje, zeleného hnojení, obrácení drnu atd.). – Potažní o., opakovaná po tisících téměř od počátků zemědělství, byla prací namáhavou, nezastupitelnou a mimořádně důležitou, ale i radostnou pro oráče, který vnímal souvislosti s kulturní krajinou a významem zemědělství. Byla to příprava pro příští sklizeň. Obvykle orali muži, ve zvláštních případech i ženy (válka, rodinné poměry). V. t. agrární obyčeje, zpracování půdy.
Lit.: Ch. Fischer: *Oculus Domini. Operis Oeconomici I-II*. Praha 1679, 1683, přel. J. Barner: *Knihy hospodářské I-II*. Praha 1705–1706; F. Horský: *Rolnická polní kázání*. Praha 1861; V. Černý: *Hospodářské instrukce. Přehled zemědělských dějin v době patrimoniálního velkostatku v 15.–19. století*. Praha 1930, s. 123–142; F. Myslivec: *Starý způsob hospodářství na Opavsku*. Praha 1933, s. 13–15; A. Špička: *Obdělávání půd ve Slezsku. Podmítka ve Slezsku*. VČZM 7, 1934, s. 150–155; A. Špička: *Podzimní a jarní*

orba ve Slezsku. VČZM 8, 1935, s. 59–62; F. Šach: *Museum Experimenting as a Testing Method of the Productivity of Labour in the Past*. AMA 1966, s. 37–41; V. Ryneš – J. Kramář: *Orba a spřežení dobytka na obrázcích staroboleslavské pověsti o vyorávání mariánského reliéfu*. ČL 57, 1970, s. 20–34; F. Šach: *Rádlo a pluh na území Československa II*. VPZM 16, 1977, s. 91–120; M. Hříděl: *Historie zemědělské malovýroby na Písecku*. 1. *Rostlinná výroba*. Písek 1983; M. Friedman – Z. Tempír: *Studie pracovních ploch radlic moderních pluhů a historických oradel*. Praha 1989; M. Beranová: *Versuche zur vorgeschichtlichen und frühmittelalterlichen Landwirtschaft*. PA 84, 1993, s. 97–118. [zt]

ordalie viz boží soud

organistrum viz niněra

organologická ikonografie [z řec.], muzikologická disciplína, jejímž posláním je specificky zaměřená evidence, studium a interpretace tzv. organologických ikonogramů. Odhlížejíc od jejich uměleckých hodnot studuje o. i. kresby, malby, mozaiky, grafiku, plastiky, fotografie a další vizuální objekty, pokud v nějaké formě obsahují organologickou tematiku nebo s ní souvisejí. Jde o relativně nový obor, jeho pojmenování vzniklo z řeckého *eikon*, obraz a *grafein*, psátí. Teprve na konci 19. stol. se v hudebněvědné literatuře začínají objevovat příspěvky zabývající se výkladem organologických, zejm. středověkých ikonogramů. O. i. přispěla v krátké době svými objevy k novým znalostem hudebních nástrojů, především středověkého instrumentáře. Nelze pochybovat o důležitosti a ceně ikonografických dokladů. Např. starověké a středověké chordofohy se do nové doby prakticky nedochovaly, a tak obrazové prameny spolu s písemnými zmínkami jsou pro organology jedinečným svědectvím a výlučným zdrojem informací o nich. Stejný význam mají i pro etnoorganology, kteří v nich nacházejí nedochované předchůdce svého předmětu zájmu. Středověký umělec měl jen minimální znalosti historických skutečností, život na zemi v každém časovém období si představoval právě takový, jaký znal ze své současnosti. Proto se např. v iluminovaných rukopisech bible lze setkat s vyobrazením odevů, obydlí, nářadí, pracovních úkonů, ale i hudebních nástrojů z biblických dob v takové podobě, v jaké je ze svého okolí znal umělec, který rukopis ilustroval. Také středověké plastiky a fresky jsou většinou dokladem způsobu života v době, v níž vznikly, a nikoliv v době, kterou měly zobrazovat. Středověký ikonografický materiál

je tedy autentickým svědectvím života tehdejší společnosti. Výzkum a výklad těchto dokladů však není záležitostí jednoduchou. I když např. 14. stol. dalo gotickému umění naturalismus, který se v tehdy tak oblíbených knižních iluminacích projevuje hl. nainním realismem, zobrazujícím předměty i jevy poměrně věrně, je nutné mít při jejich studiu na paměti některé skutečnosti a jimi korigovat výsledky bádání. Především je třeba počítat s tím, že středověký ilustrátor se často snažil zjednodušit si práci obkreslováním některých motivů ze starších předloh. Do ikonogramů tak vnikaly některé anachronismy. Opakoval-li se předmět nebo jev v ilustracích častěji, vytvořilo se během doby jeho ikonografické schéma, bezmyšlenkovitě obkreslované a kopírované a mající již jen málo společného se skutečností. I při relativní věrnosti kreseb a maleb je třeba mít na paměti, že ilustrátor nebyl vždy zručným a obratným kreslířem a nemusel být odborně informován např. o způsobu držení hudebních nástrojů, hry, stavby a jejich vybavení. Čím větší množství vyobrazení téhož typu nástroje se podaří shromáždit a vzájemně srovnat, tím větší je možnost vyloučení kreslířských manýr a vlivů schémat. O. i. si badatelskou problematiku a svébytnou metodologii teprve začíná vypracovávat. Přitom je samozřejmé, že používá výsledků uměleckohistorické vědy, zvl. pokud jde např. o problémy datování, autorství, vlivů mezinárodních souvislostí nebo okruhových zvláštností.
Lit.: P. Kurfürst: *Ala und Harfe mit zwei Resonatoren. Unbekannte Instrumente der europäischen Stilmusik des 13. bis 15. Jahrhunderts*. München – Salzburg 1985; P. Kurfürst: *Hudební nástroje*. Praha 2002. [pk]

organologie [řec.], věda o hudebních nástrojích, tedy o předmětech určených k produkování hudebního zvuku, podléajícího se primárně i sekundárně na hudebním efektu, hudbě produkované i reprodukované. O. je samostatnou disciplínou hudební vědy a nečiní rozdíl mezi nástroji produkujícími tóny, tj. zvuky s přesně definovatelnou frekvencí, a tzv. nástroji zvukovými, produkujícími všechny slyšitelné ostatní zvuky. Vzhledem k mnohdy obtížnému stanovení hranice mezi oběma skupinami zvukových zdrojů (řada nástrojů může produkovat tóny i zvuky nepravidelného frekvenčního průběhu) se nerozlišují, pokud jsou použity v hudebním projevu. – Základ názvu vědy o hudebních nástrojích tvoří řecké slovo *organon*, nástroj. Stejně jako ve středověku jsou tímto termínem označovány varhany, ale v přeneseném slova smyslu i všechny ostatní hudební nástroje. Latinského ter-

mínu *organum* se užívá i pro určitou kompoziční techniku, event. pro celé stylové období. Termín *organografie* použil poprvé Michael Praetorius (1571–1621) v díle *Syntagma musicum – De organographia* pro označení popisů hudebních nástrojů své doby. V nové době se termínu organografie užívá pro deskripci hudebních nástrojů, kdežto pro širší obor, usilující nejen o popis, popř. analýzu, ale i o zatřídění nástrojů do logické systematiky, se většinou užívá pojmu o. Někdy se tyto významové rozdíly nerespektují a obou pojmů bývá užíváno ve stejném smyslu. S termínem o. se lze setkat od 2. poloviny 19. stol. Jde o dobu, kdy se formují systematické moderní základy globálně pojaté muzikologie a kdy se i věda o hudebních nástrojích vymaňuje ze svého středověkého pojetí, kdy se stále více usiluje o vědecktější přístup k hudebním nástrojům, o pronikání do jejich historie a o jejich zkoumání z hledisek celosvětových. Aby mohl být hudební nástroj postižen v celé své šíři, zabývá se o. také řadou dalších hmotných a duchovních projevů, které k němu mají úzký vztah. Globálním i analyzujícím přístupem poskytuje o hudebním nástroji úplný obraz, obsahující aspekty akustické, technologické, obecně estetické, historické, sociologické a řadu dalších. O. tedy pojímá hudební nástroj jako důležitý hmotný a duchovní dokument kulturního vývoje lidstva. O. má vazby na archeologii, historii výtvarných umění, literární vědu, etnografii a etnologii, etnomuzikologii, hudební historii, hudební teorii, hudební estetiku, hudební pedagogiku, hudební ikonografii, archivnictví, sociologii atd. Vzhledem k obsáhlosti disciplíny má o. ještě další vazby k vědám technickým, zejm. k akustice, matematice, nauce o materiálu, technologii, fyzice, mechanice a v nejnovější době i k slaboproudé elektrotechnice. – Při tomto množství pro o. pomocných věd vznikla na její půdě řada specializací. Jsou to především etnoorganologie, zabývající se výzkumem hudebních nástrojů primitivních národů a nástrojů pro lidovou hudbu, organologická akustika, organologická sociologie, výzkum hudebního nástrojařství, organologická ikonografie a historická o. Nelze pominout ani komplexní organologické výzkumy jednotlivých hudebních nástrojů z hledisek všech organologických specializací. Je přirozené, že v rámci o. vznikají podobně jako u všech živých věd stále nové podobory (např. rekonstrukce historických hudebních nástrojů). Všechny organologické specializace se navzájem prolínají a doplňují. Výsledků jejich výzkumů pak využívá všeobecně teoretický směr,

charakteristický především snahami o vytváření organologických systematik podle různých hledisek – vědeckého třídění hudebních nástrojů. Výsledný organologický obraz hudebního nástroje je proto tvořen součtem dílčích výsledků výzkumných problémů jednotlivých organologických specializací. Zahrnuje přesnou tvarovou charakteristiku hudebního nástroje, která musí obsahovat celkové i dílčí rozměry a detailní dokumentaci jeho tvaru; konstrukční charakteristiku, zahrnující počet částí hudebního nástroje, jejich rozměry a vzájemné pospojování; výrobní charakteristiku, popisující způsoby výroby jednotlivých částí hudebního nástroje i nástroje jako celku; druhy používaných materiálů a technologii jejich zpracování, použité výrobní nástroje a celkové konstatování technické úrovně výroby; výtvarnou charakteristiku, která musí obsahovat popis výtvarného řešení hudebního nástroje a způsob jeho dosažení; akustickou charakteristiku, obsahující znázornění a vyhodnocení akustických výstupů nástroje a jeho rozklad z hlediska tvorby zvuku na primární, funkčně již dále nedělitelné elementy a jejich vazby, dále objektivní a subjektivní vyhodnocení a analýzu zvukového produktu nástroje; intonační charakteristiku, obsahující způsob ladění a doladování a teoretický i praktický frekvenční a amplitudový materiál nástroje; interpretační charakteristiku, postihující způsob hry, držení nástroje, podíl a funkci orgánů hráče při hře; rozbor a vyhodnocení ikonografických pramenů, které mohou pomoci organologovi při hledání určitých jevů a jejich rozšíření v historických souvislostech; rozbor a vyhodnocení písemných historických památek, včetně pramenů literárně umělecké povahy; výsledky některých archeologických bádání; historický vývoj nástroje a proměny jeho funkce v dobovém instrumentáři a s ním související proměny dobového zvukového ideálu; kartografické vyjádření výskytu hudebních nástrojů v různých dobách, zejm. ve 20. stol., na základě terénních výzkumů a v souvislosti s tzv. humánní geografii; terminologickou charakteristiku nástroje jako celku i jeho částí a projevů souvisejících s jeho používáním; údaje o příležitostech a účelu používání hudebního nástroje a o jeho funkci v prostředí jeho výskytu; význam hudebního nástroje v lidské hudební aktivitě; vyhodnocení výsledků etnografických a etnologických výzkumů hudebních nástrojů jako majetku určitých kultur; osobnosti výrobců, event. vynálezců hudebních nástrojů; a v neposlední řadě zařazení hudebního nástroje do organologické systematiky, umožňující jeho srov-

nání s nástroji jinými a začlenění do jejich kontextu z hlediska celosvětového. – Hudební nástroj jako výraz hmotné a duchovní kultury lidstva je tak schopen předávat mnoho informací. Vypovídá o dobovém a místním stupni lidské výrobní dovednosti, je dokladem určitého estetického ideálu hudebního, zvukového a výtvarného, je nositelem zpráv o dobových a místních způsobech provozování hudby a o používaných tónových systémech. Všechna uvedená analytická hlediska, jejich doplňování, navazování na sebe a srovnávání, tvoří sumu poznatků, z nichž se skládá celkový obraz hudebního nástroje tak, jak jej chápe o. Tímto přístupem ke svému předmětu zkoumání přispívá o. podstatným dílem k obecnému muzikologickému poznání. Z řady obecných i specializovaných systematik hudebních nástrojů si uchovala dominantní postavení systematika E. M. v. Hornbostela (1877–1935) a C. Sachse (1881–1959), publikovaná 1914. Rozděluje hudební nástroje na a) idiofony, tj. nástroje samoznějící, b) membranofony, nástroje blanzvukné, c) chordofony, nástroje strunné a d) aerofony, nástroje dechové. Moderní o. oddělila od membranofonů ještě mirlitony jako samostatnou nástrojovou skupinu. Idiofon je hudební nástroj, jehož oscilátor je tvořen tělesem, které není strunou, membránou nebo plátkem aerofonu. Membranofon je hudební nástroj, jehož oscilátor je tvořen membránou, která není rozkmitávána lidským hlasem. Aerofon je hudební nástroj, jehož oscilátor je aktivován proudem vzduchu. Mirliton je hudební nástroj, který mechanicky zkresluje hudební zvuk vydávaný lidskými hlasivkami. Chordofon je hudební nástroj, jehož oscilátorem je struna. Uvedené definice připouštějí v několika málo případech i vzájemnou permeabilitu (Aeolova harfa, bič, bzučák). Lit.: M. Praetorius: *Syntagma Musicum II. De Organographia*. Wolfenbüttel 1619, faksimile Kassel 1958; E. M. v. Hornbostel – C. Sachs: *Systematik der Musikinstrumente. Ein Versuch*. Zeitschrift für Ethnologie 46, 1914, s. 554–590; J. Hutter: *Hudební nástroje*. Praha 1945; A. Buchner: *Hudební nástroje národů*. Praha 1969; J. Keller – M. Kopecká: *Hornbostelova a Sachsova systematika hudebních nástrojů*. Hudební nástroje 14, 1977, s. 10–13, 45–48, 77–78, 114; P. Kurfürst: *Organologie a výzkum nástrojů pro lidovou hudbu*. NA 21, 1984, s. 1–6; P. Kurfürst: *Hudební nástroje*. Praha 2002. [pk]

orchestrión [řec.], kistna, muzika bez muzikantů, hrací skříň, bedna, orchestron, mechanická kapela, muzika na péro – skříňový automatofon, jehož zvuk měl napodobovat

váním různých hudebních nástrojů a mechanickým přednesem skladeb nahradit celý orchestr. Již na sklonku 18. stol., kdy přechod od manufakturní výroby ke strojovému průmyslu vzbudil zvýšený zájem o mechanizaci ve všech odvětvích lidské činnosti, obrací se také zvýšená pozornost k problémům automatofonických hudebních nástrojů. Vynálezci a konstruktéři různých, někdy velmi podivných nástrojů se podařilo překonat strojovou strnulost a bezvýraznost dosavadních primitivních automatofonů a zlepšit jejich modulační schopnosti. Jejich výrobky vzbuzovaly pozornost neobvyklým vzhledem, důmyslnou mechanikou a novými zvukovými efekty. Od r. 1798 asi do poloviny 19. stol. předvedli různí evropská varhanáři, mechanici, hodináři a lidoví vynálezci-samouci veřejnosti řadu složitých zařízení, která víceméně zdařile napodobila zvuk souborů řady různorodých nástrojů. Tyto hrací stroje byly poháněny buď párovými mechanismy, nebo závažím, či jen lidskou silou pomocí klikového převodu. Hrané skladby byly zakódovány buď na různých typech hřebíčkových hracích válců, nebo pomocí perforace na lepenkových pásech. Ty pak uváděly v chod systémy pák, které rozezvučovaly nástroje vestavěné do o. Zatím však šlo jen o výrobu jednotlivých kusů, prototypů, které sice posunuly vývoj o., avšak na hudební dění té doby neměly výrazný vliv. Teprve od poloviny 19. stol., kdy se výroby o. ve větší míře ujaly velké manufaktury a malé továrny, zasáhly tyto skříňové automatofony výrazně do hudebního života zejm. v lidovém prostředí. V č. zemích byli nejznámější výrobci bratři Riemerové z Chrastavy. Orchestriony se však vyráběly i v Praze, v Kralovicích a v Brně. Dovážely se ve větším množství také z Vídně a z Drážďan. Ve 2. polovině 19. stol. je objednávali především měšťtí kavárníci, od počátku 20. stol. také venkovští hospodští, kteří zejm. oceňovali jejich značnou hlasitost, tak potřebnou pro taneční zábavu. I když počáteční investice byla relativně velká (podle ceníků brněnské firmy Lídl a bratislavské firmy Pauer se cena o. pohybovala r. 1907 kolem 1 100 korun), nástroj, zejm. byl-li proveden jako mincovní automat, se brzy zaplatil, protože nebylo potřeba najímat živé muzikanty. Orchestriony patřily také k výbavě menších, chudších cirkusů a kočovných zábavních podniků až do začátku 2. světové války. Středně velké, ale poměrně dokonalé orchestriony obsahovaly harfy, citery, klavíry, xylofony, bubínky, velké bubny, kotle, housle, violy, violoncella, basy, hoboje, fagoty, pikoly, flétny, trubky, lesní rohy, pozouny, triangly a činely. Relativně chudý repertoár

o. bylo nákladné rozšiřovat, protože ceny hracích válců nebo perforovaných lepenkových pásů s novými skladbami byly vzhledem k jejich většinou individuální výrobě vysoké. Orchestrionové veseloherní ouvertury, operetní árie, pražské a vídeňské šlágry a kabaretní písně, tzv. národní písně, pochody, polky, čtverylky, mazurky, valčíky a tanga výrazně přispěly k unifikaci hudebního vkusu i repertoáru venkova a velkoměstských předměstí. Ve 30. l. byly orchestriony vytlačeny rozšířením gramofonové desky a rozvojem rozhlasu. Po 2. světové válce již zcela zanikly.

Lit.: A. Buchner: *Hudební automaty*. Praha 1959, s. 75–81; A. Buchner: *Mechanische Musikinstrumente*. Hanau am Main b. r. [pk]

orientalistická škola viz migrační teorie

ornamentika, soustava různorodých elementů, popř. motivů či témat, primárně z podstatné části vybavených znakovými a symbolickými významy, která umožňuje realizovat z nich svébytné výtvarné dílo nebo vytvářet doprovodnou složku jiného autonomního díla. Nejstarší doklady o. sahají do pravěku a mnohé z nich vykazují tisíciletou nebo aspoň staletou kontinuitu. Národopis se zabývá studiem geneze, struktury, funkcemi, stylem, hodnotou, technickou stránkou a interetnickými vazbami jednotlivých prvků, ale hlavně celé ornamentální zásoby lidových a zlidovělých výtvarných projevů. Genezi a formování o. determinovaly věrské představy a magické i kultovní záměry, nadto plnila o. komunikační, tj. sdělovací a dorozumivací funkce. S jejich postupným oslabováním a ztrátou nabývala na významu funkce dekorativní a reprezentativní. Hypertrofie o., projevující se ve vyplňování plochy lidových uměleckých projevů přebujelými ornamentálními kompozicemi, vedla některé badatele k přesvědčení, že jde o výraz strachu z prázdnoty (*horror vacui*), což ovšem při výkladu o. nelze paušálně aplikovat. Ornament lze členit podle různých kritérií a potřeb, a to na ideografický či znakový (svastika, voluta, kříž, meandr, trojúhelník, kosočtverec aj.), kosmologický či kosmogonický (solární, lunární) a fyziografický (ideografický, tj. znakový, popř. symbolický, fytomorfní, tj. rostlinný, zoomorfní, tj. zvířecí, a antropomorfní, tj. zobrazující lidské figury nebo jejich různé části) podle obsahu, na abstraktní, geometrický a stylizovaný realistický či naturalistický podle formy, na lineární, plošný nebo plastický podle techniky provedení. Jsou v něm obsaženy prvky dominantní (rozeta), podružné, doplňkové (úponky a rozviliny) nebo jen pomocné (vlnovka, lomená

čára, tečka). Řád zjednáva rytmus nebo symetrie, popř. ustálený systém (arabeska); na mnoha odvětvích lidové výtvarnosti se o. uplatňuje v pevných kompozicích, zejm. podélné, pásové s horizontální nebo vertikální orientací, symetrické podél osy, centrální nebo celoplošné. Důležitou složkou o. je barevnost, z obsahového hlediska pak symbolika barev. Základ tvoří ustálené elementy určitého kulturního prostředí, avšak objevují se v něm rozmanité přírůsty, např. stylové prvky a kompozice a vzdálené módní vlivy (šinoazerie, japonerie). Proměny o. znesnadňují její čitelnost a sdělnost, z někdejších závazných obsahů se tak často stává bezobsažná dekorace. Při odborném a vědeckém nakládání s projevy lidové a zlidovělé výtvarné kultury napomáhá o. k jejich časové i prostorové identifikaci.

Lit.: A. Riegl: *Stilfragen, Grundlegungen zu einer Geschichte der Ornamentik*. Berlin 1933; H. T. Bossert: *Das Ornamentwerk*. Berlin 1924; R. Berliner: *Ornamentale Vorlageblätter des 15.–18. Jahrhunderts*. Leipzig 1926; F. S. Meyer: *Handbuch der Ornamentik*. Leipzig 1927; H. T. Bossert: *Volkskunst in Europa*. 1938; K. Moszyński: *Kultura ludowa Słowian II/2*. Kraków 1939, s. 784–973; D. Dietmar: *Das Ornament*. Leipzig 1956; H. T. Bossert: *Ornamente der Volkskunst I-II*. Tübingen 1958–62, 4. vyd.; A. Václavík: *Výroční obyčje a lidové umění*. Praha 1959; T. Gebhard: *Zeichen und Zierat in der Volkskunst*. In: *Volkskunde. Fakten und Analysen*. Wien 1972, s. 419–425; D. Ware – M. Stafford: *An Illustrated Dictionary of Ornament*. London 1974; C. Humbert: *Ornamente. Münchener 1975*; N. Dunăre: *Ornamentele tradițională comparată*. București 1979; R. Peesch: *Ornamentik der Volkskunst in Europa*. Leipzig 1981; P. Luidl – H. Huber: *Ornamente*. München 1983; P. Lewis – G. Darley: *Dictionary of Ornament*. London 1986; NEČVU II, s. 591–592; ELKS I, s. 439–440; J. Baleka: *Výtvarné umění. Výkladový slovník*. Praha 1997, s. 256–257; O. Danglová: *Dekor – symbol. Dekorativna tradícia na Slovensku a európsky kontext*. Bratislava 2001. [rj]

osada 1. menší soubor obytných a hospodářských budov, jednotně pojmenovaný a se samostatným číslováním domů (1771). Výraz pochází z vrcholného středověku, kdy překrýval pojmy ves, újezd, obec. Po r. 1848 byl stanoven úřední výraz o. k vyjádření nejnižší správní jednotky, nahrazený v poslední třetině 20. stol. termínem část obce; 2. v církevním pojetí skupina obcí se společným farním kostelem a úřadem (pozůstatek původního chápání o.); 3. kolonie (české osady v Nebrasce); 4. menší skupina objektů sloužící zvláštnímu účelu (trampská osada).

Lit.: *Retrospektivní lexikon obcí Československé socialistické republiky 1850–1970*. Praha 1978, s. 32. [jv]

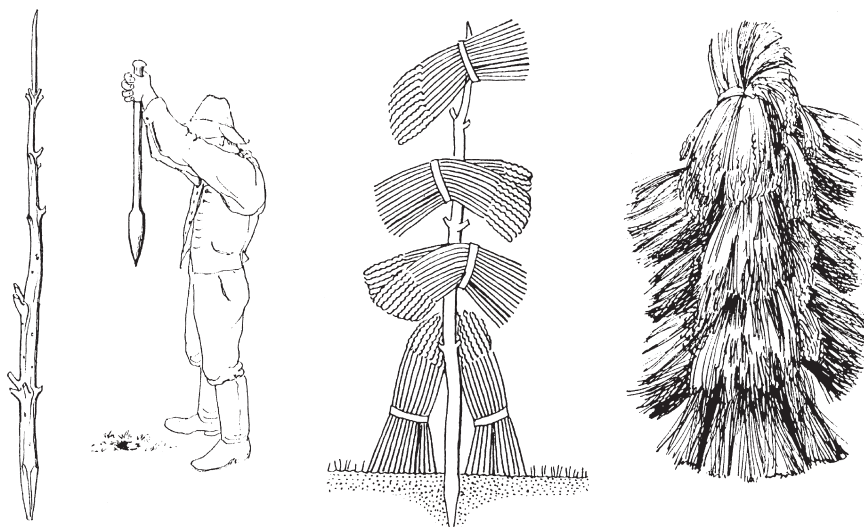
oslovení, slovo nebo skupina slov, jimiž se mluvčí (nebo píšící) osoba na někoho obrací. O. zpravidla ukazuje, jaký je mezi oslovující a oslovenou osobou vztah. Někomu oslovovat znamená nazývat ho jménem, titulem, přezdívkou nebo nějakým slovním obratem. Český mluvčí má na výběr rodné (křestní, osobní) jméno nebo jeho přijatelnou domáckou podobu (*Vašku*), příbuzenský termín (*teto*), zdvořilostní označení se jménem nebo beze jména, popř. s akademickým nebo funkčním titulem oslovené osoby (*pane Nováku, slečno, vážený pane předsedo, paní profesorko*) a ustálené označení nebo slovní spojení, jehož se užívá při zvláštních příležitostech: *vážené shromáždění, milí přátelé, drazí pozůstalí, bratři* (u skautů, sokolů), *pane mistr* (starší o. řemeslníka), *Mistře* (o. umělce) apod. Zvláštními předpisy se řídí užívání historických titulů, příslušejících některým osobám podle stavu, hodnosti nebo úřadu, např. panovníku *Veličenstvo*, arciknížeti *Výsost*, knížeti *Jasnost*, hraběti *Osvícenost* nebo *Milost*, kardinálu *Eminence*, arcibiskupu nebo biskupu *Milost*, prelátu nebo opatu *Důstojnost*, velvyslanci *Excellence*, rektoru vysoké školy *Magnificence*, děkanu fakulty *Spectabilis*. Užívají se ve spojení *Vaše, Jeho*. – Samotným přijmením (někdy spojeným s tykáním) se lidé oslovují zřídka. Stává se tak, když např. učitel oslovuje ve škole žáky nebo nadřazený podřízeného, ale není to oblíbený způsob o., protože vyjadřuje odměřenost. – Způsob o. se časem mění. Tak se např. rozšiřuje vynechávání titulu, zejm. když by se oslovující musel rozhodnout mezi dvěma možnými tituly (např. mezi inženýrem a ministrem), místo titulu se užije spojení *pane Novotný*. Po 1. světové válce bylo na venkově nahrazeno o. *hospodáři, hospodyně, pantáto, panímámo* přijmením nebo jiným způsobem. – Vlastních i obecných jmen (apelativ) se užívá v oslovování ve vokativu, ale obecná čeština a nářečí tu mívají po slově *pane* odchylně nominativ, např. *pane Novák*. Mezi o. a formou slovesa je obvykle vazba: křestní jméno se pojí s tykáním, formální o. s vykáním. Ve staré češtině se tykalo i králi, ale ke konci 15. stol. už bylo vykání dosti rozšířeno. J. Blahoslav (1523–1571) informuje ve své *Gramatice české* (1571), že je vykání už *dávno v zvyk veslý způsob*. Během 19. stol. se vlivem němčiny navíc onikalo, jako projev úcty (*Jak se mají, pane učitelí?*), a koncem 19. stol. a na začátku 20. stol., také vlivem němčiny, se onkalo. Onkalo se zpravidla dětem a mezi kamarádkami; onkání dospělým vyjadřova-

lo ze strany oslovujícího přezíravý postoj k oslovené osobě (onkalo se např. služebně). Onkáním se však někdy vyjadřoval i lichotivý vztah (*Počkala by chvilku, Lidunko?*) a ve městě se onkalo i mezi manžely. – Zjednodušeně lze říci, že osoba, která někomu tyká, vyjadřuje tím svůj vztah k oslovené osobě jako důvěrný (mezi milenci, blízkými příbuznými), přátelský nebo soudržný (mezi spolužáky, táborníky), rovnocenný (mezi obchodními partnery), ale někdy i nadřazený (mezi učitelem a žákem, mistrem a učněm). Naopak vykání se užívá ze zdvořilostních důvodů a k vyjádření respektu nebo odstupu k oslovenému. Proto do konce 19. stol. děti často vykaly svým rodičům. Zpravidla se vyká lidem starším nebo nadřazeným a vykají si dospělí lidé, kteří se dobře nebo vůbec neznají. Jsou však výjimky: pod vlivem emocí tykají mluvčí i osobám, které neznají a které se nezdráhají urazit (*Nauč se řídit, ty vole!*), diváci tykají fotbalistům a hokejistům, i když se s nimi neznají (*Nabraj, Jardo!*), tyká se někdy lidem výše i vysoce postaveným, pokud mají s mluvčím společné zájmy (u členů některých organizací, církví, politických stran), a tyká se (urážlivě) členům etnických skupin, kterých si ostatní nevědí. Někdy je oslovující v rozpacích, zda má tykat nebo vykát. To se stává, když je oslovovaná osoba na hranicích mezi dětstvím a dospíváním, anebo když se dva lidé, kteří se dobře znali v dětství, setkají po mnoha letech. – Jestliže je vztah komunikantů reciproční, oslovují se shodným způsobem. Pravidla vhodného oslovování a titulování v češtině jsou dosti složitá: faktory, které ovlivňují výběr mezi vykáním a tykáním, jsou mezi jinými pohlaví, věk, prostředí (např. přítomnost dalších osob), postavení (společenské, právní, pracovní), osobní vztahy, příslušnost

k zájmové skupině, příbuzenství a stupeň vzdělání, ale i citový poměr (např. sympatie). Pechod mezi vykáním a tykáním je obvykle spojen se symbolickým obřadem, tj. polibkem, tisknutím ruky, přípitkem. – Ve velké většině evropských řečí je situace podobná češtině, ale v angličtině je o. mnohem jednodušší. Vážení staří lidé i jednorozční děti se oslovují zájmenem *you*, tj. 2. osobou mn. č., zatímco 2. osobou j. č. se oslovuje Pán Bůh (*Thy kingdom come*, tj. *Přijď království Tvé*); též se jí užívá mezi členy náboženské společnosti *Society of Friends* (kvakerů). [zs]

ostrv, smrkový nebo jedlový kůl s pahýly větví zkrácenými na stejnou délku, dole seseknutý do hrotu, vysoký 2–2,20 m. Ostrve se používaly k sušení obilí. Při žních v hornaté části Moravskoslezských Beskyd (Valašsko, těšínské Slezsko) se napichovaly snopy obilí na ostré větve o., aby se úroda dosušila; poslední snop se nasadil na hrot nahoru napříč proti zatékání vody. Ostrve na poli bývaly uspořádány v řadách za sebou, zapíchnuté do země. Někdy se z blíže položených polí snášely i se snopy do bezprostřední blízkosti domu na louku a tvořily hustá seskupení 20–30 panáků ostrví. Při trvalejším dešti se ponášely do stodoly nebo pod okap a potom na louku k dosušení. Po žních se větší počet ostrví skládal za stodolu či chlév, kolem kmene stromu nebo volně na kraji lesa a pole v ježatých pyramidách. Sušilo se na nich také seno.

Lit.: J. Ceditla: „*Kolek a ostrévka*“ – *poloviční stodola*. Val. 5, 1956, s. 22–24; L. Baran: *Wege und Gebsteige in den Westkarpaten als Verkehrsmittel des volkstümlichen Transportes*. In: *Traditionelle Transportmethoden*. Budapest 1981, s. 123–129. [lb]

Sušení obilí na tzv. kolku – ostrvi. Nový Hrozenkov (Valašsko), 1955

ostřešnice viz okřídílí

osud, sudba – všeobecná kategorie označující představu o působení nadosobní, nadpřirozené síly, která nezávisle na člověku předem určuje běh lidského života. Prokopiova zpráva z 6. stol. navědčuje tomu, že Slované neznali o. jako nezměnitelné abstraktní fatum, mající moc nad člověkem; přesto v případě ohrožení života slibovali oběti za svou záchranu. Věřili, že nad jejich o. bdí božstvo, které si chtěli naklonit. Ze slovanské, zvl. ruské a jihoslovanské mytologie je známa velká skupina démonických bytostí manistického původu, ovlivňujících osudy lidí. Jde o personifikace abstraktních představ z předkřesťanských nebo raně křesťanských dob, pravděpodobně ovlivněných antickou mytologií (řecké *moiry*, římské *parky*). Od konce pohanské doby byla v lidu zakořeněna víra v přítomnost osudových ženských bytostí, spojovaných s narozením dítěte. Jejich kult snad spadá mezi mateřské kultury. Ruské církevní prameny z 11. – 13. stol. přinášejí doklady o modlitbách a obětování bytostem *zv. roždanice* nebo *rozenice*. V č. zemích to byly *sudičky*, *sudice* nebo *věštice*; nejstarší zmínka o nich pochází z Hájkovy kroniky (1541). Věřilo se, že jejich příznivou sudbu lze přivodit dary a obětmi ponechanými na stole. Pozůstatky těchto představ se nacházejí ve folklorním podání, zvl. v pohádkách. Víra v o. byla spjata také se snahou předvídat a usměrňovat budoucí události života magickými prostředky: věštěním, čarováním a dalšími úkony, prováděnými vlastními silami nebo prostřednictvím osob nadaných nadpřirozenou, kouzelnou mocí a schopností přivést se do tělesné a duševní extáze (čarodějové, věštky, hadači, vědomci, vědmy, bohyně a božci). Jak dokládají církevní zápisy, byla jejich činnost od středověku opakovaně zakazována. Přesto se s projevy víry v o. a s touhou jej ovlivnit lze setkat v magických úkonech spojených s mnohými obyčejí v průběhu kalendářního roku (zvl. v období Vánoc) i s obyčejí, které se vážou k přelomovým momentům lidského života (narození, svatba, smrt). K nejčastějším z nich patří milostné věštby, předzvěsti a předtuchy smrti.

Lit.: I. J. Hanuš: *Bájeslovný kalendář slovanský*. Praha 1860; J. Máchal: *Nákres slovanského bájesloví*. Praha 1891; Č. Zíbrt: *Seznam pověr a zvyklostí slovanských z VIII. věku*. Praha 1894; L. Niederle: *Život starých Slovanů II/1*. Praha 1916; V. Tille: *Chráněnc osudu*. NVČ 12, 1917, s. 369–417; A. Navrátilová: *Traktování osudu v lidové víře a v obřadech při narození a smrti*. In: *Magie a náboženství*. Uherské Hradiště 1997, s. 123–133. [an]

ošatka, slaměnka, ošívka, vošitka, košatka, košinka, okřínek, víčko – kulatá oblá miska zhotovená z dlouhé žitné slámy. Pramen materiálu se spirálovitě zatačel a upevňoval opletením štípaným prutem, lipovým lýkem, loubkem ze dřeva nebo z kořenů. Název o. byl obvyklý v Čechách, na Moravě se užívalo převážně termínu *slaměnka*, ostatní názvy byly krajově omezené. Kulaté ošatky měly průměr 30 až 40 cm a sloužily zejm. ke kynutí chlebových bochníků před sázením do pece, ale také jako misky s různým využitím (na zrní, vejce, ovoce). Byly nezbytnou součástí vybavení vesnické domácnosti i pekařských dílen. Pekaři užívali také oválné ošatky na chlebové vecky. Ošatkám podobné byly větší mísovité nádoby užívané na mouku, sušené ovoce apod. Horní průměr měly do 60 cm a tomu odpovídající hloubku. Až do 1. poloviny 20. stol. se dochovaly zejm. na Chodsku. Další obdobou o. z Chodska bylo kolo na brambory, přibližně stejně velké jako o., ale mělo ploché dno a nízký kolmý okraj. V. t. přírodní pletiva.

Lit.: A. Eberhardová – H. Šenfeldová: *Sláma a orobinec*. Uherské Hradiště 1970; V. Vondruška: *Slovník starého zemědělského nářadí, nástrojů a strojů (1750–1914) II*. Roztoky u Prahy 1989, s. 335; H. Šenfeldová: *Pletení ze slámy*. Praha 2004. [hš]

otava, druhá, popř. třetí a další seč pícin, zejm. na loukách. O. dává většinou menší výnos, její podíl na celkové sklizni je zpravidla menší než podíl první seče. Výnos o. je však závislý na hnojení a průběhu počasí, event. zavlažování a době první seče. Kvalita o. však bývá obvykle lepší než píce z první seče.

O. mívá menší obsah vlákniny a větší obsah stravitelných látek. V podhorských oblastech č. zemí bylo v 19. a v 1. polovině 20. stol. rozšířeno zavlažování luk a pastvin po první seči, zvl. na svažitéjších pozemcích. Voda se rozváděla z výše položeného potůčku mělkými stružkami a suché, často k jihu exponované plochy se zavlažovaly přeronom (tj. přeléváním vody přes okraj stružek). Pokosené louky se obvykle hned po odvozu sena z první seče hnojily močůvkou (hnojůvkou), jež se na louky a pastviny vyvážela na vozech z dřevěných, popř. plechových *lejtách*. Snahou těchto opatření bylo získat co největší sklizeň o., neboť během celého období od středověku byl v č. zemích trvalý nedostatek píce pro zimní období. Sena z luk měla být sklizena před deštivým obdobím v červnu. O. se obvykle sklízela koncem srpna kolem sv. Bartoloměje (24. 8.) a začátkem září (na Opavsku se říkalo, že která o. dočká sv. Václava, 29. 9., dočká se i Všech svatých, 1. 11.). Při sušení sena z o. bylo nutné počítat s delší dobou než při senách (odtud na Opavsku rčení, že seno se suší na břichu, o. na hrabích: kvůli dešti se musí často obracet). Vlastní sklizeň, sečení, sušení i svoz byl stejný jako při sklizni sena z první seče. Dobří hospodáři dbali na správné uložení sena z o. Pokud skladovací prostory pod střechou byly zaplněny, skladovaly se otavy podobně jako sena ve stozích. Množství sklizeného sena i o. se v zemědělských usedlostech ještě v 2. polovině 20. stol. počítalo na vozy, fůry (1 fůra je 5–6 q): *Na dolečkách bylo pět vozů sena a jen tři vozy otavy*. V. t. luční hospodářství.

Lit.: F. Myslivec: *Starý způsob hospodářství na Opavsku*. Praha 1933, s. 22–33. [zt]

otvírání studánek viz čištění studánek

Otylie, vl. jménem Odilia, Otilia (kolem 660 Alemánie – asi 720 Niedermünster, Alsasko), svěřice (13.12.). Narodila se jako slepá dcera alemanského vévody Athicha (Eticho I.), který ji chtěl dát zabít, aby nečinila hanbu rodině. Při křtu potulným řezenským biskupem v klášteře Baumes-les-Dames prý nabyla zrak a stala se později opatkou kláštera, který sama založila při zámku Hohenburg. Zemřela v alsaském Niedermünsteru, který se stal jedním z nejnavštěvovanějších poutních míst Francie. Od pozdního středověku byla považována za pomocnici při očních chorobách, hlavně v Alsasku, j. Německu a Rakousku. Od 12.–13. stol. se zobrazuje v černém, hnědém a bílém augustiniánském, benediktinském nebo karmelitánském rouše se závojem. Jejími atributy jsou miska s očima nebo dvě oči ležící na knize, kalich, kohout (asi v souvislosti se světlem), korouhvička,

kalich a škapulíře. Platí za patronku slepých, slabozrakých, postižených očními chorobami i Alsaska. Ve zlidovělém pojetí se v českém prostředí vyskytuje v drobné religiózní grafice, v tzv. svatých obrázcích.

Lit.: M. Barth: *Die Hl. Otilia, Schutzherrin des Elßas, ihr Kult in Volk und Kirche I-II*. Strasbourg 1938; M. Zender: *Volkstümliche Heiligenverehrung*. Atlas der deutschen Volkskunde NF, Erläuterungen 1. Marburg 1959–64, s. 207; V. Schaubert – H. M. Schindler: *Rok se svatými*. Kostelní Vydří 1994, s. 642–643. [rj]

ovce domácí (ovce, beran, jehně, jehnice, bahnice, skopec) – menší přežvýkavec cho-

vaný pro vlnu, maso a mléko. Zdomácněla asi v 9. tisíciletí př. n. l. v oblasti Blízkého východu, ve střední Evropě byla chována od mladší doby kamenné souběžně s kozou domácí. Význam chovu ovcí na území č. zemí od pravěku značně kolísal a byl různý podle oblastí, velikosti a zaměření zemědělských závodů, potřeb atd. Kromě masa, vlny a mléka chov ovcí poskytoval kožešinu a kůži, tuk, mléko a hnůj, ale též strůvka, lanolin. Zlatou dobou chovu českých selských ovcí bývá označováno 16.–18. stol. V. Černý podle počtu ovčáků a ovčáckých pacholků v Čechách r. 1605 odhadl počet ovcí asi na 860 000 kusů. Potíže s pastvou značného množství ovcí v 16. stol. vyplývají například ze stanovění plzeňských radních z r. 1502 (maximálně 150 ovcí pro měšťana), omezení chovu podle radních ve Dvoře Králové n. Labem na 40 ovcí u jednoho chovatele (1560), později na 10–15 v malých hospodářstvích a 20–80 i více u sedláků na vesnicích v závislosti na místních podmínkách. A. Knobloch (1561) zmiňuje nejvyšší chov ovcí, označených jako dobrovolnné, na Plzeňsku a na Hradecku okolo Hořic, Kopydlna, Veselí, Třebechovic. Ovčákovi radí, aby měl *plemenáče (berany), vyrostlé co největší, s vlnou bílou nebo černou*. Podle inventářů z asi 860 hospodářství, pořizovaných pro různé účely a ne zcela vyčerpávajících, lze soudit, že ovce chovala asi třetina poddaných, přičemž poměr chovatelů ovcí kolísal podle oblastí (Poděbradsko polovina, Pardubicko a Táborsko třetina, Plzeňsko pětina, Litomyšlsko čtvrtina). Poměr k počtu skotu byl asi 1:1. Počet chovaných ovcí kolísal od 1 do 79, přičemž nejčastěji se vyskytovalo 2–12 ovcí, méně často 13–18 ovcí a na velkých usedlostech 20–30 ovcí, zřídka i více. Nejméně často se ovce vyskytovaly v inventářích zahradníků a chalupníků. – Chov ovcí se v 16. stol. šířil zvl. na rejižních velkostatech při dostatečném odbytu vlny, sýrů, masa a pro výhodné možnosti extenzivního chovu v rámci trojhonné soustavy a oborové vázanosti. Ovce se pásly na jaře dříve a do podzimu déle než skot a na porostech, které nebyly skotem dobře využitelné; navíc měly menší potřebu zásob suché píce na zimu. Rovněž poměrně vysoká plodnost ovcí, malá potřeba pracovních sil k chovu, nízké náklady na pořizování ovčiny a poměrně dobré vyhnojování zvl. vzdálenějších polí rouhováním v latových či pletených lísách (košárech) podněcovaly šíření chovu ovcí. Jejich nadměrný chov na panských dvorech však zhoršoval podmínky existence poddaných (omezování pastvy, průhony, spolupastva, hospodářský útlak vedoucí až ke

stíznostem a selským vzpourám). V té době platilo rčení: *Ovčiny, pivovary a rybníky plní českým pánům pytlíky*. Bylo rozšířeno též v německé podobě: *Schäferei, Bräuhaus und Teich, machen die böhmischen Herren reich*. Za hospodářské situace po třicetileté válce se extenzivní chov ovcí na panských dvorech úspěšně uplatňoval a pokračoval i v 18. stol. V 2. polovině 60. l. a v 70. letech 18. stol. vyšly dekrety a nařízení k podpoře chovu ovcí a byly dovezeny plemenné španělské merinové a italské ovce paduánské. 1782 se na velkostatech v Čechách chovalo již 37 000 zušlechtěných ovcí a 1846–1854 bylo z celkového počtu 1,55 milionů ovcí v Čechách 50,8 % zušlechtěných (Negretti, Elektoral, Rambouillet, kombinace kmenů). Na Moravě se začátkem 70. let 18. stol. chovalo asi 800 000 ovcí (r. 1803 zhruba 1 milion), z toho asi 80 % chovů vrchnostenských, z nichž přibližně polovina ovcí byla ušlechtilých nebo zušlechtěných. Poměr počtu ovcí na velkostatech k počtu u poddaných v Čechách uvádí L. Loudil 2,5:1 (1773) a 1,6:1 (1837). Na 100 ha zemědělské půdy byly v Čechách 39,3 ovce (1778). Nejvíce ovcí v Čechách se chovalo v kouřimském, berounském a rakovnickém kraji: více než 60 kusů na 100 ha zemědělské půdy (1847). – Od 60. let 18. stol. byla původní česká selská ovce na vrchnostenských dvorech nahrazována jednostřížnými jemnovlnnými nedojenými ovci. Konjunktura těchto chovů vrcholila ve 30.–40. letech 19. stol. Současně však docházelo ke změně soustavy hospodaření, poklesu poptávky po velejemných vlnách, zdokonalení technik spřádání a dovozu levnější vlny ze zámoří. V 2. polovině 19. stol. nastal prudký pokles chovu ovcí. V rolnických chovech si však stále udržovala zvláštní postavení tzv. česká ovce selská, jako ovce šumavská a v salašnickém chovu ve východní části Moravy a Slezska ovce valašská. 1930 bylo v č. zemích již jen 86 000 ovcí, z toho v Čechách 64 000 a v zemi Moravskoslezské 22 000. V Čechách se ovce udržovaly v rolnických chovech v širokém pásu od Klatovska přes Strakonicko až po Novobystřicko. Nejvíce chovatelů bylo v soudních okresech Klatovy (7,7 % ze zemědělských závodů), Nýrsko (8,9 %), Plánice (8,4 %), Sušice (11 %), Hartmanice (17,2 %), Kašperské Hory (16 %), Horažďovice (4,5 %), Strakonice (6,3 %), Volyň (9,2 %), Prachatice (8,6 %), Chvalšiny (16,8 %), Český Krumlov (9 %), Vyšší Brod (13,9 %), Kaplice (12,6 %), Nové Hrady (6,6 %), Třeboň (4 %), Jindřichův Hradec (4,6 %) a Nová Bystřice (21,6 %). Menší oblast selského chovu ovcí byla ještě ve

Středočeské pahorkatině od střední Vltavy východním směrem přes Sedlec, Mladou Vožici a Voticke až po Kutnohorskou (do 4 % počtu chovatelů) a v tehdejší soudním okrese Rokytnice v Orlických horách (7,8 %) a Chlumec n. Cidlinou (5 %). Chovem ovcí se celkem zabývalo jen 1,88 % zemědělských závodů v Čechách, přičemž se chovaly častěji ve větších usedlostech. V několika desítkách velkostatků se chovala stáda nad 100 ovcí. Ve 20.–30. letech se asi třetina ovcí v Čechách chovala v hospodářstvích do 20 ha, v zemi Moravskoslezské asi dvě třetiny. – Na Valašsku bylo ve 30. letech 20. stol. asi 11 000 ovcí, z nichž se jen menší část chovala salašnický (salašnická a pastvinářská družstva). – Nejnižší početní stavy ovcí byly v r. 1937 (Čechy 33 000, země Moravskoslezská 12 000). Za 2. světové války došlo k více než trojnásobnému zvýšení počtu ovcí a k importu více než 34 000 plemenných žírných merinek (zájem o vlnu). Po r. 1945 počty ovcí v č. zemích stoupaly, byla zvýšena produkce jemné vlny a došlo ke zkvalitnění rouna hrubovlnných ovcí. Od r. 1954 začala regenerace šumavské ovce selské. Po poklesu chovu ovcí v 2. polovině 50. l. došlo ke stabilizaci v 60. l., důsledné kontrole užítkovosti a zušlechťování na masnou a vlnařskou užítkovost. Po rozšiřování chovů do konce 80. l. došlo k prudkému poklesu chovu ovcí v 90. letech 20. stol. – Původní české ovce selské a ovce valašské byly ovce s kombinovanou užítkovostí, hrubší vlnou, dvojstřížné. Od 18. stol. šřeňná plemena s jemnou a velmi jemnou vlnou byla jednostřížná, nedojila se a chovala na velkostatkách. V selských chovech se téměř nevyskytovala. Žírné rázy plemen s kombinovanou masnou a vlnařskou užítkovostí, s jemnou nebo středně jemnou vlnou se začaly uplatňovat od 2. poloviny 19. stol., ale zvl. ve 20. stol. (jednostřížné, nedojily se). Při všech kombinacích se ovšem počítalo s produkcí hnoje (pole, pastviny, stáje). Při tzv. selském způsobu chovu v nížinách nebo pahorkatinách se zvl. v zimě ovce krmily objemnou pící (seno, sláma obilnin, lusko-aj.) a pásly co nejdéle na pastvištích, polích, stráních apod. Salašnický způsob chovu v horských či podhorských krajích spočíval od časného jara do pozdního podzimu jen na výživě z pastvy. Byl rozšířen ve východních oblastech Moravy a Slezska. Přes zimu byly ovce ustájeny v údolních hospodářstvích. – Při selském chovu byla menší stáda ovcí ustájena v chlévech s ostatním dobytkem, střední a větší stáda v jednoduchých chlévech, popř. v přístavbách. Samostatné ovčiny obvykle na velkostatkách se pro selské chovy nestavěly. Ovcím

vyhovovalo hluboké stání na udusané hlíně, podestýlání slámou a krmení objemnou pící do jeslí. Jadrná krmiva (popř. sůl) se dávala do koryt. Bylo nezbytné dostatečné napájení. Na pastvu se ovce vyháněly brzy z jara: nejdříve na luka, nezorané přílohy a úhory, přepásávaly se ozimy, pak se páslo na obecních pastvinách, drahách, v lese, na stráních a po žních na strništích, polích, po otavách znovu na úhorech a na lukách. Z jara se páslo obvykle jen dopoledne, jakmile bylo dost pastvy, celý den. Pastvu ovcí na velkostatkách obstarávali zkušenější ovčáci s pacholky (asi 300 ovcí na jednoho), kteří byli většinou dobře odměňováni. K jejich vybavení patřila ovčácká bouda, vůz nebo kára, lisy nebo žebřiny, psi, nádoby a pomůcky na zpracování mléka, nůžky a pomůcky ke střížení, bič, hůl, zvonky pro ovce, pomůcky ke kleštění apod. Do začátku 18. stol. plnili ovčáci i funkci pohodných (rasů), ale ti se pak osamostatnili. Od začátku 18. stol. se ovčáci sdružovali i v cechech (1709). Důležitou prací a speciálními znalostmi získaná vážnost ovčáků však byla u pasáků obecních mnohem menší. Obecní pasáci kromě ovcí často pásli i ostatní dobytek, podle dohody s jednotlivými hospodáři. Později obvykle přebývali v obecní pastoušce. – Od 16. stol. byl znám význam oddělených chovů. V selských chovech se plemenitba většinou neusměřňovala, ovce se pásly společně s berany, kteří spolehlivě nacházeli rujnou ovci během krátké říje (1 až 1,5 dne hárání). Mohlo však docházet k předčasnému zabřeznutí. Při březosti trávící asi 5 měsíců (146–156 dnů) ovce připouštěné od září se bahnily koncem února a v březnu. Jehňata se odstavovala po 3–4 měsících, u dojných plemen dříve. Beránky určené k chovu na maso občas ve stáří 1–2 měsíce hamlovali ovčáci nebo miškáři. Dvojstřížná plemena se stříhala ovčáckými nůžkami (doloženými od pravěku) na jaře a na podzim, jednostřížná na podzim. Ovce stříhali muži i ženy *v potu*, koupané v rybnících, potocích nebo koupadlech. Dobře stříhané ovce byly neporaněné, rouno zůstalo celé a po svinutí se dávalo do pytlů nebo vázalo do balíků. Mléko dojných plemen (3 × denně) se zpracovávalo na tvaroh a sýr (brynzu). Jehněčí maso bylo oblíbené na jaře (Velikonoce), skopové na podzim a v zimě. Vlna a kožešina se zpracovávaly doma i řemeslnicky. – Ovčáci znali léčivé rostliny a léčili zvířata i lidi. Jejich práce byla spojena s mnohými obyčejí. V t. agrární obyčej, léčení užítkových zvířat, posvěcení, salašnické hospodaření, salašnické zvykosloví.

Lit.: A. Knobloch z Pirnsdorfu: *Regiment správy ovčího dobytka ve dvoje knihy rozdělený.*

Praha 1561; V. J. Nováček: *Z hospodářských zápisek Jana Jeniška z Újezda a na Svrčovicí.* ČL 14, 1905, s. 283–292, 323–326, 486–487; F. Fischer: *Zpráva ovčáků panství Chudenického pro úřad vrchnostenský roku 1735.* ČL 15, 1906, s. 349–350; M. Václavek: *Jména zvířat domácích na Valašsku.* ČL 20, 1911, 292–294; B. Macalík – V. Pavelka: *Salašnictví v zemi Moravskoslezské.* VČAZ 9, 1933, s. 37–39; V. Kurz: *Chov selské ovce v Čechách podle historických zpráv.* VČZM 7, 1934, s. 15–32; V. Kurz: *Selský chov ovcí.* Praha 1940; E. Albert: *Chov ovcí na Moravě v osmáctém a devatenáctém století.* SVŠZ A 1960, s. 439–460; A. Mika: *Poddaný lid v Čechách v první polovině 16. století.* Praha 1960; W. Jacobeit: *Schafhaltung und Schäfer in Zentraleuropa bis zum Beginn des 20. Jahrhunderts.* Berlin 1961; L. Loudil: *Příspěvek k poznání historie chovu ovcí v Čechách (1770–1850) podle archivních pramenů.* In: *Poznatky výskumu pre efektívny chov oviec.* SČAZV 100, 1986, s. 35–47. [zt]

ovčín, ovčinec, ovčárna, ovčírna – dřevěný nebo zděný chlév k ustájení ovcí. Ovce se ještě v 1. polovině 19. stol. chovaly v rolnických usedlostech v počtu až několika desítek a v panských dvorech několika stovek kusů. O. stával samostatně, obvykle za špýcharem proti stáji a chlévům hovězího dobytka, méně často na konci hospodářského traktu, anebo byl začleněn za chlévy do prostoru hlavního traktu usedlosti. Uvnitř byl o. rozdělen alespoň na dvě části, na díl pro staré ovce a na prostor pro mladý chov. Malá půda nad chlévem sloužila k úschově píce. Užitek z ovcí byl mnohostanný: dávaly maso, sýr, vlnu a kožešinu. Po zániku chovu ovcí se ovčiny měnily např. v řezárny, dílny, skladiště a chlívky.

Lit.: J. Brož: *Poloha sídel a jejich útvar.* In: *Plzeňsko I.* Praha 1934, s. 76; L. Štěpán – J. Vařeka: *Klíč od domova. Lidové stavby východních Čech.* Hradec Králové 1991, s. 146–147. [jv]

ověňžok, párový točivý tanec z oblasti slezských Goralů v horské části Jablunkovska a v přilehlých polských obcích v okolí Istebné. Předpokládá se, že o. se vyskytoval v těch lokalitách, kde byla doprovodem k tanci gajdošská hudba. Název o. (pol. *owieżiak*, *owieżok*) nebo tělenci (pol. *cielęce*, *cielęcy*), jak byl také tanec označován, se v literatuře objevuje od 80. let 19. stol. Pojmenování tělenci později zaniklo a udržel se pouze název o. Váže se k němu bohatý písňový repertoár. Zvláštností je, že metrum tanečních písní se nemusí vždy krýt s metrem tance. To je totiž výrazně dvoudobé, ale u řady doprovodných písní byl zaznamenán i takt třídobý nebo střídaný. Nejucelenější podoba o. byla nalezena

pouze v obci Hřčava na Jablunkovsku, kam (podle některých zpráv) o. z Polska přinesl až P. Zogata (1907–1985). V ostatních lokalitách se v době základních výzkumů ve 40. a 50. letech 20. stol. vyskytovaly vývojově novější, zjednodušené formy. Pro hrčavský o. byla typická trojdílná choreografická stavba: 1. mužský zpěv tanečních písní, který byl vkládán vždy po jedné sloce pravidelně mezi jednotlivé verze o. a který byl doprovázen kývavými pohyby dvojice; 2. *zachodzeni*, kdy se dvojice obcházela v oblouku kolem sebe s typickým obratem. Pohybový projev tanečníka se vyznačoval velkým vnitřním napětím (muž byl při chůzi předkloněn, výrazný byl pohyb paží, žena se projevovala mírněji, s pohledem upřeným do země); 3. *točení* čili víření dvojice na místě kolem společné osy, muž i žena odlišnými základními kroky. Mužský krok byl prováděn trhnutím a zvrtem chodidla, žena obcházela muže drobnými, obyčejnými kroky. Typické bylo stupňování tempa o., od zcela volného, netanečního, až po pravidelné, rytmicky výrazné a postupně dvakrát zrychlené tempo vlastního tance. Změna formy o. a kroku, který se z charakteristického zahrháváního měnil v obyčejný nebo běhový, byla většinou v přímé souvislosti s proměnou hudebního doprovodu, kdy gajdy a housle ustupovaly dechové hudbě. S tím souviselo i zjednodušení nápěvů. Vliv na charakter kroku o. měly také jiné tance sousedních oblastí, např. *obertas*, který se vyskytoval zejm. v polské *żywiecké* oblasti, nebo turzovský *čardáš*. Trojdílná pohybová struktura o. byla postupně ochuzena o *zachodzeni*, takže zůstal pouze zpěv a společné víření, které se oproti klasické formě provádělo oběma směry. V některých lokalitách vymizel i zpěv a udrželo se jen víření, často ani ne v původním tanečním držení, ale pouze v závěsu za lokty. O. se však nemusel interpretovat v celé formě. Někdy se tancoval jen o. *zachodzeni* nebo o. *točeny*, což bylo *ověňzokové* víření začleněné např. do tanečních her nebo do obřadního tance (svatební ženský tanec zv. *bjoly*). Po o. následovala většinou rychlá *dohrávka* polkového rázu zv. *kulane*, do *kulanego*, *kulany* nebo *owięzak kulany*. O. původně začínal tancovat sólový pár, ostatní se přidávali v průběhu tance. Toto individuální zahájení však později vymizelo. O. představuje ve své celistvé podobě jeden z nejarchaičtějších tanečních a hudebních projevů, který byl ve Slezsku zaznamenán.

Lit.: I. Stolařík: *Lidová hudební tvorivost na Hřčavě*. RZ 2, 1952, s. 22–36; I. Stolařík: *Hřčava*. Ostrava 1958; J. Tacina: *Gronie nasze gronie. Pieśni ludowe znad źródeł Olzy*. Katowice 1959; Z. Jelínková–I. Stolařík–J. Gelnar: *Lidové tance*

z *Hřčavy*. Ostrava 1988; Z. Jelínková: *Lidový tanec ověňzok na Těšínsku*. ST 14 (Aktuální problémy současné folkloristiky), 1989, s. 110–118.

[z] + [mp]

ovoce, jedlé plody stromů a keřů, požívané buď syrové, bez úpravy, nebo ve formě pokrmů. Druhy o. ve vesnickém prostředí přibližně do konce 18. stol. byly nešlechtěné, plody menší, méně cukernaté a méně chutné. O. se jedlo hl. v letních a podzemních měsících, přímo utržené ze stromů nebo uložené tak, aby vydrželo dlouho čerstvé. Kromě pěstovaného o. se zhruba až do poloviny 20. stol. konzumovalo také plané o. z plánek jabloní, hrušek, třešní (ptáčnice) aj. Jablka a hrušky se ukládaly do komor a sklepů na lísky či na půdu do sena nebo na sýpku do zrní. Venkovské hospodyně uměly uchovat švestky přes Vánoce tím, že je zavěšovaly v chladném sklepení buď na halouzkách, nebo jednotlivě za stopky na nitích. Nejlépe se prý udržely narovnané v kameninovém hrnci s užším hrdlem a se dvěma uchy, pevně uzavřeném a zavěšeném do studně. Nejčastěji se o. uchovávalo sušením. Sušilo se buď v sušárnách nebo v menším množství na peci pro pečení chleba. Usušené o. v plátěných pytlících zavěšovalo na půdách nebo se ukládalo v truhlách. Ovoce se (hl. přes zimní a jarní měsíce) spotřebovalo mnoho, jak samotného, tak v pokrmech. Jedlo se pro zahánění žízně a pro vyvolání slin v době, kdy se ještě doma předlo. Dostávaly je děti do školy se suchým chlebem na svačinu nebo na oběd a tovaryši, studenti, vozkové a poutníci si je brali s sebou na delší cestu. Sušené o. bylo sladidlem ve formě *pracharandy* či *prachandy*. Křídaly a sušené švestky představovaly dárek od Barborek a Mikuláše a dostávaly je i koledníci, hl. v období vánočním. Sušené o. se někdy rozvářelo na povidla a používalo se na mazání nebo jako náplň do pečiva. Uvařené sušené hrušky, umleté, okořeněné skořicí a badyánem dávaly pečivu výbornou chuť. Velké *vdolky hruščáky* (na Valašsku slavnostní pečivo) byly před ostatními upřednostňovány. – Dalším způsobem zužitkování o. bylo jeho rozvaření na povidla. Ta se uchovávala v dřevěných bedničkách (transport na prodej), doma v kameninových hrncích. Na Mikulovsku je na povrchu posypali sušeným květem černého bezu. – Mezi pokrmy, v nichž bylo o. nejpodstatnější součástí, patřily kaše a moučné pokrmy vařené a pečené. Buď se samotné o. rozvářelo na kaši, nebo se do zapékaných kaší čerstvé či sušené přidávalo. Z vařených moučných pokrmů byly nejrozšířenější šišky, knedlíky nebo koláčky na páře. Vařily se švestkové (kadlátkové), ale i třešňové, jablkové a meruňkové knedlíky, popř. plněné

lesními plody. Někdy se o. do těsta přímo pokračovalo a knedlíky se pak tvarovaly. Švestkové knedlíky sypané mákem nebo tvarohem patřily mezi typické české pokrmy (zdůraznil to např. pražský písničkář F. Hais ve své *Chvále švestkových knedlíků*). Švestky, slívy či durancie byly častou náplní do buchet, zejm. velkých *cihel*, jež se pekly v době žní. Čerstvým o. nebo povidly se mazaly či plnily koláče a záviný. Někde bylo zvykem plnit o. chléb. Z čerstvého i sušeného o. se připravovaly také polévky a omáčky (teplé i studené). O jejich stáří svědčí např. starý (ve Slezsku však ještě ve 2. polovině 20. stol. užívaný) název *varmuža* či *varmuška*. Další názvy jsou rozmanité, většinou krajové, jako *kyselo*, *vocet*, *sladkej vocet*, *slivovice*, *slivonka*, *hruškovice*, *jabkovic*, *bryja*, *vodvárka*, *bandorka*, *chamula* aj. Vařily se často, chladné se podávaly především v době polních prací. Patřily mezi postní jídla a téměř ve všech regionech se vyskytovaly na štědrovečerním stole. O. přešlo i do bramborových pokrmů, hl. pečených. – Škála pokrmů z o. se v průběhu 20. stol. zúžila, přestalo se používat zejm. sušené o., také švestky mizely z trhu a na venkově se z nich přestávala vařit povidla. Od 80. let 20. stol. je domácí o. méně ceněno a hojně se kupuje o. cizí. Objevuje se v dětské stravě a v jemných moučnicích. Také mražené o. se konzumuje v pokrmech; povidla byla téměř vytlačena džemy a zavařeninami. Sušené o., převážně z dovozu, se od konce 20. stol. znovu objevuje na trhu; je však poměrně drahé, a proto je spíše pochoutkou a do pokrmů se používá zřídka. V t. ovocnářství.

Lit.: F. Švec: *Ovocnictví, jeho význam, dějiny a vztahy*. Praha 1924; K. Kamenický: *Konservace ovoce a zeleniny*. Praha 1941; M. Úlehlová-Tilschová: *Česká strava lidová*. Praha 1945.

[jš]

ovocnářství, **ovocnictví** – zahradnický obor zabývající se pěstováním ovocných plodin, jejich zpracováním a obchodem. Rostliny poskytující ovoce provázejí člověka od pravěku. Na území č. zemí se nacházela autochtonní jablň lesní, hrušň polnička, třešň ptačí, višň obecná, třešň křovitá, některé slivoně (rod *Prunus*), dřín obecný, oskeruše domácí a lesní réva vinná. Sbírány byly i plody dalších druhů: malvičky jeřábu a hlohu, oříšky lísky obecné, olejnaté bukvice, jahody, borůvky, brusinky, klikva, vlohyně, maliny, ostružiny, šípky, bezinky a některé jedlé plody další. Podstatně častější jsou nálezy ovocných plodin od doby římské a hradištní a zvl. ze středověkých objektů v Čechách a na Moravě. Nápadné je značné množství a výskyt více typů slivoní, třešní a višní, broskvoní a révy

vinné, poměrně častý výskyt ořechu vlašského a vzácné nálezy zbytků meruněk. Ze středověku pochází řada nálezů ořechu vlašského, smokvoně, morušovníku i neobvyklé oskeruše, mišpule, kdoule a myrobalánu. Relativně časté zmínky o ovocných zahradách a sadech (*pomaria, plantationes, orti*) v listinách 11.–13. stol., o zahradnicích (*hortulanus*), štěpařích (*amputator arborum*) a dávkách i vyobrazování sadařských prací v ilustrovaných rukopisech naznačují, že pěstování ovocných plodin bylo obvyklé. Značné množství druhů a odrůd, zvl. hrušní a jabloní, dokládá ve 2. polovině 14. stol. mistr Klaret. Z hrušní uvádí *pichalačky, žluté, zelenky, kdulky, kuželatky, zimňanky, kameňatky, červenky, prznice, skorozdře, makůvky, sušenky, tajky, smolnice, kozličky, dymňatky, bielice, okrůhlíce*, z jabloní jmenuje *rakúské, vinné, vlaské, meduné, čirčinné a šalové*. Z ovocných dřevin zmiňuje též trnku, slívu, třešň, višň, višň bílou, broskev, mišpuli, kdouli, mandloň, lísku, vlašský ořech, moruši, malinu, jeřáb, olivu, fík, révu vinnou; neuvádí meruňku a švestku, oba druhy doložené archeologickými nálezy. – Ve 14. a 15. stol. se většina ovocných stromů pěstovala v zahradě a sadu, i když místy se ještě vyskytoval způsob pěstování v lesních porostech (listina z Uhřic u Kyjova z r. 1370 dává poddaným právo užívat panské lesy až na duby, hrušně, jabloně; v instrukci pro panství potštejnské a litické z r. 1525 se ukládá štěpovat na stráních pláňata a vykácet stromy překážející štěpům). Intenzivnější pěstování ovocných stromů v zahradách a sadech bylo spojeno s jejich ochranou před zvěří, škůdci a s generativním (vlašské ořešáky, broskvoně) i vegetativním množením vhodných druhů a odrůd (roubování-štěpování, očkování, odkopky). – O rozvoji o. ve střední Evropě svědčí šíření ovocnické rukopisné, později tištěné literatury a také údaje v hospodářských instrukcích (tzv. štěpařské, resp. zahradnické knížky vycházející z díla autora označeného jako Gottfried v. Franken, polovina 14. stol.; tzv. slánský rukopis z r. 1447; P. Crescentius, 1233–1321, a jeho pozdější překlady). Obecné rozšíření o. ve 13.–16. stol. dokládají početné archeologické nálezy zbytků ovoce z mnoha lokalit, zvl. z měst. V jejich blízkosti a v polohách vhodných pro pěstování docházelo od počátku 15. stol. k pěstování ovoce pro trh (Chomutov 1403). Ve 2. polovině 16. stol. v klimaticky nejvhodnějších oblastech pěstovali ovoce pro prodej poddaní i vrchnostenské velkostatky. K rozšíření o. docházelo především v širší oblasti Českého středohoří, v Podkrkonoší a na jihových. Moravě. Peněžní příjmy za ovoce, popř.

vinice, byly poměrně značné. Podle ungeltních register v Lounech z let 1584–1607 bylo ročně průměrně procleno asi 32 vozů, 6 vozíků, 68 kár a 3,5 strychu ovoce, přičemž převládaly švestky, kterých byly asi dvě třetiny, asi pětina jablek, méně než desetina hrušek a něco ořechů. Rovněž celní registra v Litoměřicích z l. 1595–1621 obsahují mnoho údajů o vývozu ovoce, zvl. jablek a hrušek, převážně do Saska. Obchod ovocem, ponejvíce dodávky sušených švestek, jsou doloženy na více místech v č. zemích koncem 16. a v 17. stol. – Texty hospodářských instrukcí od 16. stol. popisují pěstování ovocných stromů od vyhledávání pláňat, jejich vysazování, štěpování, práci v sadech během roku, způsob sklizně, prodeje, ukládání a uchovávání, třídění podle odrůd. Popisy české krajiny od P. Stránského (1633) a B. Balbína (1679–87) dokreslují poměrně intenzivní a velmi rozšířené o. – Tricetiletá válka o. značně poškodila podobně jako ostatní obory intenzivního způsobu hospodaření. K obnově docházelo pozvolna až koncem 17. stol. Na dietrichštejnském panství se od r. 1674 začaly pěstovat podle francouzského vzoru tvarované zákrsky a jabloně na jáncatech a hrušně na kdoulicích (Libochovice). Všeobecné rozšíření poměrně velkých výsadeb je doloženo četným obrazovým materiálem (např. veduty broumovského urbáře 1676–77, vyobrazení měst, soupisy a lokalizace židovského majetku 1727). V 18. stol. vzrůstal zájem o o. nejen u vrchnosti a poddaných, ale i z popudu státních orgánů (vznik ovocných arboret, zakládání školek, šíření odrůd z různých oblastí, zušlechťování, zkoušení a vyhledávání vhodných odrůd pro jednotlivé oblasti, odměňování úspěšných pěstitelů, vydávání odborné literatury). 1772–1786 byly v Čechách pořízeny první celozemské statistické přehledy o počtu ovocných stromů. Podobné šetření bylo uskutečněno na Moravě 1826 po založení ovocnického spolku. Počet ovocných stromů od poslední čtvrtiny 18. stol. do 20. let 20. stol. v č. zemích mnohonásobně vzrostl, a to i přes občasné úbytky způsobené mrazy, popř. jinými vlivy. Měnilo se zastoupení ovocných druhů i skladba odrůd jednotlivých druhů na celém území i v oblastech. Na vývoji o. se podíleli vlastní pěstitelé, odborné instituce a spolky, zemědělské i všeobecné školy, záhady státu. V 19. stol. vzniklo větší množství ovocných školek (vrchnostenské, okresní, soukromé) a mnoho školních zahrad. Ke konci 19. stol. byly vytvořeny tzv. normální sortimenty z nejvhodnějších odrůd pro konkrétní oblasti. Ty byly ve 20. letech 20. stol. zúženy na výběry tržních ovocných odrůd, jež se později měnily a doplňovaly o nové

vytvářející a zaváděné odrůdy. – Na vzniku nových odrůd se od 18. stol. podílelo mnoho lidových šlechtitelů výběrem z krajových odrůd, později křížením odrůd různé provenience. V průběhu 19. stol. a začátkem 20. stol. byla vytvořena mimořádně pestrá odrůdová skladba (krajové odrůdy, introdukované, staré historické a nově vyšlechtěné odrůdy), z nichž mnohé zanikly nebo zanikají. Záchraně mizejících odrůd, zvl. krajových, začaly zvýšenou pozornost ve 20. stol. věnovat výzkumné zemědělské instituce (K. Kohout 1956) a muzea ve volné přírodě (V. Tetera založil kartotéku krajových odrůd ve Valašském muzeu v Rožnově p. Radhoštěm), které sledují i jejich lidové názvy, rozšíření v obcích apod. Některé tradiční způsoby pěstování ovocných stromů přetrvávaly do 2. poloviny 20. stol. – Ovocné stromy se nejčastěji pěstovaly jako vysokokmeny, event. polokmeny v sadech a zahradách, na polích, lukách a pastvinách, na mezích a odlesněných stráních a od 18. stol. též v alejích podél cest různé kategorie. G. Schnabel (1846) uvádí plochu ovocných sadů v Čechách asi 76 tisíc ha a k tomu přibližně 2 410 km ovocných alejí u cest. Podle šetření stabilního katastru v 50. a 60. letech 19. stol. bylo v Čechách 12 656 ha polí s ovocnými stromy, 852 ha luk a 7 077 ha pastvin osázených ovocnými stromy a 48 190 ha zahrad. Od konce 18. stol. do konce 20. stol. se výrazně změnil poměr jednotlivých druhů. Zpočátku převládající peckoviny, zvl. švestky, byly postupně vytlačovány jádrovinami, které od 60. let 20. stol. převládaly. Po 1. světové válce se podstatně rozšířilo pěstování angreštu a rybízu a v teplejších oblastech meruněk a broskvoní. Většina ušlechtilých odrůd byla roubována nebo očkována na pláňkách, výjimkou byly pravokofenné, tj. neroubované domácí švestky, množené obvykle odkopky, a jen sporadicky pěstované zákrsky na zákrskových podnožích (jánče, duzén, kdoule). Pěstování zákrsků se začalo více šířit koncem 2. poloviny 19. stol. a na vegetativně množných typových podnožích až od 30. let 20. stol. – Ošetřování ovocných stromů spočívalo v jednoduchém řezu a v průklestu koruny (štěpařské zahradnické nože, žabky, pilky), v ochraně před ohryzem (ploty, ovazování chvojím) a jen výjimečně v hnojení. Později se kmeny a silné větve čistily od mechů, lišejníků a staré kůry a kmeny se natíraly vápnem. Úrodu ve větších sadech hlídali hlídači, pých se trestal. Žebříky byly různě dlouhé, lehké a pevné. Kromě obvyklých žebříků se místy používaly i žebříky sestávající pouze z jedné tyče a příček (asi tyrolského původu). Žebříky s operou, popř. dvojité se začaly používat až

s rozšířením nízkých tvarů ovocných stromů. Ovoce se česalo do košů a zužitkovalo se syrové, v kuchyni, sušilo na slunci nebo v sušárně, vařila se povidla, prodávalo se, vhodné odrůdy jaderovin a vlašské i lískové ořechy se ukládaly na zimu. Jádrové ovoce se nechávalo na hromádách vyrosit a v koších nebo v hromádách ukládalo v komoře, na půdě přikryté senem, později ve sklepe. Vlašské ořechy se dosoušely na půdách na dřevěných lískách a ukládaly v koších, různých zásobnicích, v sudech nebo v pytlicích na suchém a před hlodavci chráněném místě, podobně jako sušené ovoce. Jablka se drtila a lisovala na mošty nebo ovocná vína. Ze švestek a dalších peckovin se pářily destiláty (slivovice, meruňkovice). – V souvislosti se vznikem ovocnářských oblastí, s obchodem s ovocem a s většími výsadbními (zvl. alejí podél cest a silnic) vznikla profese sadařů, kteří po odhadu vykupovali ovoce na stromech od vlastníků, s dalšími pomocníky je před sklizní hlídali, česali, třídili a prodávali čerstvé do oblastí, kde byl ovoce nedostatek. Výsadbou a ošetřováním stromů se nezabývali. V zemědělských usedlostech si ovoce česali majitelé (rolníci) sami a ovoce určené k prodeji prodávali přímo nebo prostřednictvím překupníků. – Od 80. let 19. stol. podstatně vzrostla plocha zahrad v souvislosti se vzrůstem populace a se zájmem nezemědělského obyvatelstva pěstovat ovoce u domů na vlastní zahradě. Od 20. let 20. stol. došlo k rozšíření pěstování ovoce v zahrádkářských koloniích. Pěstování ovocných plodin se ve 2. polovině 20. stol. stalo zájmovou i ekonomickou činností velmi početné části venkovského i městského obyvatelstva.

Lit.: F. Bartoš: *Pověry a zvyky lidu moravského při hospodářství*. ČL 1, 1892, s. 15–21, 125–131, 228–232, 332–339; F. Suchý: *Moravské ovoce*. Brno 1907; K. Kamenický: *Československé ovocné odrůdy lokální*. Praha 1926; K. Kamenický: *Ovocnářské oblasti Československé a výběry tržních odrůd ovocných*. Praha 1933; F. Dohnálek: *Ovocný strom a jeho pěstění*. Praha 1939; V. Pospíšil: *Valašské ovoce v lidových názvech*. DU 2, 1948, s. 55; B. Němec: *Dějiny ovocnictví*. Praha 1955; J. Nožička: *Pozoruhodné akce pro zvelebení českého ovocnictví v letech 1771–1787*. Vědecké práce ovocnářské 1, 1960, s. 271–295; J. Křivka: *Poddanské ovocnictví a zahradnictví v dolním Polabí a Poohří před Bílou horou*. Historický sborník Ústecka – monografie, 1968, s. 1–15; J. Nožička: *Rozšíření druhů ovocných stromů na Moravě a ve Slezsku před 155 lety*. VPZM 11, 1971, s. 55–66; V. Tetera: *Vývoj sortimentu ovocných dřevin na Valašsku*. AC 4, 1987, s. 59–67; *Vývoj ovocnářství na území Československa*. SČAZV 71, 1984, s. 1–150. [zt]

Poměrné zastoupení hlavních ovocných druhů v č. zemích v letech 1772–1980 v %

druh	1772	1920	1980
jabloně	16,9	26,5	55,8
hrušně	15,0	13,8	7,8
třešně	4,0	10,6	5,8
višně	4,4	1,8	3,1
švestky	52,4	39,9	15,1
slivoně	5,3	5,4	2,7
meruňky	–	0,3	3,8
broskvoň	–	0,1	2,7
vlašské ořešáky	1,9	1,5	3,1

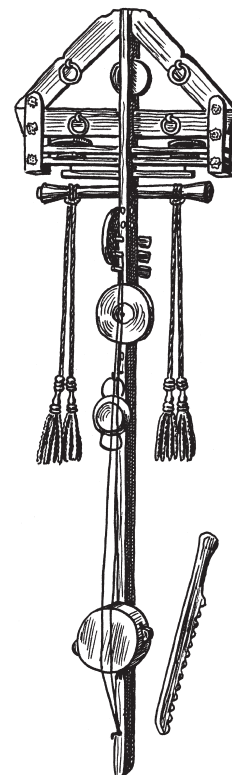
Počet hlavních druhů ovocných stromů na území č. zemí v tisících (1772 a 1786 jen Čechy, 1920 č. země)

druh	1772	1786	1920
jabloně	398	1 051	7 494
hrušně	354	1 005	3 791
třešně	96	454	2 839
višně	103	317	457
švestky	1 238	4 278	10 152
slivoně	126	453	1 369
meruňky	–	–	73
broskvoň	–	–	35
vlašské ořešáky	46	90	407
<i>celkem</i>	2 360	7 648	26 611

ozembouch, ozembuch, vozembouch, bambas, bumbas, bumbasa – různé kombinace idiofonu, membranofonu, event. chordo fonu, užívané jako rytmický hudební nástroj. Snad se vyvinul z nejjednoduššího chordo fonu, hudební tyče, známého např. z obrazu J. Steena (1626–1679), uloženého v pražské Národní galerii. V této původní podobě sestával z nosné konstrukce, asi dva metry dlouhé dřevěné tyče, která byla opatřena zařízením pro napínání střevové struny. Kobylku a současně rezonátor nástroje tvořil hovězí močový měchýř, naplněný vzduchem. Struna byla rozechvívána žíněným smyčcem, takže na nástroj bylo možno vyloudit několik dutě znějících nepřliš hlasitých tónů, které mohly sloužit jako basující doprovod melodických nástrojů. Tento nástroj byl používán při různých, spíše žertovných příležitostech, uplatnil se i v hudbě kočovných loutkářů, v improvizovaných nástrojových seskupeních s loutnou, flétnou, později s harmonikou, kytarou, niněrou apod. V 17. a 18. stol. byl užíván při tzv. kočících serenádách pod okny neoblíbených měšťanů, šlechticů či domýšlivých děvčat. Koncem 18. stol. byl smyčec nahrazen dřevěnou zubovicí, jakýmsi pilovitým smyčcem, jehož zuby

při smyku narážely v rychlém sledu na strunu. Měchýř byl v průběhu 19. stol. nahrazen malým bubínkem, někdy také plechovkou, a ovčí struna jedním nebo několika železnými či měděnými dráty. Nástroj v této podobě sloužil jako rytmický element jednoduchých improvizovaných kapel. Velkou oblibu našel zejm. mezi vojáky v 1. světové válce. Na o. jsou často připevňovány malé činely, rolničky a různá, mnohdy velmi důmyslná chrastící a lomozící zařízení. Takovým nástrojem se rytmicky tlučo o zem a smykem zubovice na napjatém drátě jsou napodobovány zvuky vířivého bubínku. Často je zubovice nahrazena jen pouhou hůlkou, již se bije do drátů, činelů a rolniček. Někdy zubovice, hůlka i napjaté dráty zcela chybí a údery tyče nástroje o zem jen udávají základní rytmus doprovázeného hudebního útvaru. V lidovém prostředí o. často doprovází harmoniku, housle, heligonku, malé dechovky, hru na hřeben atd. Mnohdy je jím *vylepšována* reprodukováná hudba při tanečních zábavách. Existuje řada českých i zahraničních folklorních a folkových souborů, které trvale zařazují o. do svého hudebního instrumentáře, byť jeho popularita neopovídá nejdejšímu řídkému výskytu v tradičním lidovém prostředí.

Lit.: J. Režný: *Lidové hudební nástroje v Čechách*. Praha 1975, s. 46; P. Kurfürst: *Co je to vozembouch?* Melodie 1977, s. 278–279. [pk]

Ozembouch